

SISEKAITSEAKADEEMIA

**SISEKAITSEAKADEEMIA TOIMETISED
2009 (8)**

“TEADMISTEMAHUKAS TURVALISUS”

Proceedings of the Estonian Public Service Academy
“Knowledge-Intensive Security”

Peatoimetaja:
Lauri Tabur
Tegevtoimetaja:
Annika Talmar

TALLINN 2009

Toimetuskolleegium:

Lauri Tabur	Sisekaitseakadeemia teadus- ja arendusdirektor
Feliks Angelstok	Sisekaitseakadeemia professor
Indrek Silver Einberg	Sisekaitseakadeemia kirjastaja
Uno Silberg	Sisekaitseakadeemia finatskolledži direktor
Jaan Huik	Sisekaitseakadeemia emeriitprofessor
Helmo Käerdi	Sisekaitseakadeemia professor
Lisa A. Mets	USA Florida osariigi Eckerd Colledge asepresident
Ramon Loik	Sisekaitseakadeemia välissuhete juht
Anna Markina	Tartu Ülikooli õigussotsioloogia lektor
Jüri Saar	Tartu Ülikooli kriminaalõiguse, kriminoloogia ja kognitiivse psühholoogia õppetooli professor
Peeter Päts	Rootsi Högsolan Väst dotsent
Annika Talmar	Sisekaitseakadeemia sisejulgeoleku instituudi teadur
Merle Tammela	Sisekaitseakadeemia keelekeskuse juhataja-lector
René Värk	Tartu Ülikooli rahvusvahelise õiguse lektor.

ISSN-L 1736-8901

ISSN 1736-8901

© Sisekaitseakadeemia 2009

Sisekaitseakadeemia
Kase 61, 12012, Tallinn
detsember 2009

SISUKORD

Lauri Tabur. Teadmistemahukas turvalisus _____	lk 4
Ivar Aimre. Eesti politseisotsioloogilised uuringud siirdeperioodi sotsiaalses ruumis _____	lk 6
<i>Summary</i> _____	lk 31
Jaan Huik. Polügraafitest ja selle kasutamisest Eestis _____	lk 32
<i>Summary</i> _____	lk 49
Margo Klaos. Tuleohutusalase teavitustöö tähtsus turvalisuse arendamisel _____	lk 50
<i>Summary</i> _____	lk 69
Raivo Öpik. Kriminalistika sisejulgeoleku valdkonna teaduse ja õppeainena _____	lk 70
<i>Summary</i> _____	lk 87
Riina Kroonberg. Isikulise tõendi problematika kriminaalmenetluses ja võimalikud lahendused _____	lk 88
<i>Summary</i> _____	lk 113
Annika Talmar. „Tsiviilkaitse“ rahvusvahelises humanitaarõiguses ning selle riigisisene rakendamine _____	lk 114
<i>Summary</i> _____	lk 133
Uno Traat. Eneseteadustus-uuring kriminoloogilise meetodina _____	lk 134
<i>Summary</i> _____	lk 151
Csaba Fenyvesi. Theoretical models for obtaining Nobel Prizes in the area of criminalistics _____	lk 152

TEADMISTEMAHUKAS TURVALISUS

Akadeemik Erast Parmasto kirjutas Alan F. Chalmersi raamatu „Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks“ eestikeelse väljaande saatesõnas kunagi, et teadus pole pelgalt teadmiste kuhjamine, vaid veel enam kriitiline mõtteviis. Vastandina religioonile ja ebateadusele ei nõua teadus naiivset uskumist, vaid teadasaadu kriitilist kontrollimist ja pidevat täiendamist. Ainult see viib uutele teadmistele, ainult niisugune on teadus¹. Kuid kui tihti me sisejulgeoleku ja -turvalisuse valdkonnas oleme harjunud oma igapäevast tegevust uskumuste ja veendumuste kõrval seostama teadusega? Kas meie igapäevasel võitlusel maailma pahedega on üldse mingit vahetut seost teadusega või on teadus midagi, mida teadlased teevad², ja meie, praktikutena, kasutame oma igapäevatöös parimal juhul vaid teaduse ilmalikke ilminguid?

Sellisele küsimusele vastust otsides ei saa me jätta tähelepanuta keskkonda, milles igapäevaselt toimime. Võtame kas või interneti. Olles tänaseks saavutanud juba tehisintellektile sarnased tunnusjooned, on internet kahtlemata meid ümbritsevaist üks keerukamaid süsteeme üldse, mille areng ei ole kaugeltki enam kontrollitav. Samas on enam kui pooled Eesti elanikud oma igapäevastes toimetustes selle süsteemiga lahutamatult seotud³, evides sellega ka kõiki selle keskkonna riske. Kas teadusele omaste meetoditega on nende riskide maandamiseks võimalik midagi ära teha? Kahtlemata on. Nagu on teadus igapäevane kaaslane ka protsessides, mis lubavad päästjal päästa me elu ja õiguskajitsjal raalida välja õigusrikkumise üksikasjad ning planeerida samme tulevaste õigusrikkumiste ennetamiseks. Me üsna tihti lihtsalt ei söanda selles kõiges teadust näha.

See, et me oma üha keerukamaks muutuvat tegevusvaldkonda üsna sageli teaduspõhisena ei taju, on samuti paljuski meid ümbritsevas keskkonnas kinni. Alustades algkooli esimesest koolitunnist ja lõpetades hea haridusega mõnes tunnustatud kõrgkoolis. Sest kuigi riiklik teadus- ja arendustegevuse strateegia „Teadmistepõhine Eesti“ seab Riigikogu poolt toetatuna ambitsioonikaid eesmäärke Eesti elu teadmistemahukamaks muutmiseks, ei kuule me eriti sageli kõneldavat Parmasto märgitud teadusele omasest kriitilisest mõtteviisist. Pigem oleme inimlikust mugavusest harjunud meid ümbritsevat tajuma ja uskuma sel-

¹ Alan F Chalmers, *Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks?* (Tartu: Ilmamaa, 1998), lk 259.

² Vaata näiteks käsitlust: Michael Polanyi, *Science, Faith, and Society* (The University of Chicago Press, 1964).

³ Gemius SA website, <www.gemius.com/pl/archives/2008-08-22/01> (07.12.2009).

lisena, nagu keegi meile kunagi rääkinud on. Seda suuresti põhjusel, et teadmiste alguseks olevat teadust ja teaduse tegemist käsitletakse meie igapäevases informatsioonis kui midagi, mida teevad teadlased kuskil kaugel teaduskeskuses, kuigi „tavainimesel“ asja pole. Isegi paljukiidetud Skype loomise ja teaduse tegemise vahele ei oskaks või julgeks paljud meie hulgast tõmmata tinglikku võrdlusmärki, sest esimene neist tundub olevat midagi meile väga igapäevast, teine aga ...

Sisekaitseakadeemia toimetiste seekordse numbri vahendusel üritame näidata siseturvalisuse valdkonna teadust just sellisena, nagu ta meie igapäevase praktilise tegevusega kokku puutub. Seda tehes soovime tuua teaduse ja turvalisuse teineteisele lähemale. Või vähemalt alustada dialoogi nende kahe väga mahuka sektori arengu vastastikku kasulikuks toetamiseks. Sest, kus pole teadust, hääbub ka kõige tõsikindlam teadmine sellest, mis on tõde.

Lauri Tabur

Peatoimetaja

EESTI POLITSEISOTSIoloogilised uuringud siirdeperioodi

SOTSIAALSES RUUMIS

Ivar Aimre

11.09.1941–10.11.2009

* Autor on Sisekaitseakadeemia emeriitprofessor

SISSEJUHATUS

2008. aasta novembris Viinis toimunud CEPOLi konverentsil *Comparative Policing Research from a European Perspective: with focus on Organized Crime* märkis Hollandi professor Cyrille Fijnaut oma ettekandes,¹ et Ida-Euroopa politseiteadusest pole Lääne-Euroopas midagi teada, sest puuduvad vastavad artiklid, uuringud ja monograafiad, millele orienteeruda. See märkus kujunes käesoleva artikli loomise ajendiks, käivitades tagasivaate politseisotsioloogiliste uuringute algusse Eestis.

Eesti iseseisvumisel 1990. aastate algul toimus ka miilitsaorganite reorganiseerimine politseiks. Politsei loomise esimestel aastatel olid probleemiks valdavalt ühtne varustus, relvastus, väljaõpe, haridus jm politseitööga kaasnev. Vähem tähtis polnud ka, milline peaks olema Eesti politsei, millised on tema ideelised alused ning millist demokraatlike riikide politseimudelit eeskujuks võtta.² Nende murede juures tundus kohatu olevat rääkida politseiuuringutest.

Kuid Nõukogude ajajärgu sisejulgeoleku uuringute varjatusest ja jaotusest tulenes ka kohalik arusaam. Teadusuuringud „politsei jaoks“ olid valdavalt kesken-
dunud siseministeeriumi üleliidulistesse juhtivatesse instituutidesse ja vastavatesse kõrgkoolidesse või ülikoolide (instituutide) õigusteaduskondadesse. Sotsioloogia ja kriminoloogia kui teadused olid Eestis arenenud ka Nõukogude perioodil, kuigi teatud piirangutega, just empiiriliste uuringute tasandil. Kriminoloogiat õpetati alates 1970ndatest TRÜ õigusteadukonna üliõpilastele. Seega oli teadustöö baas vastavateks uuringuteks ning õppetöoks teadlaste ja õppejõudude näol olemas, küsimuseks sai, keda ja kuidas rakendada taasiseseisvunud Eesti Vabariigis.

¹ CEPOL, „Reinforcing the European dimension of comparative policing research“, Brunn am Gebirge (2008).

² Eesti oli Balti vabariikidest ainus, kellel puudus siseministeeriumi kõrgkool ja selle tõttu ka kõrghariduse tasemel õppetöö ja õppejõud. Juhtivad miilitsatöötajad omandasid sel perioodil kõrghariduse üleliidulistes õppeasutustes (valdavalt Moskvas ja Leningradis).

Kaasaegse politseiteaduse teist poolt – „uuringuid miilitsast (politseist)” – Nõukogude ajal praktiliselt ei eksisteerinud, ja kui neid ka tehti, siis kujutasid need enesest riigisaladust. Kuid sisejulgeoleku organisatsiooni ja kaadrite kohta, nagu öeldud, vastavaid uuringuid ei teostatud. Avalikustamine oleks tähendanud aga uue mõtteviisi kujunemist miilitsa ja rahva võimalikest suhetest. See polnud selle ajajärgu valitsejatele vajalik, pigem võis olla süsteemile ohtlik.³ Seega tekkis võimalus teadusuuringute alustamiseks politseist alles iseseisvas Eestis.

Politseiuuringute alustamise üheks põhjuseks oli vajadus luua politseiorganisatsioon ja permanentset muutusid Eesti politseis. Teiseks, erinevate riikide abi politseikoolitajate näol ja välismaised mõjutused vabariigi politseile (kohtumised, komanderingud, konverentsid, osavõtt rahvusvaheliste organisatsioonide tööst). Kolmandaks, politsei ajakirjade, raamatute, teadustööde kättesaadavaks muutamine, sealhulgas ka lülitumine politseiteaduse ja politseisotsioloogia alastesse diskussioonidesse ning rahvusvahelistesse uuringutesse.

Käesoleva artikli politseisotsioloogiliste uuringute analüüs rajaneb sotsiaalsele kontekstile, mida iseloomustavad sotsiaalsed, õiguslikud, majanduslikud ja poliitilised muutused Eestis ning politsei kujunemine ja reformid. Uuringu fooni analüüsil on hõlmatud ka Eestis teostatud kriminoloogilisi ja sotsioloogilisi uuringuid. Tagasivaates perioodi sotsiaalsetele muutustele ja uuringute tulemustele võime püstitada mõned postulaadid,⁴ millised on ka käesoleva artikli aluseks. Sest politseis toimunud muutused olid ja on valdavalt tingitud kas sotsiaalse reaalsuse kujutluste representatsioonidest võimustruktuurides või väliseeskujudest (rahvusvaheliste politseistandardite muutustest) või vastavatest (teadus)uuringutest.

1. POLITSEISOTSILOOGILISED UURINGUD EESTIS 1990–1999

Politseiteaduse ja -sotsioloogia algetapiks taasiseseisvunud Eestis sai 1990ndate keskpaik, kui alustati nii kuritegevuse ennetusprogrammide koostamist kui ka politsei tegevuse teaduspõhist hindamist. Eestis algasid need 1995. aastal Kriminaalpreventsiooni Nõukogu egiidi all. Samal perioodil kujunes koostöö Soome õigussotsioloogide ja politseiuurijatega.⁵

³ Louise J. Shelly, *Policing Soviet Society: The Evolution of State Control* (London & NY: Routledge, 1996).

⁴ Postulaati on käesolevas töös kasutatud kui formaalselt tõestatud põhieeldust. Seda mõistet kasutas ka sotsioloogia klassik Herbert Spencer. Postulaatidest lähtudes põhineb käesolev tagasivaade Eestis läbi viidud sotsioloogilistele ja politseisotsioloogilistele uuringutele ning statistilistele andmetele.

⁵ Tänu prof Paavo Uusitalo, dr Hannu Kiehelä, dr Timo Kyntäjä jt toetusele ja koostööle said teoks turvalisuse ja politseisotsioloogilised uuringud Eestis. Koostati ka ühine õigussotsioloogiaalane kogumik (*Õigussotsioloogia ja juriidiline infrastruktuur* (Tallinn: ERA kirjastus, 1996)). pärast Eesti ja Soome ühissümposiumi 1995. aastal.

1995. aastal tellis Kriminaalpreventsiooni Nõukogu Eesti Riigikaitse Akadeemia (Sisekaitseakadeemia) teadlastelt kolmeosalise uurimuse „Õiguserikkumine ja kuriteosündmuste kajastumine politseiinfos ja elanikkonna hoiakud”.⁶

Uurimuse esimese osa („Õiguserikkumiste ja kuriteosündmuste registreerimine ning lahendamine”) materjal koguti väliuuringuna politseijaoskondades (prefektuurides), kus teostati vaatlusi ja analüüsi dokumente, küsitleti politseinikke jmt. Eesmärgiks oli selgitada politseinike tegevust kuritegelike sündmuste (õiguserikkumiste) registreerimisel ja lahendamisel.

Teise osa („Kuritegevus ja kodanike turvatunne”) eesmärgiks oli selgitada inimeste turvatunnet ja hinnanguid politseinike tööalasele tegevusele. Elanikkonna representatiivne küsitlus viidi läbi 1995. aasta septembris-oktoobris Eesti elanikkonna küsitluspaneelil (Uno Traat ja Mainor-Marketing). Ankeet koostati eesti keeles ja tõlgiti vene keelde. Küsitlus toimus posti teel. 1500-le respondendile saadeti koju küsitluslehed, neist tagastati 919.

Kolmanda osa („Elanike suhtumine politseisse ja õiguserikkumistest (kuritegudest) mitteteatamise motivatsioon”) eesmärgiks oli selgitada politseinike tööalast tegevust, nende motivatsiooni, väärtussüsteemi ning hoiakuid inimestega suhtlemisel. 1996. aasta novembris korraldati Eesti politseinike representatiivne sotsioloogiline küsitlus. Ankeedile vastas 912 politseiametnikku.

Peale selle kujunes perspektiivikaks, kuid lõpuni realiseerimata uuringuks väikelinnade politseinike rahvusvaheline võrdlusuuring. 1998. aastal korraldati Eesti väikelinnade politseinike pilootküsitlus. Esialgselt oli see koostööprojekt, millesse olid haaratud USA, Holland, Rootsi ja Soome (projekti kavandamise käigus lisandus Eesti) ning põhirõhk oli väikelinnade lähipolitsei (*community policing*) võrdlusel.⁷

Veel iseloomustasid sel perioodil sotsiaalset fooni ja Eesti politsei reitingut ühiskondliku arvamuse uuringud. Esimene uurimus, mis mõõtis iseseisvuva Eesti ins-

⁶ Uurimisgruppi kuulusid tollase Eesti Riigikaitse Akadeemia (Sisekaitseakadeemia) töötajad (A. Markina, L. Rinne, S. Kase, E. Narits, V. Talts, R. Soosaar, M. Ümarik) ja üliõpilased (M. Meltsas, T. Pihlak, A. Allas, A. Kask, A. Toome, M. Vendelin, A. Võsa, A. Õunapuu, J. Saar jt), kellele lisandus U. Traat Mainorist. Kriminaalpreventsiooni Nõukogu ning selle analüüsi- ja prognoosikomisjoni aktiivsel toel teostati uuringud. Uurimisgrupi juhiks oli I. Aimre ja konsultandiks E. Raska. Nende uuringumaterjalide põhjal valmis eestikeelne monograafia (Ivar Aimre, *Politsei tegevus ja elanike hinnangud* (Sisekaitseakadeemia, 1998), mis tõlgiti inglise keelde, ja hulk artikleid. Käesolev analüüs rajaneb nii avaldatud kui ka avaldamata (uuringu aruanded, andmed, uurimiskavad, tabelid jne) materjalidele.

⁷ Pilootküsitluse käigus anketeeriti Eestis 196 politseinikku (keskmine vanus 42 aastat), Hollandis 189 (40 aastat), Soomes 225 (42 aastat) ja USAs 238 (38 aastat). Chuck Fields, Hannu Kiehelä & Brian Watts, „Modern Police Organizations. Comparative Perspectives on the Cultures and Strategies in Europe and USA”, *Poliisiammattikorkeakoulun Tutkimuksia*, Helsinki (1998).

titutsioonide usaldusväärsust elanike hulgas, oli 1990. aastal Saar Polli tehtud ühiskondliku arvamuse küsitlus.⁸ Sama küsitlust korrati 1999. aastal. Need küsitlused võimaldasid võrrelda politsei kui institutsiooni reitingut teiste institutsioonidega.

2. EESTI SIIRDEÜHISKOND JA KURITEGEVUSE KASV KOOS POLITSEILISE

PRAKTIKAGA UURINGUTE PRISMAS

2.1. Esimene postulaat. Siirdeperioodi faasis oli Eesti sunnitud ja teostas üliküsiid muutusi majandus-, poliitika-, õigus- ja sotsiaalsfääris. Samaaegselt toimus kuritegevuse kiire kasv, mis võis olla seotud miilitsast politsei kujunemisega. Reorganiseeruv politsei „tõmbas ligi“ nii aatelisi tegijaid kui ka juhuseotsijaid. Kuid politseist lahkujaid oli madala positsiooni ja palga tõttu peaaegu sama palju. Elanikkonna meelestatus oma ühiskonna ja riigi arengu suhtes polariseerus vabaduse joovastusest kuni sallimatuseni.

Demokratiseerumise „kolmas laine“ liitis Eesti sellesse protsessi siirderiigina. Siirdeaeg on mõiste, mis on kasutusele võetud lääne ekspertide Zbigniew Brzezinski, Claus Offe, Piotr Sztompka, Thomas Carothersi (2004) jt. poolt konstrueerimaks mõtteliselt üleminekut ühest ühiskonnatüübist teise.⁹ Siirdeperioodi sisuks on nii endiste sotsialismimaade kui ka teiste (Lõuna-Euroopa, Ladina-Ameerika, Kagu-Aasia) riikide lineaarne liikumine ühest arengupunktist teise — varasemast ühiskondlikust süsteemist turumajandusse ja stabiilsesse demokraatlikku ühiskonda ning õigusriiki.¹⁰

Siirdeperioodi Balti riikide võrdluses Ida-Euroopa maadega võib tõdeda, et kolm endist liiduvabariiki pidid alustama praktiliselt nullist. „Ida-Euroopa satelliitidel olid olemas vähemalt formaalsed iseseisva riikluse atribuudid, /.../ ent Balti riikidel ei olnud oma raha, kaitsejõudusid, piirivalvet, diplomaatilisi esindusi, pankasid, raudteed, lennuliine ja isegi mitte oma turismibüroosid“. ¹¹ Seega tuli alustada paljude puuduvate institutsioonide loomisega. Esmalt riigi põhiseadus-

⁸ Sotsiaal- ja turu-uuringute firma Saar Poll üleeuroopalises sotsioloogilises uuringus „Euroopa väärtuste uuring“ (*European Values Study*). Andmete kogumiseks oli kasutatud erinevaid võimalusi: intervjuud kodudes, telefoniintervjuud jms. Käesolevas töös on neid materjale põgusalt kasutatud.

⁹ Marju Lauristin ja Peeter Vihalemm, „Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: Tõlgendusvõimalusi.“ *Akadeemia*, (1998), nr 4–5, 675–701, 899–916.

¹⁰ Thomas Carothers, „Üleminekuparadigma lõpp“, *Akadeemia* (2004), nr 2, 269–292.

¹¹ Anatol Lieven, *The Baltic revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the path to independence* (New Haven: Yale University Press, 1993), p 316.

liku korra ja rahandussüsteemi kujundamisega, ning koheselt tuli rajada ka toll, piirivalve ja kaitsevägi ning ümber kujundada politsei ja päästesüsteem.

Enne Eesti taasiseseisvumist tehti vastloodud ühiskondlike organisatsioonide, taastatud seltside ja funktsioneerivate rahvuslikult meelestatud liitude (organisatsioonide) aktiivsel toel ENSV Ülemnõukogu ja Ülemnõukogu Presiidiumi tasandil rida otsuseid, mis sillutasid teed reaalseks iseseisvumiseks 1991. aasta augusti algul. Seega põhilised riiklikud institutsioonid loodi suhteliselt kiiresti ja Eesti sai ka rahvusvahelise tunnustuse ning osaluse rahvusvahelistes organisatsioonides.

Kuritegevuse ohjeldamiseks ja avaliku korra tagamiseks oli vajalik reformida ka sisejulgeoleku süsteemi, sealhulgas politseid.¹²

Eesti politsei kujundamine kulges miilitsaorganisatsiooni reorganiseerimise, uue õigusliku raamistiku loomise, politseiliste tegevuste korrigeerimise ja politseilise kaadri komplekteerimise kaudu. 1990. aasta septembris võeti vastu Eesti Vabariigi politseiseadus,¹³ mis hakkas kehtima 2. märtsist 1991. a, ja selle aktiga taastati Eesti Politsei.

Eesti politsei taasloomisest alates vahetusid nii siseministrid ja politsei peadirektorid kui ka nende meeskonnad üsna tihti. Valitsuste sage vahetus tõi kaasa ka sisejulgeoleku struktuuride juhtimise muutused ja teisenenud suundumused. Aastatel 1991–1999 oli Eestis vahetunud 9 siseministrit ja 6 politseipeadirektorit. Alates 1998. aastast on politsei peadirektor valitud viieks aastaks.¹⁴

Eesti Vabariigi politseiseaduse kohaselt kuulus politsei siseministeeriumi valitsemisalasse. Politsei territoriaalseteks ja teenistuslikeks üksusteks olid politsei vabariiklik büroo, politseiprefektuur, politseijaoskond ja konstaablipiirkond ning neid teenindavad abiüksused. Politsei vabariiklikeks büroodeks olid keskkriminaalpolitsei, kaitsepolitsei, liikluspolitsei, passi-, teabe- ja analüüsibüroo ning politseireserv. Teenistuslikult jagunes politsei väli-, kriminaal-, liiklus- ja kaitsepolitseiks.¹⁵ Seadusekohaselt on politsei riigivõimu täitevorgan, kes temale

¹² Timo Kyntäjä, „From Soviet Militia to modern Police. Preliminary results of qualitative interviews“, 5 *ERA Toimetised* (1998).

¹³ Eesti Vabariigi politseiseadus määras kindlaks politsei koha ja osa riigi- ja kohaliku omavalitsuse organite süsteemis, sätestas politsei põhiülesanded ja kohustused, õigused ja vastutuse, organisatsioonilised alused ning järelevalve politsei tegevuse üle.

¹⁴ EV politseiseaduse muutmise ja täiendamise seaduses kadus nõue, et politseiameti peadirektori ametisse saab astuda isik, kellel on eelnevalt 5-aastane töökogemus juhtival ametikohal.

¹⁵ Eesti Vabariigi politseiseadus, 20.09.1990, jõustunud 08.10.1990 — RT 1990, 10, 113 ... RT I 2008, 54, 304.

pandud ülesannete täitmisel võib Eesti Vabariigi seaduste ja normatiivaktidega sätestatud korras ja alustel kasutada tulirelvi ja erivahendeid.

1990. aasta novembris loodi Eestis 19 politseiprefektuuri (PP). Järgneval aastal kaotati Kohtla-Järve PP ja Sillamäe PP, ühendades need Ida-Viru PP-ks.¹⁶

Muudatused Eesti Vabariigi politseiseaduses leidsid aset aprillis 1993, kui võeti vastu Eesti Vabariigi politseiseaduse muutmise ja täiendamise seadus. Kui algselt oli kasutusel nimetus „Eesti Vabariigi politseiseadus“, siis Riigikogu muutis seaduse nime lihtsalt politseiseaduseks. Demokraatlikule ühiskonnale omase politseilise tegevuse kehtestamiseks lisati politseiseaduses politseile ka uusi kohustusi ning võeti ära rida õigusi. Politseiteenistusse võtmise vanuse alampiiri muudeti seniselt 18 eluaastalt 20 eluaastale.

Politseiseaduse algses redaktsioonis ei olnud täielikult reguleeritud politseiametniku sotsiaalseid tagatise. Seaduse täiendus reguleeris politsei sotsiaalseid tagatise, milles sätestati hüvitised politseiametnikule ja tema perekonnaliikmetele, terviseuuringute soodustused, vormiriietuse saamise kord.¹⁷

1993. aastal loodi Kaitsepolitseiamet alluvusega siseministeeriumile. 1994. aastal ühendati Raudteepolitsei prefektuur regionaalsete prefektuuridega.

22. veebruaril 1994. aastal võeti vastu jälitustegevuse seadus, milles sätestati jälitustegevuse tingimused ja kord Eesti Vabariigis Eesti kodanike ja teistest riikidest isikute julgeoleku tagamiseks, nendevastaste kuritegude avastamiseks ja tõkestamiseks, Eesti kodanike ja teiste isikute põhiseaduslike õiguste tagamiseks.¹⁸

1994. aasta 20. aprillil võttis Riigikogu vastu abipolitseiniku seaduse, millega sätestati politsei (väli-, liiklus- ja kriminaalpolitsei) tegevuses osaleva abipolitseiniku õigused, kohustused ja vastutus avaliku korra kaitsel, liiklusturvalisuse tagamisel

¹⁶ Järgneval paaril aastal andsid Ülemnõukogu Presiidium, Vabariigi Valitsus ja siseminister välja määrusi, käskkirju ja ametijuhendeid, kuid kõrgeim riigivõimuorgan ei võtnud vastu uusi seadusi ning ei muutnud ka Eesti Vabariigi politseiseadust.

¹⁷ Eesti Vabariigi politseiseaduse muutmise ja täiendamise seadus, 21.04.1993, jõustunud 06.05.1993 — RT 1993, 20, 355.

¹⁸ Jälitustegevuse seadus, 22.02.1994, jõustunud 18.03.1994 — RT I 1994, 16, 290 ... RT I 2008, 35, 213.

ning võitluses haldusõigusrikkumiste ja kuritegevuse vastu.¹⁹ Seoses relvaseaduse vastuvõtmisega 1995. aastal tehti muudatused ka politseiseaduses.²⁰

14. mail 1998. aastal teostus oluline politsei õiguslane reform — võeti vastu politseiteenistuse seadus, milles sätestati politseiteenistuse mõiste ja tingimused. Politseiteenistusele laienes ka avaliku teenistuse seadus, mille algne versioon oli vastu võetud juba 1995. aastal. Politseiteenistus on töötamine politseiametniku ametikohal politseiasutuses, Sisekaitseakadeemias ja politseiõppeasutuses.²¹ Seoses eelpool nimetatud seaduse vastuvõtmisega tehti muudatused ka avaliku teenistuse seaduses ning jälitustegevuse seaduses.

Kuid varsti ilmnes, et ka politseiteenistuse seadus pole ideaalne ning seda hakati täiendama ja muutma.²² Täiendavad muudatused tehti politseiseaduses juba nädal pärast selle vastuvõtmist, kui kõrgem riigivõimuorgan tunnistas mõningad seaduseparagrahvid kehtetuks.²³

¹⁹ Abipolitseinik ei kuulu politsei koosseisu, kuid ta osaleb oma vabast ajast ja vabatahtlikult ning tasu saamata politsei tegevuses abipolitseiniku seaduse ja muude seadusaktidega kehtestatud korras ja juhtudel. (Abipolitseiniku seadus, 20.04.1994, jõustunud 16.05.1994 — RT I 1994, 34, 553 ... RT I 2002, 99, 578). Seaduse vastuvõtmine tõi kaasa ka muudatused politseiseaduses, sest eelnevalt olid politseiseaduses sätestatud ühiskondlikud ja lepingulised politseinikud, kes politseid abistasid.

²⁰ 1995. aastal võttis Riigikogu vastu relvaseaduse, mis reguleerib politsei järelevalvet tsiviilkaibes olevate relvade üle. Järelevalvet tsiviilkaibes olevate relvade ja laskemoona käsitlemise üle teostavad politseiasutused ning relvade ja laskemoona üle tollipiiri toimetamise seaduslikkuse üle tolli- ja piirivalveasutused (Relvaseadus RT I 1995, 62, 1056, kehtetuks tunnistatud).

²¹ Eesti Vabariigi taastamise algul loodi politseikool (Paikuse) ja kõrgkool (Sisekaitseakadeemia). Tallinna (Nõmme) miilitsakool reorganiseeriti politseikooliks. Politseikoolid andsid politseinikele algastme politseilise ettevalmistuse ja ka väheses osas keskastme koolitust. 1997. a. lõpetas Tallinna Politseikool tegevuse. Politseilist kõrgharidust hakkas andma Sisekaitseakadeemia Politseikolledž (alates 1992. aastast). Aastatel 1996–2001 lõpetas politseikolledži 390 noort kõrgharidusega politseispetsialisti.

²² Vastu võetud politseiteenistuse seaduse mõnede paragrahvidega polnud rahul õiguskantsler, kes esitas Riigikohtule taotluse tunnistada seaduse teatud paragrahvid kehtetuks, kuna tema arvates ei vastanud sätted Eesti Vabariigi Põhiseadusele. Taotluses leidis õiguskantsler, et teenistuse huvides võib politseiametnikku üle viia teisele ametikohale tema nõusolekuta ka siis, kui sellega kaasneb elukohta muutus, kuid see säte ei vasta Põhiseadusele, mis sätestab, et igal inimesel on õigus valida elukohta. Kui politseiametnik viiakse üle teisele ametikohale, siis on ta sunnitud elukohta vahetama. Taotlus rahuldati ja vastav säte tunnistati kehtetuks.

²³ Kriminaalmenetluse koodeksi, kriminaalkodeksi, haldusõiguserikkumiste seadustiku, politseiseaduse, apellatsiooni ja kassatsiooni kriminaalkohtumenetluse seadustiku, täitemenetluse seadustiku, jälitustegevuse seaduse ja tolliseaduse muutmise ja täiendamise seadus, 13.05.1998, jõustunud 09.06.1998 — RT I 1998, 51, 756.

Keskuurimisbüroo, mis loodi 1993. aastal, likvideeriti 30. juunil 1998.

Alates Eesti Politsei loomisest toimusid selle koosseisus olulised muutused, nii hariduslikes, etnilises, vanuselises kui ka professionaalses struktuuris. Kaheksa aasta jooksul vähenes politsei ametikohtade arv 6807-lt (1992. a) 3818-le (2000. a). 1992. aastal oli komplekteeritud 81,5% ja vabu ametikohti 1263. Politseinike üldise arvu vähendamise taustal oli igal aastal ka 1000–1600 vaba ametikohta. Esimestel iseseisvusaastatel vabastati politseist rohkem kui teenistusse võeti. Selline politseinike pidev värbamine ja nende lahkumine ongi iseloomulik 1990. aastatele. 1998. aastal käivitas siseminister politseireformi, kuid kaadrimuutused said teoks alles alates 1999. aastast, kui vakantsete ametikohtade arv oli vähenenud 5 protsendile.²⁴ 1999. aastaks oli Eesti Politsei nii organisatoorselt, juriidiliselt kui ka koosseisuliselt formeeritud.

Autoritaarselt süsteemilt üleminekul tekkis paljudel kodanikel tugev kiusatus panna suuri lootusi demokraatiale ja käsitleda seda kui kõikvõimalike probleemide, nii poliitiliste, sotsiaalsete, administratiivsete kui ka kultuuriliste universaalset lahendust. Praktikas aga kujunes keeruline olukord, kus ilmnis, et demokratiseerimine, omandireform ja rahvusriigi taastamine pigem segavad kui toetavad üksteist. Nii näiteks võimaldas ebapiisav avalik kontroll ja mõnede majandusvaldkondade puudulik õiguslik reguleerimine (demokraatia ja õigusriigi defitsiit) teatavatel mõjukatel rühmadel meelevaldselt erastada riigi vara.²⁵

Üks ilusioon oli, et demokraatia on vabanemine sotsialismi ajal kehtestatud reeglitest ja seadustest. Totalitaarse riigi eitamine sisaldas endas ka riigi julgeolekustruktuuride eitamist üldse. Praktikas soodustas see idealiseeritud ettekujutus demokraatiast riiklike kontrollorganite laialisaatmist ja aitas luua pinna raiskamiseks, spekulatsioonideks, spontaanseks erastamiseks, kuritegevuseks üleüldse ning ühiskondliku moraali allakäiguks.²⁶

Vaatamata demokraatiale ülemineku keerulisusest siirdeühiskondades saavutati Eestis siiski edu: vastu võeti uus põhiseadus, sel perioodil toimusid kolmed parlamendivalimised (need tunnistati rahvusvaheliste vaatlejate poolt demokraatli-

²⁴ Politseinike ametikohtade kahanemine pole toonud kaasa olemasolevate ametikohtade enamat täitmist, küll on alanenud elanike ja politseinike suhtarv. 1992. aastal oli politseinike ametikohti vabariigis 1000 elaniku kohta 4,54, reaalselt tagas turvalisust aga 3,7 politseinikku 1000 elaniku kohta. 1997. aastal oli politseinike ametikohti 5640 ja täidetud oli nendest 4400. Politseinike arv oli kahanenud ametikohtade osas 3,76-ni 1000 elaniku kohta ja tegelikult töötas ainult 2,93 politseinikku 1000 elaniku kohta.

²⁵ Eesti tuleviku-uuringute instituut, „Eesti Inimarengu Aruanne 1995“.

²⁶ *Ibid.*

keks), tekkisid mitmeparteisüsteem, vaba ajakirjandus ja massiliselt kodanike vabatahtlikke ühendusi, õiguslikult suudeti katta kõik tegevusvaldkonnad ning loodi õigusriigi vundament. Kujunev demokraatia likvideeris poliitilised hirmud, mis aga asendusid majanduslike, kultuuriliste ja globaalsetega. Samas oli Eesti rahvusvaheliste mõõtmiste tasemel suhteliselt edukas — inimarengu,²⁷ konkurentsivõime ja korruptsiooni näitajate alusel. Ka kõrvaltvaatajatele oli Eesti areng, võrdluses teiste Ida-Euroopa riikidega, küllaltki muljetavaldav,²⁸ ja Eesti liigitati siirdeühiskonna liidrite hulka.²⁹

Kuid välismaailmale pakutava edumudeli teiseks pooleks oli Eestimaa elanike muutuv hinnang riigiinstitutsioonidele. 1990. aastal olid rahva hinnangute alusel kolmeks usaldusväärsemaks institutsiooniks parlament (68%), ajakirjandus (63%) ja haridussüsteem (47%).³⁰ Kõige vähem usaldati elanike poolt politseid (1990. aastal veel miilits – 19%), ametiühingut (20%) ja relvajõude (23%). Rahva usaldus tõusis üheksa aasta jooksul kõige enam haridussüsteemi (+22%), politsei (+14%) ja kaitsejõudude (+9%) suhtes. Samas langes eriti drastiliselt usaldus parlamendi (–43%) vastu. Ajakirjandust (–22%) ja kirikut (–15%) hinnati 1999. aastal madalamalt kui varem. Muidugi oli see parlamendi suhtes hoiatav fakt, kuid tuleb arvestada seda, et paljude demokraatlike riikide kodanike usaldus oli oma riigi parlamendi vastu tunduvalt langenud ja ainult mõnes riigis veidi tõusnud.³¹ Usaldus õigussüsteemi (kohtusüsteemi) vastu, nagu näitavad hilisemad uuringud, oli kahanenud, sest ülekaalukas enamik Eesti elanikest uskus, et „vaesel puuduvad rikkaga ühesugused võimalused õiglasele kohtumõistmisele“. Samas on täheldatud, et „valitsuse usaldamise osas on kokkuvõttes selges ülekaalus negatiivsed hinnangud“.³²

Seega üleminekuaja probleemid vähendasid riigiorganite usaldusväarsust. Kuid märkimisväärseks võib pidada mitte oluliste institutsioonide hinnangupunktide

²⁷ Eesti inimarengu indeks oli järgmine: 1991 – 0.864; 1992 – 0.858 (29. koht maailma riikide seas); 1993 – 0.853 (0.862 – 43 koht); 1994 – 0.776 (71. koht); 1995 ... 1996... (68. koht); 1997 – 0.773 (54. koht); 1998 – 0.801 (46. koht); 1999 – 0.812 (44. koht) (Andmed: Eesti Inimarengu Aruanded 1995–2001).

²⁸ M arkus Merckel, „On täitunud sajandi unistus“, 9 *Riigikogu Toimetised* (2004).

²⁹ 1996. ja 1997. aastal liigitati USA valitsuse välispoliitika eksperdi Charles Gati poolt 27 postkommunistlikku riiki kolme gruppi: liidrid (7), mahajääjad (12) ja kaotajad (8). Esimesse gruppi kuulus ka Eesti koos Läti ja Leeduga. Sama on väitnud ka teised eksperdid — vt Carrothers, „Üleminekuparadigma lõpp“, *supra* nota 10.

³⁰ Andmed sotsiaal- ja turu-uuringute firma Saar Poll üleeuroopalises sotsioloogilises uuringus „Euroopa väärtuste uuring“ („European Values Study“) 1990. ja 1999. aasta kohta.

³¹ Heaoluriikides oli 1980. aastate algusest 1990. aastate keskpaigani usaldus oma parlamendi vastu langenud: Soome (65%-lt 33%-ni), Norra, Hispaania, Prantsusmaa ja USA (52%-lt 30%-ni). Praktiliselt oli jäänud elanike usaldus parlamendi suhtes samaks Saksamaal, Itaalias, Rootsis, Põhja-Iirimaa ja Jaapanis. Sel perioodil oli usaldus kasvanud 4–8% Suurbritannias, Belgias, Taanis, Islandis ja Hollandis. Vt Triin Roosalu, „Usaldus ja rahulolu poliitiliste toimijate suhtes“ — Heigo Plotnik (koost), *Sotsiaalse õigluse arusaamad Eesti ühiskonnas* (Tartu Ülikooli kirjastus, 2008) 254–302.

³² *Ibid*, lk 299.

langust, vaid nende positsioonide muutumist hinnangute hierarhias:

- ▶ parlament langes inimeste usalduse skaalas esikohalt eelviimaseks (üheksandaks kümnest);
- ▶ politsei ja kaitsevägi (relvajõud) kasvasid sel perioodil oma reitingupunkte ja parandasid oma kohta hierarhias;
- ▶ ajakirjandust ja kirikut oli küll 9 aasta jooksul madalamalt hinnatud, kuid nad omasid ühiskonnas siiski kõrget usaldust;
- ▶ haridussüsteem, kuhu kuulusid nii riiklikud kui eraõppeasutused, oli tõusnud rahva usalduse tippu;
- ▶ ametiühingute maine oli jäänud nende aastate lõikeks samaks e hierarhia madalaimale astmele.

Eestlaste hinnangud olukorrale Eestis on vastuolulised: 1990. aastate üldhinnang on ainukesena Ida-Euroopa maadest, alates 1996ndast, positiivne, kuid meie elanike hinnangud põhiinstitutsioonidele ja enda toimetulekule on negatiivsed. Eestlaste ja mitte-eestlaste hinnangud muutustele on vägagi erinevad: 66% eestlastest tunneb ka siirdeühiskonnas muutustest rõõmu, mitte-eestlaste seas on rõõmustajaid ligi poole vähem — 35%.³³

Uuringud esitavad suure osa elanike madalaid (negatiivseid) hinnanguid Eesti arengute suhtes ning parlamendi ja valitsuse maine koos poliitiliste parteidega langeb sajandivahetuseks hierarhia alumistele astmetele. Varasematest uuringutest on teada, et sisetulekute kasvades suureneb inimeste usaldus poliitiliste institutsioonide vastu ja kõrgema sotsiaalse staatusega inimesed hindavad seadusandlikku süsteemi paremaks kui madalama staatusega inimesed. Selle alusel võib järeldada, et elujärg Eestis ei paranenud kõigil ühtviisi jõudsalt ja nurisjate hulk oli suur.

2.2. Teine postulaat: Kiire kihistumine ja võitjate-kaotajate, rikaste-vaeste olukorra avalik esitlemine mõjutab ühiskonna muutuste teadvustamist ka negatiivses (taunivas) suunas. Politseinike majanduslik seisund paraneb 1990ndate keskpäigaks ja pärast seda suurenevad teiste samal „hierarhiapulgal“ olevate gruppide sisetulekud jõudsalt. See paiskab sajandivahetuseks valdava osa politseinikest madalapalgaliste gruppide keskele.

Siirdeperioodi omandireform koos üleminekuga turumajandusele olid seotud seniste majandusstruktuuride ümberkorraldamisega ning omasid olulisi sotsiaalseid tagajärgi. Selle ajani peamisteks tööandjateks olnud majandusharude, nagu

³³ Marju Lauristin, „Eesti ühiskonna kihistumine“ — *Eesti elanik 21.sajandi algul: ülevaade uurimuse mina: maailm: meedia tulemustest* (Tartu Ülikooli kirjastus, 2004) lk 251–285, 363–368.

tööstuse ja põllumajanduse, kokkutõmbamine tõi kaasa tööpuuduse tekkimise, teatud ametite devalveerumise ning märgatavaid kohanemiskursusi tööturukonkurentsivõime nõrgemaks osutunud sotsiaalsetele gruppidele. Siirdeaeg algas majandusliku langusega, s.t inimeste elatustase langes ja kaupade hinnad tõusid. 1991. aasta 1. juulist hakkasid põllumajandussaadustele (välja arvatud piim) kehtima turuhinnad. Ühiskonna areng ja vana süsteemi purustamine tõi paratamatult kaasa elatustaseme languse. Vastupidiselt oodatule tekkis enamikul inimestest igapäevase toimetuleku raskusi. Võimendused uued sotsiaalsed probleemid — sotsiaalne stress, töötus, vaesus, prostitutsioon ja narkomaania, kasvas kuritegevus, alkoholism jms.³⁴

Kuid 1990ndate lõpuks oli kõige raskem periood ületatud ning tekkimas teatud stabiilsus.³⁵

Üleminekuga turumajandusele ja kogu ühiskonna teisenemisega on postsotsialistlikes riikides ja ka Eestis hakatud rääkima võitjatest ja kaotajatest. Eestis on statistika ja teadusuuringute põhjal tuvastatud erinevusi põlvkondade hoiakutes: selgepiirilisel joonistuvad välja võitjate põlvkond (25–34-aastased), vanem põlvkond (50-aastased ja vanemad) ja uued noored (15–24-aastased).³⁶ Samuti õnnestus paljudel võimu juures olijatel konverteerida poliitiline kapital majanduslikuks kapitaliks, mistõttu postsotsialistlike maade puhul on kasutatud määratlust „poliitiline kapitalism”.³⁷ Kuid otseselt võimupositsioonist tulenevate eeliste kõrval on üha enam rõhutatud ka sotsiaalsete sidemete rolli ja juhitud tähelepanu postsotsialistlikes riikides toimunud privatiseerimise „stimuleeritud” olemusele: endist riigiomandit ei erastanud mitte need, kellel oli selleks raha, vaid need, kellel oli tänu tutvustele ja sidemetele või siis ametiposiitsioonile juurdepääs informatsiooni ning kellel oli võimalus soodsatel tingimustel erastamises osaleda.³⁸ Kaotajad on eelkõige need, kellel ei ole ressursse, mida investeerida, ja kes ei tunne ka uusi mängureegleid.³⁹

Laulva revolutsiooni järel uskusid eestlased, nagu tooks demokraatia endaga kaasa turumajanduse ning muudaks kõikide elu paremaks. Selle unistuse asemel

³⁴ Eesti tuleviku-uuringute instituut, „Eesti Inimarengu Aruanne 1997“, lk 12.

³⁵ Leeni Hansson, et al, „Töö — Leeni Hansson (koost), *Valikud ja võimalused. Argielu Eestis aastatel 1993–2003* (Tallinn: TPÜ kirjastus, 2004).

³⁶ ÜRO Arenguprogramm Eestis, „Eesti Inimarengu Aruanne 1998.

³⁷ Jadwiga Stanitzkis, *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience* (Berkley: University of California Press, 1991).

³⁸ József Böröcz, „Simulating the Great Transition: Property Change under Prolonged Informality in Hungary”, 34 *Archives Europeennes de Sociologie* (1993), 81–107.

³⁹ Jelena Helemäe, Ellu Saar & Rein Võormann, *Kas haridusse tasus investeerida?* (Tallinn: TA kirjastus, 2000), lk 228.

hakkasid hoopis väga jõuliselt ilmnema erinevused inimeste sissetulekutes ja jõukuses, kujunesid jõukate ja puruvaeste kihid ehk ühiskonna oluline diferentseerumine sissetulekute alusel.

Meie arengu negatiivseks küljeks on peetud Gini kordaja kõrget taset, milline näitaja oli Eestis 1993. aastal 0,37 ja 1995. aastal 0,33. Võrdluses tuuakse eeskujuks muidugi Põhjamaid ja Kesk-Euroopa vabanenud riike. Kui jätta kõrvale kõrge kordajaga heaoluriigid, kelle kordajad olid kõrgemad kui meil (USA; Inglismaa jt) ning Põhjamaad, siis endised NL liiduvabariigid ja Kesk-Euroopa siirderiigid on oma olemuselt ning muutuste osas väga erinevad. Vabanenud liiduvabariigid pidid tegema kõikides elukorralduse valdkondades radikaalseid muudatusi ja looma paljud süsteemid täiesti tühjalt kohalt. Samal ajal oli Ida-Euroopa sotsialistlikes riikides kogu riiklik atribuutika ja ühiskondlik süsteem olemas ning ka teatud tasemel kihistumine koos tagasihoidliku poliitilise pluralismiga. Eesti puhul näitab Gini kordaja enam sotsiaalsete muutuste kiirust, millega kaasneb suurenenud sotsiaalne ebavõrdsus. Muidugi tekib küsimus sellise ebavõrdsuse möödapääsmatusest ja sotsiaalsest õiglusest Eestis.⁴⁰

1993.–1998. aastate sotsioloogiliste uuringute⁴¹ tulemuste põhjal võib elanikkonna enamuse puhul täheldada majandusliku toimetuleku teatud paranemist. Sellegi poolest elab suurem osa elanikkonnast majanduslikus kitsikuses: 40% Eesti elanikkonnast võis enesele toidu ja kommunaalmaksete kõrvalt ainult ühte-teist hädavajalikku lubada ning kolmandikul jätkus raha vaid toidule ja kommunaalmaksetele või ei piisanud sellekski. Nende osakaal, kes suhteliselt lähedalt elavad ja ainult suuremate kulutuste tegemisel piiranguid tunnetavad, oli viimase viie aasta jooksul kasvanud 28%-ni.⁴²

⁴⁰ Heigo Plotnik (koost), *Sotsiaalse õigluse arusaamad Eesti ühiskonnas* (Tartu Ülikooli kirjastus, 2008).

⁴¹ Uuringud *Eesti 93* ja *Eesti 98*. Elanikkond 18–70 eluaastat. Rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituudi uuringud.

⁴² (1) Raha ei jätku igapäevaseks toidukski 1993 – 9,9%; 1998 – 5,7 %; (2) Sissetulek kulub toidu ja eluaseme peale 1993 – 43,2 %; 1998 – 25,3%; (3) Toidu kõrvalt saab kõige hädavajalikumat 1993 – 33,9 ja 1998 – 40,3%; (4) Piirangud on ainult suuremate kulutuste tegemisel 1993 – 12,55; 1998 – 28,2%; (5) Võib endale kõike lubada 1993 – 0,6%; 1998 – 0,5%. Anu Narusk (toim), *Argielu Eestis 1990ndatel aastatel: elanikkonnaküsitlustel „Eesti 93“ ja „Eesti 98“ põhinev sotsioloogiline ülevaade* (Tallinn: TA kirjastus, 1999).

Kõrgem sotsiaalne positsioon eeldab kõrgemal tasemel sissetulekuid ja üldjuhul on kõrgema sissetulekuga inimesed ka sotsiaalses hierarhias kõrgemal astmel.⁴³ Kuigi seos sotsiaalse positsiooni ja sissetuleku vahel on tugev, võib tõmmata eriti selgeid piirjooni teenistujate, tööliste, töötute ja koduste vahele. (1995. aasta küsitlus). Kõige vaesemad on kvalifitseerimata töölised ja muidugi töötud (kuigi ka edukate seast võivad tekkida töötud). Nende sissetulek oli alla 900 krooni perele liikme kohta kuus (80% grupi liikmetest). Jõukaks võib pidada ettevõtjaid ja omanikke ning tippjuhte, kelle sissetulekud perele liikme kohta olid enam kui paar tuhat krooni. Hariduse ja sissetuleku seosed on küllaltki veenvad: vaeste grupis ⁴⁴ oli üle 16% algharidusega vastanuid ja veidi vähem oli kõrgharidusega, ülejäänud olid kesk- või keskeriharidusega; keskmisse gruppi kuulunute seast oli algharidusega 10% ja kõrgharidusega 34%; kõige jõukamate seas olid ligi pooled (49%) kõrgharidusega ja ainult 3% algharidusega.

1996. aastal püüti ühiskonna diferentseerumise taustal selgitada politseinike kohta uues sotsiaalses hierarhias, samuti nende hinnanguid oma materiaalsele seisundile, elus pakutavatele võimalustele jne. Arvestada tuli ka üldist varanduslikku seisu (näiteks asjade olemasolu), mis ei tulenenud otseselt sissetulekust ega mõjutanud seda, kuid võis tekitada erisuguseid vajadusi. Perekonna koosseisu eripära (alaealised lapsed, laste hulk, vanurid, invaliidid jt) põhjustab nii standardseid kui ka erilisi vajadusi perekonna tarbimises ja elutegevuses.

Tänapäeval mõjutab perekonna sissetulekuid muidugi teise abielupoolle tõine tegevus ja sissetulek. Politseinikud on spetsiifiline grupp ja perekonna sotsiaalne koosseis on sellele vastav. Abikaasadest on kõige suurem hulk teenistujaid (23%). Küsitlusele on sattunud ka üle neljandiku neid, kellel abikaasa puudub või nad ei vastanud sellele küsimusele. Juhtide ja tippspetsialistide osakaal oli politseinike abikaasadest veidi üle viiendiku (21% vastanutest), elanikkonna küsitluses oli neid alla kolmandiku (30%). Seega kõrgema sissetulekuga isikuid on kümnendiku võrra vähem ja see mõjub ka politseinike leibkondade sissetulekute tasemele. Elanikkonna küsitluse alusel on vastanute hulgas kõige enam töölisi (23%) ja koduseid, õppureid ja pensionäre (21%). Politseinike abikaasadena figureerivad need kategooriad tunduvalt vähem (vastavalt 9% ja 15%). Töötuid oli vastanud elanike seas ligi 6% ja politseinike abikaasadest 4%.

⁴³ Muidugi räägitakse siin avalikust ja legaalsest rikkusest, sest „allmaailma“ rikkus võib selle ületada, kuid õigusriigi ja demokraatliku ühiskonna sotsiaalses hierarhias jääb sellise „salajase“ rikkuse omaja hierarhia madalamatele pulkadele.

⁴⁴ Uuringu käigus moodustati kolm tingliku nimetusega sotsiaalset kihti: „vaesed“ – kuu sissetulek perele liikme kohta kuni 900 krooni (50% küsitletutest); „keskmised“ – 901–2000 krooni (40%); „rikkad“ – üle 2000 krooni perele liikme kohta kuus (10%). Sama jaotust kasutati ka politseinike puhul 1996. aastal.

Politseinike keskmised sissetulekud pereliikme kohta olid 1996. aasta uuringu põhjal järgmised: 300–900 krooni pereliikme kohta kuus (24% küsitletutest); 901–2000 krooni pereliikme kohta kuus (49%); üle 2000 krooni pereliikme kohta (27%). Politseinike küsitluse andmete põhjal võime väita, et haridustaseme tõusuga kaasnab ka keskmise sissetuleku tõus. Kõrgema haridustasemega politseinikke kuulub n-ö vaeste hulka vähem.

Selle perioodi kohta võib nentida, et valdava osa politseinike perekondade sissetulekud ei olnud nii tagasihoidlikud, kui võis arvata. Politseinikud on oma sissetuleku keskmistelt näitajatelt ühe pereliikme kohta jõukamad kui Eesti elanikkond 1995. aastal keskmiselt.⁴⁵

Kuigi politseinikud on oma sissetulekute tasemelt suhteliselt kõrgemal kui elanikkond keskmiselt, hindavad nad oma võimalusi vajaduste rahuldamise osas tunduvalt madalamalt kui elanikud. Nooremametnikud ja ka vanemametnikud samastavad end oma võimaluste osas vaestega. Kõrgemad ametnikud peavad end selle alusel keskmise sissetulekuga inimeste kihti kuuluvaks. Sarnaselt enamiku riikide politseinikega on meie politseinikud palga suhtes rahulolematud ning peavad end alatasustatuiks.

2.3. Kolmas postulaat. 1990. aastatel toimus kuritegevuse kiire kasv ja organiseeritud kuritegevuse, sh narkokaubanduse positsioneerumine. Igapäevaelu tungis kuritegevus oma kahjude (korterivargused, vargused autodest, autode ärandamised) ja hirmudega (tänavavägivald jm). Valdavalt uskusid inimesed latentse kuritegevuse pidurdamatut kasvu. Ka registreeritud kuritegude suurenev hulk tõi kaasa kahtlused õigusrikkumiste ja kuritegelike sündmuste registreerimise kohta politseis ning kannatanute pettumused politseilises praktikas.

Vabanemine ja majanduslik langus suurendavad ühiskonnas hälbivat käitumist. 1989. aastal alanud kuritegevuse kasv Eestis jõudis kõige kõrgemale tasemele 2001. aastal. 1992. aastal registreeriti 41 254 kuritegu ja 1999. aastal sellest juba 10 000 kuritegu rohkem (51 539).⁴⁶

⁴⁵ Leibkonna aasta keskmine netosissetulek ja väljaminek Eestis:

1992. aasta 3 863.- (kuus 321.-) aasta keskmine väljaminek	3 897.- (kuus 324.75)
1995. aasta 13 508.- (kuus 1 126.-)	13 874.- (kuus 1156.16.-)
1996. aasta 16 601.- (kuus 1 383.-)	16 109.- (kuus 1342,42.-)

(*Sotsiaaltrendid* (Tallinn: Statistikaamet, 1998)). Nelja aasta jooksul kasvasid leibkondade sissetulekud 4,3 kordseks, kuid samal ajal toimus hindade tõus.

⁴⁶ 1990. aastal registreeriti Eestis 100 000 elaniku kohta 1500 kuritegu, Lätis ja Leedus vastavalt 1290 ja 990 kuritegu. 1995. aastal olid vastavad näitajad Eestis, Lätis ja Leedus 2652, 1547 ja 1636 (Anna Markina, *Kuritegevuse olukorrast Eestis 1995* (Tallinn: Riigikaitseakadeemia, 1996), lk 19). 1997. aastal registreeriti Eestis 2802 kuritegu, Lätis 1465 ja Leedus 2015 kuritegu. Avastamisprotsent 100 000 elaniku kohta on olnud Eestis kõrgem kui kahes naabervabariigis.

Ligi kümneaastast perioodi taasiseseisvunud Eestis iseloomustas ka vägivald- tegude, õnnetusjuhtumite ja enesetappude järsk kasv. Kuritegevuse lainet saada- vad (1) suurenenud hirm ja kartus sattuda vägivalda või kuritegevuse ohvriks (kas ise või lähisugulased) või ka vara varastamine jm; (2) kannatanutele politseipoolse abi vajakajäämised (kuritegude registreerimise puudulikkus ja kahanev usk sel- lesse, varavastastest kuritegudest massiline mitteteatamine jne); (3) massikom- munikatsiooni pidevad „heietamised” kuritegevuse teemal, kuritegevus hakkas sel perioodil ajakirjanduses „müüma” jne. Inimeste kaitsetusetunnet võimendas massiteave, mis edastas elanikkonnale kuritegevuse kohta aktiivselt (ilma kriitilise analüüsita) informatsiooni, samuti kuritegude avastamise madal protsent; (4) nar- kokaubanduse sissetung, mida püüti esialgu eitada ja varjata; (5) organiseeritud kuritegevuse grupeeringute omavaheline arveteklaarimine. Eesti ühiskonna areng ja üleminek turumajandusele toob kaasa nii laialdasema „valgekraade” kuritege- vuse kui ka suurte rahadega seotud organiseeritud kuritegevuse.

Registreeritud kuritegude arv ei tulenenud mitte sellest, et politsei paremini töö- tas, ega ka sellest, et varem kõiki kuritegusid ei registreeritud ja nüüd nagu re- gistreeritaks kõik õigusrikkumised. Tekkinud oli „anoomiline ühiskondlik seisund, millega kaasnes liberaalne arusaam võimalustest ja vabadustest”.

Eelneva põhjal tekkis 1990ndate keskel küsimus politsei õiguspärasest tegutse- misest — kuritegevuse suurenemine ja avastamise protsendi langemine ühelt poolt ja kahtlused, kas kõiki kuritegusid politseis üldsegi registreeritakse, teiselt poolt. See lõi vajaduse empiirilise uuringu kaudu selgitada, millised on politsei- lised „võimalused” toimunud kuritegelikke sündmusi ja õiguserikkumisi mitte registreerida ja neile mitte reageerida. Uurimisprojekti alustatigi sündmuste re- gistratsiooni kohta andmete kogumisega ja selle analüüsiga. Kuna probleem puu- dutas valdavalt Tallinna, siis analüüsiti pealinna politseijaoskondade registratsiooni ja politsei koormust väljakutsete osas. Selleks, et tuua selgust re- gistreerimise mehhanismi ja selle nõrkadesse kohtadesse, kavandati uurimisgrupi poolt mitmeastmeline registreerimisprotsessi vaatlusele ja dokumentide analüü- sile rajanev uurimisahel.

Kogutud materjalidest nähtus, et igas tunnis toimub erinev arv sündmusi, mis tuleks politseis registreerida. Ühendades kolmes politseijaoskonnas registreeritud sündmusi võib tõdeda, et kõige sündmusterohkem aeg politseil oli kella 16-st 24- ni. Uurimisandmete alusel võib väita, et sündmuste arv ja nende jagunemine kel- laaegade järgi ei olnud ühelgi perioodil sedavõrd suur või intensiivne, et korrapidamisteenistused ei suudaks neid registreerida või sündmustele reagee- rida või et ajapuuduse tõttu peaksid nad kodanikega ükskõikselt (hoolimatult) käituma. Kõige intensiivsemal perioodil tuli keskmiselt iga 7–8 minuti kohta üks teade, mida oleks tulnud registreerida ja otsustada, kuidas seda lahendada.

1995. aasta septembri algul registreeris politsei nendes kolmes jaoskonnas 411 teadet. Neist osutusid kontrollimisel tegelikeks kuritegelikeks sündmusteks või õiguserikkumisteks 342 ehk 83%. Ülejäänud 17% olid nn väärad väljakutsed. Viimaste puhul oli politsei saabumise ajaks situatsioon juba lahenenud/lahendatud, näiteks seoses kakluste, vägivalda, avalike varguste, lärmavate ebakainete kodanikega jms. Uurimusest ei selgunud, millise aja möödudes jõudis sündmuskohale politsei. Tavaliselt on sel juhul tehtud viide, et kedagi ei olnud kohal, s.t kannatanud ja/või ründajad olid kõik sündmuspaigalt lahkunud. Kuid tuli ette ka lihtsalt politsei tahtlikku eksitamist või narrimist telefoni teel.

Kogutud andmete põhjal selgus, et kõigist registreeritud sündmustest „arvatakse maha” umbes 40–45% (valehäired ja kohapeal lahendatud sündmused). Dokumentide analüüs näitas, et esialgselt registreeritud sündmustest umbes 10% lahenduskäik jäi ebaselgeks (uuringu teostajatele mittejälgitavaks). Kogutud materjalide põhjal ei suudetud tuvastada, kas need sündmused politseis uuesti päevakorda ilmusid ja ka mingi lahenduse leidsid.

Kogutud andmete põhjal võib väita, et sissemurdmistest ja salajastest vargustest menetletakse politseis enam kui üheksa kümnest fikseeritud sündmusest (92%) ning kõik teated on lahenduse leidnud. Kõige rohkem ebaselgeid lahendusi fikseeriti korterivarguste (35% kõigist teatatud sündmustest) ja kakluste (25%) puhul. Viimastest pooled teatatud sündmustest lahendati koha peal ja 25% teadetest loeti valehäirete hulka. Nagu selgus, politseis mingeid (tänaval)kakluste materajale ei menetletud. Kuna korterivarguste latentsust peetakse ülisuureks ja eriti sel perioodil, siis veidi üle poolte teatatud juhtude puhul kriminaalasja algatamist tuleb pidada tagasisivaateliselt tühiseks. Valehäirete ja kohapealsete lahendustega vähendati menetletavate asjade hulka kümnendiku võrra. Kuid vaatamata elanike 1990. aastate keskpaigaks kujunenud mitteteatamise hoiakutele⁴⁷ korterivarguste puhul, moodustasid need teated kõige suurema hulga (20% kõigist teadetest).⁴⁸

Kuid peretülidest (sõimlemine, ähvardamine vägivallaga, kaklused, vägivallateod, peksmised, kehavigastuste tekitamine jm) üle poole suudeti politsei poolt lahendada kohapeal ja kümnendiku teadete osas olid asjaosalised leppinud⁴⁹ ning

⁴⁷ Inimesed lähtusid n-ö tulemuslikkuse printsiibist: vargaid nagunii ei tabata ja mitteteatamisel jäävad ära aja- ja närvikulu, mis varguse vormistamisel politseis kaasas käis.

⁴⁸ Kauko Aromaa & Andri Ahven, *Victims of Crime in a Time of Change: Estonia 1993 and 1995* (Helsinki: National Research Institute of Legal Policy, 1995).

⁴⁹ Peretülide puhul kutsusid politsei, nagu selgus, suures osas ka häiritud naabrid. Seega nn valehäirete üks põhjendusi oli, et tihti tülitsevad pooled ei pidanudki politsei sekkumist vajalikuks.

politsei sekkumist ei vajatud. Kolmandiku peretülide teadete ja politseilise sekkumise järel alustati politseilist menetlust.

Uuringu selles osas oli uurijatel võimalik vaadelda ainult juhtumeid, mille kohta politsei oli saanud teate (avalduse/kaebuse) ning pidi otsustama, kuidas edasi teugutseda.⁵⁰ Enamik politseipoolsetest lahenditest olid lõplikud ja politsei nende sündmustega edaspidi tegelema ei hakanudki. Kriminaalasja algatamise⁵¹ puhul suunati see juba edasiseks lahendamiseks.⁵²

Politsei poolt registratsiooni teostamise kohta tekkis uurijatel rida küsimusi, millele täpset lahendust ei leitud.⁵³ Nii dokumentide analüüsi kui ka vaatluse põhjal võib järeldada, et politsei reageerib üldjuhul (peaaegu) kõigile teadetele, kuid probleemiks on lahenduskäigu järgmised sammud. Kuigi registreerimisprotsess oli teatud tasemeni õiguslikult reguleeritud, võis uuritud jaoskondades (prefektuurides) olla selles erinevusi, mis mingil määral mõjutasid nii registreerimis- kui ka lahendusprotsessi.⁵⁴ Ütlema tagi on selge, et erinevused registreerimispraktikas mõjutavad ka tulemusi, kuid vaadeldava uuringu käigus ei olnud võimalik seda täiendavalt kontrollida. Järeldusena võib tõdeda, et registreerimiseelne selekteerimine ja sündmuskohal olukorra lahendamine jättis peaaegu 45% elanike teadest registreerimata või meetmed kasutamata.⁵⁵

⁵⁰ Juhul kui sündmust peeti politsei valdkonda kuuluvaks, rakendati järgmist: välipolitsei leiab, et tegemist on väära teatega (puudub kannatanu vms), s.t olukord on lahenenud isenesest; välipolitsei jt lahendavad olukorra kohapeal (neid võimalusi on määramatu arv); avalduse/kaebuse esitanud kodanik kutsutakse jaoskonda, et olukorda täpsustada, fikseerida, lahendada vms; sündmuses osalenud toimetatakse jaoskonda ja selgitatakse nende süü, kuulatakse kannatanuid või tunnistajaid jne; koostatakse protokoll ja/või määratakse trahv; algatatakse kriminaalasi, ka ilma süüdlaseta/kahjutekitajateta jne.

⁵¹ Sel perioodil toimus kriminaalseadusandluses kriminaalasja algatamine ja selle üle peeti ka arvestust. Seda terminit kasutakse ka käesolevas artiklis.

⁵² Kriminaalasja algatamise või sellest keeldumise korral on sündmusest maha jäänud seline jälg, mille alusel on võimalik politsei tegevust analüüsida ka ilma täiendavaid materjale kogumata. Teistel juhtudel on selguse saamiseks ja seisukoha võtmiseks vajalikud täiendavad andmed või uurimine. Kuid selles uuringus puudus eesmärk ja vastav ressurss.

⁵³ Kas nn valehäire oli tegelikult väär teade või ei suvatsenud politsei reageerida või jõudis kohale nii hilja, et polnudki enam kellegagi tegelda. Kas "kohapeal lahendatud" tähendab, et: ohtlik olukord tõepoolest likvideeriti ja selles osalenud isikud veendusid lahendi ainuõigsuses või toimepandud tegu väaris tegelikult muud lahendit, kuid politsei tegevuse tulemusena see edasisele menetlusele ei läinud, s.t et varjatult on tegemist registreerimisest ja kriminaalasja algatamisest keeldumisega.

⁵⁴ Registreerimine ise sellisena, nagu oli selle uuringuga tuvastatud, ei oma enam rakenduslikku tähtsust, vaid ajaloolist, kui politsei registratsiooni mehhanism pärast politsei taaskujunemist.

Seega 1995. aastal ei suutnud politsei luua endast muljet kui hästi töötavast ametkonnast ja seetõttu on rahulolematust ja usaldamatust politsei suhtes suur. 1995. aasta uuringu põhjal hindasid politsei tegevusega kokku puutunud inimestest 60% seda negatiivselt.⁵⁶

Muidugi võib küsida, kas kuritegude täieliku registreerimise korral politsei poolt oleks nii madala avastamisprotsendi ja uurijate (juurdlejate) ülekoormatuse puhul tõusnud politseinike maine elanikkonna silmis? Kuid kindlalt võib väita, et politsei oleks saavutanud elanikelt kõrgema hinde professionaalsema suhtumise ja tähelepanelikuma käitumise korral.

2.4. Neljas postulaat. Ühiskonna põhiväärtuste teisenemine siirdeperioodil mõjutab kogu elanikkonda. Kujuneva politseinikkonna väärtussüsteem peegeldab nii vana (miilitsa)organisatsiooni kui ka siirdeperioodil muutunud ühiskonna väärtussüsteemi.

Eesti elanikkonna väärtushinnanguid on mõõdetud mitmeid kordi. Väärtuste analüüsis on tuntumad Ingelharhi, Rokeaci ja Schwarzi väärtuste teooriad. Elukutseväärtuste uurimisel on eesti uurijate eeskujudeks olnud Herzberg, Rosenberg, Eskola jt.

Kogu Eestimaa elanikkonna väärtussüsteemi muutust võib kirjeldada Roland Ingelharti järgi. Tema arvates pooldavad põlvkonnad, kes on üles kasvanud stabiilsetes ühiskondlikes oludes, millele on olnud iseloomulik igakülgne kindlustunne ja turvalisus, märksa enam nn postmaterialistlikke ehk elukvaliteediga seonduvaid väärtusi (subjektiivne heaolu, eneseväljendus, osalus). Seevastu põlvkondi, kelle kasvukeskkonnas selline kindlustunne puudus, iseloomustab materialistlik väärtusteadvus (ellujäämisega seotud väärtused, saavutused, materiaalne heaolu jm). Postmaterialistlike väärtuste puhul pole tegu mitte anti-materialistlike väärtustega, vaid need märgivad hoiakuid, mis saavad tekkida alles pärast seda, kui materiaalne kindlustunne on saavutatud. Siirdeperioodi põhiväärtuste teisenemine toimus Eestimaal just materiaalsete väärtuste esikohale tõusmise ja tarbimise hoogustumisega ning vaimsete väärtuste hindamise taandumisega.

Politseiuuringutes on pööratud tähelepanu paljudele aspektidele seoses väärtushinnangutega. Nendest võiks märkida „ideaalse“ politseiniku tüübi ja polit-

⁵⁵ Kuritegudest politseile teatamise kohta oli Aromaa & Ahvena (1995) andmetel korterivarustest politseile teatamine kõige kõrgem 1993–1995 – ligi 60%. Järgnesid vargus autost ja vandalism auto kallal, seejuures teatati mõlemast kuriteoliigist 1995. aastal tunduvalt vähem kui 1993. aastal. (vähenemine üle 5%)

⁵⁶ Aimre, *Politsei tegevus ja elanike hinnangud*, supra nota 6, lk 110–111.

seiniku isikuomaduste ning väärtussüsteemi selgitamist. 1998. aastal läbi viidud Hollandi, Rootsi, Soome, USA ja Eesti politseinike küsitluse andmed võimaldavad koostada ideaalse politseiniku omaduste hierarhia. ⁵⁷ Küsitletud politseinike hinnangutel oli ideaalse politseiniku põhiväärtuseks/omaduseks ausus ja kõige negatiivsemaks — agressiivsus ja tundlikkus. Ülejäänud ideaalpolitseiniku omadused polnud nii üheselt määratletud. Tõsisemad erinevused ilmneshid rahvuste vahel ideaalpolitseiniku kahe omaduse vahel — usaldusväärsus ja kannatlikkus. Eestlased rõhutasid esimest, teine jäi võrreldes soomlaste, hollandlaste ja ameeriklastega tagaplaanile. Olulised erinevused on ka järgneval kolmel omadusel — ettevaatlikkus, hea kirjalik suhtleja ja otsusekindlus. ⁵⁸ Kuid ka teistest rahvusvahelistest politseiuuringutest ei ole selgunud, kas politseisse värbamine eeldab teatud isikuomadusi või kujunevad need omadused ja väärtussüsteem politseitöö käigus.

Politseiniku elukutse ja tööalaste väärtuste mõõtmisel 1996. aastal kasutati Eestis 1960.–1980. aastatel läbi viidud noorte, üliõpilaste ja töötajate küsitlustel kasutatud uurimisinstrumendi väärtusskaalasid. ⁵⁹ Teada on, et enim uuritud väärtuste valdkonnaks on tööga seonduv, sest töö on võtmeroll elus mitte ainult sissetulekute esmase allikana, vaid ka sotsiaalse staatuse, tarbimisharjumuste, tervise ja perekonnaelu kujundajana. Tööväärtusel on oluline roll ka elukutsevalikul ja töörahulolus. ⁶⁰

Esimest kaheksat tööväärtust ⁶¹ pidasid politseinikud n-ö nende elukutsele oma-seks ja neid hinnati kõrgelt. Viimased neli kuulusid selliste hulka, mida politseis üldjuhul ei aktsepteerita: vaba aeg ja kindlad ajapiirid, samuti lisateenistus või füüsiline kergus. Ideaalse elukutse puhul on nooremametnike ja kõrgemate amet-

⁵⁷ *Ibid*, lk 64.

⁵⁸ Kas need lahknevused on tingitud politsei rahvusvahelistest standarditest, mis Eesti politseiga tema kujunemisel ei ühildu või tulenevad need kultuuride erisustest, on praegu tagasivaates raske öelda.

⁵⁹ Ankeedis küsiti politseinikelt, milline peaks olema ideaalne töö ja ideaalne elukutse. Mõlemal juhul oli küsimustikus pakutud 12 vastusevarianti, mida hinnati nii intensiivsusskaala kui ka valikuskaala alusel. Hindamine toimus 5-palli süsteemis: 1 – pole tähtis ... 5 – väga tähtis.

⁶⁰ Andu Rämmer, „Soolisi ja rahvuslikke erinevusi kahe kümnendi Eesti keskkoolilõpetajate tööväärtustes“ — Paul Kenkmann ja Jüri Saarniit (koost), *Põlvkonnad muutuv as* (Tartu Ülikooli kirjastus, 2005) 45–76.

⁶¹ Nendeks olid: *Töö peab tagama* (1) kõrge palga (vastanud politseinike keskmine – 4,58; 5-pallisüsteemis); (2) inimestele vajalik ja kasulik – 4,41; (3) võimaldama iseseisvust töökorralduses – 4,19; (4) olema vaheldusrikas – 4,1; (5) võimaldama loomingulisi lahendusi – 3,81; (6) andma võimaluse tõusuks ametiredelil – 3,81; (7) andma tunda ühiskondlikku vastutust – 3,77; (8) olema rahulik ja püsiva iseloomuga – 3,76.

nike väärtushinnangute erinevused just hierarhia viimaste väärtuste osas. Kõrgemad ametnikud hindasid teistest rühmadest tunduvalt kõrgemalt nn politsei positiivseid väärtusi (kasulikkus teistele inimestele, iseseisvus töökorralduses, võimalus loominguliseks lähenemiseks tööle) ja tunduvalt madalamalt politsei poolt taunitavaid väärtusi (võimalus lisateenistuseks ja füüsiliselt kerge töö).

Politseinike uuringus oli kasutusel Rosenbergi poolt välja töötatud elukutseväärtuste skaala, mida on kasutatud ka longituuduuringutes. Politseinikega võrdluseks ongi 1991. aastal lisatud 43-aastaste inimeste vastused samadele küsimustele.

Elukutseväärtustes olid erinevused valdavalt nooremametniku ja kõrgema ametniku hinnangute vahel. Nooremametniku järgi peab elukutse kõigepealt võimaldama „hästi teenida“, „kindlustada rahuliku ja stabiilse tuleviku“ ning „kasutada oma võimeid“ ja „olla kasulik teistele inimestele“. Kõrgemad ametnikud on elukutse võimalustes orienteeritud oma võimete kasutamisele, enesetäiendamisele ning teistele inimestele kasulikele tegudele. Eesti elanikkonna 43-aastaste (küsitlus toimus 1991. aastal) võrdluses politseinike hinnangutega olulisi erinevusi polnud: 43-aastaste poolt elukutseväärtustele antud positiivsed hinnangud sarnanevad enamjaolt kõrgemate ametnike väärtushinnangutele, kuid ülejäänud viis väärtushinnangut on erinevad. Ent politseiametnike kolmel rühmal on need ühesugused.

Politseinikelt küsiti, mida oleksid nad kõige rohkem hinnanud, kas ametialast tõusu, huvitavat tööd, suuremasse linna elama asumist või palgakõrgendust? Kõigi vastanute arvates oli kõige olulisem palgakõrgendus, sellele järgnesid huvitav töö ja ametialane tõus. Kõige madalamalt hinnati võimalust asuda elama suuremasse linna.

Töölase tegevuse uuringud näitasid, et tööiseloomu muutumist ja tööga rahulolu mõjutavate tegurite osas oli Eesti saavutanud EL-i liikmesriikide keskmise taseme. Kiiret ja pingelist ning vähese autonoomiaga tööd teeb juba pea kolmandik meestest ja kaks viiendikku naistest.⁶²

Samas täheldatakse ka töö ja stressi seoseid⁶³ Kuna naiste stressimäär on kõigi tööiseloomu liikide puhul suurem kui meestel, siis tööiseloom ei kajasta ilmselt

⁶² Uurimused on näidanud, et kõige rohkem stressi tekitab töö, mis on kiire ja pingeline ega jäta samal ajal töötajale võimalust otsustada selle üle, mida ja millal teha (Irja Kandolin & Kaisa Kauppinen, *Gender and working conditions in the European Union* (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1998). Sellist tööd nimetatakse hekiliseks tööks. Vähem stressi tekitab töö, mis on küll kiire ja pingeline, kuid autonoomne — *aktiivne töö*.

Võrreldes 1990. aastate keskpaigaga, on hekilist tööd tegevate töötajate osakaal kasvanud ligi kahekordseks — meestel 17%-lt 30%-le ja naistel 23%-lt 41%-le. Samal ajal on *rahulikku* tööd (pole kiire ja on autonoomne) tegevate meeste hulk langenud 33%-lt 20%-le ja naistel 30%-lt 16%-le. Vähenenud on veidi ka aktiivset tööd tegevate töötajate osakaal — meestel 31%-lt 26%-le, naistel 27%-lt 21%-le. Pääaegu samaks on jäänud *passiivset* tööd tegevate töötajate osa (töö pole kiire ja pingeline ning pole ka autonoomne) — mehed (1998) 24% ja naised – 22%.

meeste ja naiste stressi eripära. Selleks võivad olla ka suhted kollektiivis, inimeste võitlusvaim, konfliktid, ülemuste ülekohus jne. See omakorda võib tuua nii rahulolematuse enda (kogu) politseilise tegevusega ning tekib stressivõimalus.

Mõistetavalt olid erinevatel tööalastel positsioonidel olevatel politseiametnikel oma tööalasele olukorrale erinevad rahulolu hinnangud. Üldine probleem on rahulolematuse töötasuga, mis kordub nii väärtuste kui ka muude hinnangute puhul. Kuid selle kõrval on negatiivsete hinnangute gammas oluline just rahulolematuse oma tööle antava ühiskondliku tunnustusega. Need kaks faktorit peegeldavad politseinike arvates ühiskonna suhtumist neisse.

Sotsioloogilise analüüsi üheks oluliseks tasemeks on konstrueerida erinevate sotsiaalsete parameetrite alusel sotsiaalne tüübistik. Politseinike tüpiseerimise aluseks oli kasutatud tööväärtusi, väärtushinnanguid, politseitöö eelistusi, eluplaane, majanduslikku olukorda (asjade maailma) ja vaba aja tegevusi.

Muidugi on selge, ⁶⁴ et need faktoranalüüsi alusel moodustatud 9 politseiniku sotsiaalset tüüpi on Eesti politseinike ideaaltüübid. Nendele on antud tinglikud (kokkuleppelised) nimetused. ⁶⁵ Faktoranalüüsi alusel kujunes teatud seostega püramiid, milles kesksel kohal on liider ja muutustega rahulolija. Nende erinevus seisneb selles, et liider omab sidemeid peaaegu kõigi, välja arvatud materialisti tüübiga. Uus pürgija on aga kaugel nii materialistist, vahelduse otsijast kui ka eneseharijast. Politseinike tüübistikus on suhteliselt eristunud nn materialist, kes omab tööalaseid sidemeid ainult vahelduse otsijaga ja veel peale selle eluplaanide tasemel eneseharijaga. Valdavalt on materialistid noorepoolsed mitte-eestlastest mehed, kellel on keskmine haridustase ja noorem- või vanemametniku staatus. Materiaalsete ihaluste kõrval olulisi vaimseid huvisid neil pole. Tuletades meelde Ingelharti selgitusi materiaalse ja vaimse väärtuste suhestumisest, võime tõdeda, et materiaalse teotluste tagasihoidlik osakaal politseinike hinnangutes räägib veel eelmise ühiskonna idealismist.

Muutuste kohta võib küsida, kas väärtuste teisenemisel 1990. aastatel oli noorte ja staažikate politseinike väärtussüsteemide vahel tekkinud märgatav lõhe?

⁶³ Politsei osas vt doktoritöö: Liivia Anion, „Läbipõlemissümptomite ja politseikultuuri elementide vastastikusest mõjust“, doktoritöö, Tallinna Ülikool (2006).

⁶⁴ Teistkordsel analüüsil selgub, et kõik nimetused pole päris täpsed. Selle politseinikutüübi puhul võib nimetuseks olla ametialase tõusuga rahulolija või pürgija või tulevane liider või sellele positsioonile pürgija. Kuigi sellise faktoranalüüsi tüübistiku üle on vaieldud, pole kahtlust, et politseis eksisteerisid (ja eksisteerivad) nii liider kui ka materialist jt, ilmselt ka palju teisi tüüpe. Kuid ideaaltüüp pole reaalse inimese sotsiaalsete parameetritega selles valdkonnas.

⁶⁵ Aimre, *Politsei tegevus ja elanike hinnangud*, supra nota 6, lk 77–82.

2.5. Viies postulaat. Ühiskondlike ja riiklike institutsioonide teisenemine ning ideoloogiline kannapööre toovad kaasa siirdeperioodi ebakõlad, mis inimese jaoks väljenduvad sotsiaalsete probleemidena, kartuste, hirmude ja riskidena. Inimesed hakkavad aktiivsemalt väljendama oma turvalisuse vajadust.

Kuritegevuse kartust ja hirme on uuritud juba alates 1960. aastatest nii Euroopas kui Ameerika Ühendriikides. Kuid liberaalses turumajanduslikus ühiskonnas on olemas veel elutegevuse, oma heaolu ja tulevikuga seotud hirmud, mida ka sotsioloogid on jõudumööda selgitanud. Inimeste kartus töötuse või vaeseks jäämise või tervise halvenemise osas on tänapäeva heaoluühiskonna reaalsusest tulenevaid kartusi ja hirme.

Elanike kartuste ja hirmude teke Eestis ning selle avalikustamine oli tingitud sellest, et majanduslik langus oli kestnud üle 10 aasta (nn perestroika eelsest perioodist 21. sajandi alguseni). Varem olid vägivald ja tänavakuritegevus miilitsa ja julgeolekuorganite poolt teatud tasemel ohjatud. Kuid kartused ja hirmud löid Eestis lõkkele majanduskitsikuses ning kui organiseeritud kuritegevus laiendas oma haaret. Eesti riigi iseseisvusega tekkis sel perioodil uus kartus — Eesti järjekordse okupeerimise võimalus (hirm).

Vägivallast ja kuritegevusest tulenevate hirmude analüüsiga 1980ndatel ja 1990ndate esimesel poolel Eestis ei tegeldud. Kuid sotsioloogid selgitasid, millised on elanikkonna arvates olulisemad sotsiaalsed probleemid, mida kardetakse. Võrreldes aastaid 1993, 1998 ja 2003, selgus, et läbivaks sotsiaalseks probleemiks peetakse Eesti elanikkonna poolt kuritegevuse levikut ja tööpuudust. 1999. aastal lisandus neile narkootikumide kasutamine ja 21. sajandi algul — AIDSi levik.⁶⁶

Eesti elanikele esitati (1995) hindamiseks samad kartusevariandid, mis aasta hiljem politseinikele.⁶⁷ Inimesed kartsid kõige rohkem vägivalda, elu halvenemist Eestis ja majanduslikku mittetoimetulekut. Kõige vähem (suhteliselt) kardeti häirimist tänaval ja üksijäämise võimalust. Kui inimesed järjestasid oma põhilisi kartusi, siis selgus, et isiklikud mured ja hirmud tulevad rohkem esiplaanile, võrreldes rahvuslike või riiklike ohtudega. Majanduslik mittetoimetulek, vägivald ja töötuks jäämise oht olid kõigil küsitletuil (selle alusel ka kogu Eesti elanikkonnal) tõsisemaks hinnatud kartused.

Elanikkonna (1995) ja politseinike (1996) hinnangud individuaalsete ja ühiskond-

⁶⁶ Eda Heinla, et al, „Eluväärtused“ — Leeni Hansson (koost), *Valikud ja võimalused. Argielu Eestis aastatel 1993-2003* (Tallinn: TPÜ kirjastus, 2004).

⁶⁷ Küsitluslehel esitati respondendile hindamiseks 9 individuaalset või ühiskondlikku ohtu, mida sai hinnata nii intensiivsuse- kui ka valikuskaala alusel. Tabelis on inimeste kartused, hirmud ja ohud järjestatud intensiivsusskaala alusel selliselt, et kõige esimeseks tõsis kõige kardetum ja viimaseks vähim kardetu.

like probleemide ilmingutele Eestis on üldjoontes ühesugused. Politseinikud on kuritegevuse ja vägivallaga rohkem "harjunud" ja nende probleemiks on rohkem isiklik majanduslik toimetulek ning ühiskondlikud muutused. Üldiselt on politseinike hirmud küsitluses pakutud muutuste ees tagasihoidlikumad kui elanikkonnal tervikuna.⁶⁸

Erinevused politseinike endi vahel sõltuvad oluliselt politseistaažist: üle 15-aastase politseistaažiga politseinikud hindavad üldist turvalisust kõige madalamalt, s.t nad on kas häiritud või väga häiritud nii isiklikest kui ühiskondlikest probleemidest; alla 15-aastase ja kuni 5-aastase politseistaažiga politseinikud suhtuvad neisse probleemidesse tunduvalt väiksema kartusega.

Vägivalla ja kuritegevuse suhtes analüüisiti inimeste hinnanguid elukoha turvalisusele ja elurajooniga seotud hirme. Elurajoon linnas või asulas/maal on seotud teatud turvalisusega nii objektiivsest (vägivalla eskalatsioon või kuritegevuse puudumine) kui ka subjektiivsest küljest (inimese hinnangud toimuvale, harjumine elurajooniga jms). Nendele lisanduvad kuritegevuse kohta massikommunikatsiooni kaudu edastatav info, mitmesugused hinnangud, kuulujutud jms.

Kõikide linnapiirkondade elanikud hindasid (1995) päevast aega liikumiseks elurajoonis ja kesklinnas valdavalt turvaliseks. Kõige turvalisemaks pidasid oma elukoha ümbrust eramajade rajooni elanikud, kõrgeid hinnanguid oma koduümbruse turvalisusele andsid ka uuslinnajagude ja kesklinna elanikud. Maainimesed on oma hinnangutes tagasihoidlikud või on tekkinud (süvenenud) hirmutunne kas konkreetsete kogemuste ja/või vastava info alusel.

Samal ajal olid Eesti elanikud veendunud, et öösiti on ka oma linnajaos äärmiselt ebakindel ja ohtlik liikuda. Erandina julgeb ehk maamees oma maamaja ümbruses rahulikult jalutada. Enamiku linnainimeste teadvuses valitseb hirm, et öise liikumise puhul on suure tõenäosusega ootamas mingi rünne, mille tulemuseks on võimalus saada paljaks varastatud või peksta või juhtub midagi veel hullemat.

Küsitluse andmetel (1995) oli linnas kuritegelike sündmuste ohvriks sattunud 83%, alevis (alevikus) 78% ja maa-asulas 75% vastanutest. Kadunud on illusioon, et külas või oma maamajas ei saa inimene või tema lähedased (nende endi arvates) mingite seaduserikkumiste/kuritegude ohvriks langeda või on see küllaltki harva esinev juhus.⁶⁹

⁶⁸ Saar Polli 1997. aasta detsembris läbi viidud uuring annab eestlaste muredest järgmise pildi: mida suurema sissetulekuga on vastaja, seda vähem on tal muresid ja ka üldised probleemid (nt mure Eesti iseseisvuse pärast) ei häiri teda nii palju kui vaesemaid; väikese sissetulekuga ja vanemad inimesed (üle 60-aastased) näevad maailma teiste silmadega kui rikkad; noored kardavad kuritegevuse ohvriks langemist, majanduslikke probleeme jne.

KOKKUVÕTTEKS

Artiklis esitati 1992.–1999. a politseisotsioloogiliste uuringute teistkordne analüüs probleemipüstitusest ja tulemitest koos vastava perioodi ühiskondliku ja politseilise fooni muutustega, mis täiustab kuvandit politsei kujunemisest siirdeühiskonnas. Valminud sotsioloogilised uuringud täitsid nii praktilist (rakenduslikku) ülesannet kui ka võimaldasid panna aluse Eesti politseisotsioloogilistele alusuuringutele.

Siirdeperioodil teostas Eesti üliküürid muutusi majanduses, poliitikas ja sotsiaalses sfääris. Majandust tabanud langust saatis kuritegevuse kiire kasv. Miilitsast politsei kujunemine nõudis nii struktuursete muutuste, õigusliku regulatsiooni ja koosseisu vahetumise/vähenemise teostamisel ligi 10 aastat. Reorganiseeruv politsei vähendas politseinike hulka, kuid selle protsessi käigus jäid värvatute ja lahkujate koguarvud peaaegu võrdseteks, mis tähendas suurt kaadrivoolavust ega soodustanud professionaalsuse kasvu ja organisatsiooni stabiilsust. Elanikkonna positiivne meelestatus oma ühiskonna ja riigi arengu suhtes hakkas vabaduse joovastuse järgsel perioodil langema.

Kiire kihistumine ja võitjate-kaotajate müüdi teke, rikaste ja vaeste majandusliku olukorra eksponeerimine mõjutas avalikku arvamust nende probleemide suhtes negatiivses suunas. 1990ndate keskpaigas saavutasid politseinike sissetulekud selle kümnendi kõrgeima taseme, võrreldes teiste sarnaste kihtide ja gruppidega. Kuid järgnevate aastate jooksul muutus teiste sotsiaalsete gruppide majandustase kiiremini ja politseinike elatustase hakkas teiste kihtide omast maha jääma. See omakorda pärssis noorte huvi politseilise hariduse ja eriala vastu.

Tagasivaates keeruliste üleminekuaja tingimuste kohta on raske hinnata, kas kogunud miilitsate/politseinike lahkumine nõrgendas või tugevdas politseiorganisatsiooni.

1990ndatel tungis inimeste igapäevaellu kuritegevus kõigi oma materiaalsete ja moraalsete kahjude ja hirmudega. Toimunud kuritegelike aktide ja politsei poolt registreeritud kuritegude suurenev hulk tõi kaasa kahtlused õigusrikkumiste ja kuritegelike sündmuste registreerimise kohta politseis ning ilmnesid kannatanute pettumused politseilises praktikas. Politsei poolt õigusrikkumiste ja kuritegelike sündmuste registreerimise analüüs andis esmase ülevaate olukorrast, politseilisest praktikast, vastavast infrastruktuurist ning korrapidajate motivatsioonist nende

⁶⁹ Tagasivaates sellele perioodile on Andres Anvelt selgitanud seda olukorda kuritegevuse laienemise ja organiseeritud kuritegevuse formeerumise aspektist. Andres Anvelt, „Praagune kuritegevus loob *déjà vu* tunde“, *Eesti Päevaleht*, 31.03.09.

tegevuste sooritamisel. Teatud osas said need uuringumaterjalid aluseks hilisemale korrapidamisteenistuse ja kuritegude registratsiooni protsessi reorganiseerimisele. Kindlalt võib väita, et politsei maine elanike silmis oleks tõusnud professionaalsema suhtumise ja käitumiskultuuri puhul, sest selles osas esitati uurimustes küsitletute poolt valdavas osas negatiivseid hinnanguid.

Siirdeperioodi põhiväärtuste teisenemine toimus just materiaalsete väärtuste esikohale tõusmise ja tarbimise hoogustumisega. Politseinikkonna väärtussüsteem peegeldas nii vana organisatsiooni kui ka siirdeperioodil muutunud väärtussüsteemi. Sel perioodil hakkasid noorte ja staažikate politseinike väärtussüsteemide vahel kujunema erinevused, mis on iseloomulikud turumajandusele baseeruvale ühiskonnale, ning staažikatel politseinikel/miilitsatel tekkis hirm oma politseilise tuleviku suhtes.

Üleminekuühiskonna ebakõlad hakkasid väljenduma ühiskonna sotsiaalsete probleemidena. Inimeste kujunevad kartused, hirmud ja riskid hakkasid aktiivsemalt väljenduma turvalisuse nõudmistes. Turvatunne, mis oli totalitaarses ühiskonnas olnud riigi kujundada, oli varem inimeste olmemurede kõrval olnud teisejärguline probleem. Nüüd muutus turvalisus avalikuks ja hirmud on avalikult väljendatavad ning teaduslikult uuritavad.

IVAR AIMRE

This article analyzes the sociological studies of police in Estonia during the transition period. When Estonia regained its independence, research concerning police was not seen as particularly important. Questions relating to the formation of national police force, its training and legal basis were much more important. But willingness to conduct research was there; there were many talented sociologists trained in the Soviet Union who could now conduct independent research.

During the so called transition period sociological studies of police were gradually popularized. The developing national police organization was analyzed in a sociological, legal, economic and political context. Summarizing such studies allows the author to pose some postulations. First, the transition period increased crime rates which might be tied to transforming a national police organization from the Soviet militia. Second, a fast stratification took place and the police fell into the low-paid part of the society. Third, there has been remarkable growth in organized crime; crime is affecting people's lives more and more (burglary and car thefts in particular). Fourth, the change of core values of the society affects everyone. Fifth, fast changes bring about fear, uncertainty and the increased need for a sense of security.

Those observations have helped to create a more effective police force that is knowledge- and prevention-based as well as indicative of the need for further research.

POLÜGRAAFITEST JA SELLE KASUTAMISEST EESTIS

Jaan Huik

*Autor on Sisekaitseakadeemia emeriitprofessor

SISSEJUHATUS: KAS VALEDETEKTOR ON OLEMAS?

See juhtus sügaval stagnaajal Tartus 1975. aastal. Loo jutustas autorile Sisekaitseakadeemia politseikolledži õppejõud Raivo Õpik, kes siis töötas Tartus uurijana ja nägi seda juhtumit oma silmaga pealt. Samas ruumis Raivo Õpikuga töötas veel teine uurija, kes nuputas pidevalt välja uusi meetodeid. Kord ehitas ta ülekuulamiseks "valedetektorit". Ta kinnitas seinalle osutiga mõõteriista, mille numbrilauale kinnitas skaala pealkirjadega "ложь" (vale) ja "правда" (tõde). Ühe juhtumi uurimisel pidi ta üle kuulama noorukeid. Selleks asetas ta ülekuulatava nooruki istuma nii, et too nägi ka seinal olevat mõõteriista. Uurija seletas noorukile, et seinal olev aparaat on valedetektor, mis on ühendatud tooliga, millel nooruk istub. Valedetektor näitavat kohe ära, kas nooruk räägib tõtt või valetab. Nool oli algseisus vertikaalasendis. Esialgu küsis uurija poisi eluloolisi andmeid ja osuti liikus piirkonda "правда". Uurimise all olnud varastatud esemete kohta käivatele küsimustele vastas nooruk eitavalt. Osuti liikus piirkonda "ложь". Nooruk vaatas osutit ... ja tunnistas varguse üles. Lahkuv nooruk kohtas eesruumis oma kaaslasid ja teatas teistele, et sellel uurijal on valedetektor ja ei ole mõtet talle valetada. Ka teised noorukid tunnistasid puhtsüdamlikult kõik üles. Uurija oli tõmmanud nõõri seinal oleva mõõteriista osuti küljest laua alla ja sidunud oma kinga külge. Kui ta nägi, et poiss valetab, siis tõmbas ta jalaga osuti piirkonda "ложь" ja vastupidi.¹

Ühes USA politseijaoskonnas tuli politseinikel küsitleda noormeest, kellel oli madal haridustase. Küsitaja otsustas kasutada „valedetektorit“. Selleks kasutas ta standardset paljundusaparaati. Ta lasi kahtlustataval panna käe paljundusaparaadi klaasile, kuhu pannakse kopeeritav dokument. Esimene küsimus oli „Kas sinu nimi on John?“. Kahtlustatav vastas „ja“. Politseinik vajutas paljunduse nupule ja aparaadist tuli välja leht, millel oli kahtlustatava käe pilt ja peopesa keskel tekst „tõde“. Sama kordus perekonnanime küsimisel. Siis tuli küsimus uuritava teo kohta. Küsitletav vastas teo sooritamise kohta „ei“. Politseinik vajutas paljunduse nupule ja nüüd oli peopesa keskel tekst „vale“. Kahtlustatav nägi, et „valedetektor“ näeb ta läbi ja rääkis puhtsüdamlikult kogu loo ära. Valedetektor eksisteerib subkultuuris, kus seda narratiivi usutakse.

Teadus tunneb polügraafi, millega saab väga täpselt registreerida indiviidi kehatalituse muutusi, kuid järeldusi teeb inimene, kes seda tehnikat kasutab.

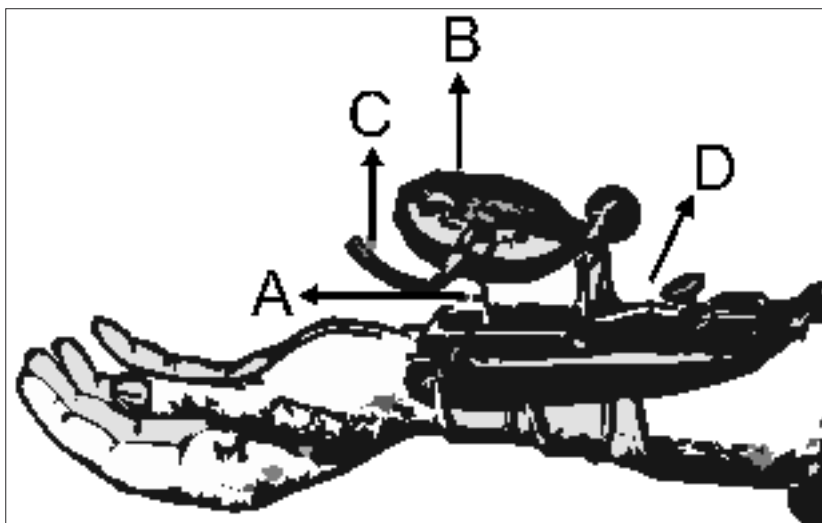
¹ Jaan Huik, *Polügraafitest* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2001).

MIS ON POLÜGRAAF?

Polügraaf on tehniline seadeldis, mis registreerib samaaegselt mitu organismi talitust peegeldavat parameetrit. Klassikaliselt registreeritakse füsioloogilisi parameetreid, nagu pulss, vererõhk, hingamine, naha galvaaniline takistus. Viimane näitaja kajastab emotsioonidest põhjustatud naha higierituse muutusi. Kompuuterpolügraafides on lisandunud veel tooli jalgade alla asetatav sensor kehaliigutuste registreerimiseks ja videokaamera. Kasutatakse ka teisi sensoreid. Näiteks pedofiilide testimiseks kasutatakse eriotstarbelist sensorit.

PULSS JA VERERÕHK

Cesare Lombroso, Itaalia kriminoloog, mõõtis esimesena vererõhku ja pulssi kurjategija avastamiseks. Ta kasutas pletismograafi, hüdrofügmograafi ja sfügmograafi.

Joonis 1. Marey sfügmograaf.²

Cesare Lombroso avaldas 1895. aastal oma töös *L'Homme Criminel* ("Kriminaalne inimene") pletismograafi ja sfügmograafi kasutamise tulemustest kriminaalide uurimisel. Hüdrofügmograafiga tuvastas ta, et üks kahtlustatav ei osalenud 20 000 frangi röövimises, kuid oli varastanud passe ja teisi dokumente.³

² James Allen Matte, *Forensic psychophysiology using the polygraph* (New York: Williamsville, 1996), p 18.

³ *Ibid*, p 13.

NAHA GALVAANILINE REFLEKS (GSR)

Itaalia füsioloog Galvani avastas 1791. aastal nahatakistuse muutumise emotsioonide mõjul. Sticker, kes kasutas 1897. aastal esimesena kohtuekspertiisis galvanomeetrit, uskus, et naha galvaanilist refleksi ei saa tahtlikult mõjutada. Veraguth uuris 1907. aastal sõnaassotsiatsioonide ja galvanomeetrilise fenomeni seoseid ning leidis, et isikule olulisema tähendusega sõnad tekitasid suuremaid galvaanilisi reaktsioone kui indifferentsed stiimulid. Münsterberg hakkas 1908. aastal kasutama Veraguthi leitud seaduspärasust kriminaalasjade uurimisel.

HINGAMINE

Psühholoog Vittorio Benussi oli esimene, kes kasutas hingamist valetamise avastamiseks. Ta avaldas oma uurimise tulemused 1913. aasta märtsis Roomas toimunud teisel Itaalia Psühholoogide Ühingu kongressil. Ta leidis, et valetamise tunnuseks on sisse- ja väljahingamise suhte muutumine. Benussi näitas ka, et tahtlik hingamise kontrollimine ei takista valetamise avastamist. Benussi oli arvata-vasti ka esimene, kes valetamise avastamiseks registreeris samaaegselt rohkem kui üht füsioloogilist näitajat, lisaks hingamisele ka vererõhku ja pulssi.⁴

JOHN LARSON

USA politseis töötav psühholoog John Larson ühendas 1921. aastal ühte seadmesse mitme füsioloogilise parameetri sensorid, milleks olid pulsi, vererõhu ja hingamise sensorid. Joonisel 2 oleval seadmel registreeritakse tulemused tahmakümograafidele, mis kujutab endast suurt trumlit, millele on kleebitud tahmatud paber.

*Joonis 2.
John Larsoni
polügraaf.⁵*

⁴ *Ibid*, pp 16–18.

⁵ *Ibid*, p 22.

Metallsuled joonistavad tahmatud paberile graafikuid. Sarnast füsioloogiliste katsete registreerimise meetodit on autor kasutanud õpingute ajal Tartu Ülikoolis füsioloogia praktikumides. Pärast tahma fikseerimist säilisid graafikud väga hästi ja neid oli hea analüüsida. J. Larsoni konstrueeritud seadeldist hakati nimetama polügraafiks, mis sisuliselt tähendab mitme füsioloogilise parameetri üheaegset registreerimist.

LEONARDE KEELER

Keeler täiustas polügraafi oluliselt. Ta lisas polügraafiga registreeritavate parameetrite hulka naha galvaanilise takistuse ja viis registreeritavate parameetrite arvu neljale. Peale selle asendas Keeler graafikute tahmakümograafile kirjutamise paberile kirjutamise mehhanismiga, võttes kasutusele tindisuled. Keeleri leiutatud polügraaf oli juba portatiivne ja tehniliselt suhteliselt hästi käsitletav (joonis 3), mis võimaldas oluliselt tõsta polügraafiga testimise töö kvaliteeti. Tindiga paberile kirjutatud graafikud on hästi analüüsitavad ja ka mugavad säilitada.

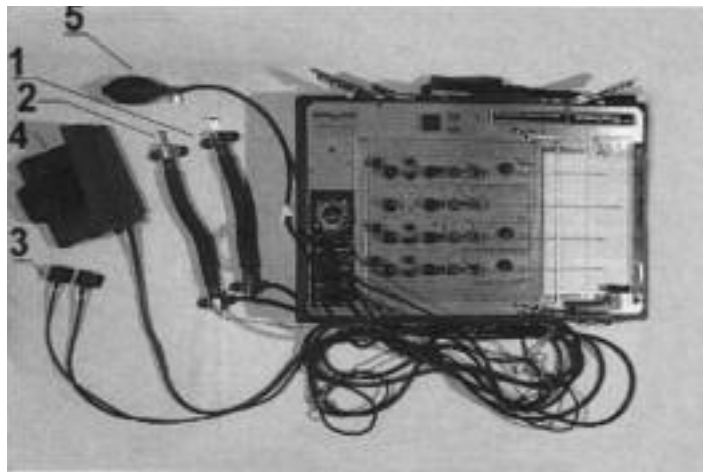
*Joonis 3.
Leonarde Keeleri paber-
lindile tindisulgedega
kirjutav polügraaf.⁶*

LAFAYETTE'I POLÜGRAAF

Artikli autor kasutab alates 1995. aastast USA firma Lafayette tindisulgedega polügraafi, mis on toodud joonisel 4. Sellel polügraafil on 2 hingamise sensorit, mis on joonisel tähistatud numbritega 1 ja 2. Naha galvaanilise takistuse sensor on joonisel märgitud numbriga 3 ning vererõhu ja pulsi sensor on tähistatud numb-

⁶ *Ibid*, p 26.

riga 4. Kummiballooniga, tähistatud joonisel numbriga 5, pumbatakse õhk vere-
rõhu ja pulsi sensorisse.

*Joonis 4. Lafayette'i tin-
disulgedega polügraaf
(foto Sirle Budris)*

KOMPUUTERPOLÜGRAAF

Oluline murrang polügraafide tehnilises arengus toimus XX sajandi lõpus, kui USA-s hakati tootma kompuuterpolügraafe (joonis 5). USA-s toodab kompuuterpolügraafe ka firma Lafayette. Kompuuterpolügraafide kasutamisel muundatakse sensoritest tulev signaal digitaalseks, nii et salvestamine ja graafikute analüüs arvutis toimuvad digitaalsel kujul. Graafikuid saab kuvada ekraanile või trükkida paberile. Kompuuterpolügraafe toodetakse ka Vene Föderatsioonis.

*Joonis 5. Firma Axciton
kompuuterpolügraaf*

Kompuuterpolügraafidele on lisandunud uusi kanaleid. Nii näiteks kasutatakse testitava käitumise ja kõne salvestamiseks kaamerat, lihaspingete mõõtmiseks kasutatakse testitava tooli alla asetatavat andurit, mis registreerib nii makro- kui ka mikroliigutused. Tänapäeval võib väide, et tool, millele istub intervjueritav, on ühendatud polügraafiga, osutada tõeseks.

POLÜGRAAFITESTI MEETODID

Kirjanduses on avaldatud arvukalt polügraafiga testimise meetodeid, mis aga oma olemuselt pärinevad algselt kahest meetoodikast, mida käsitleme kahe meetodi näitel alljärgnevas.

Teo teadmise test (*Guilty Knowledge Test*)

Mitmed autorid tõlgivad *Guilty Knowledge Test*'i (GKT) eesti keelde otsesesõnu "süülise teadmise testina".⁷ Inimese süü üle otsustamine kuulub Eestis eranditult kohtu pädevusse. Selle reegli vastu on avalikkus pidevalt eksinud, ka rõhuv osa teadlasi, kes käsitlevad polügraafi temaatikat, eksivad Eestis kehtiva süütuse presumptsiooni vastu. Inglisekeelset süülise teadmise testi *Guilty Knowledge Test* nimetatakse saksa keeles *Tatwissenstest*'iks.⁸

Autor on *Guilty Knowledge Test*'i tõlkimisel lähtunud saksakeelsest terminist *Tatwissenstest*, mis tõlkes oleks "teo teadmise test" (TTT). Igasuguse väärnimistamise vältimiseks kasutame edaspidi teo teadmise testi nimetust. Kas inimene jääb süüdi või mitte, see kuulub Eestis eranditult õigusemõistmise kompetentsi. Polügraafiga testimisel on TTT meetoodika eesmärgiks sooritatud teo detailide teadmise tuvastamine. Seda ei tehta aga mitte otseküsimusega "Kas Te tulistasite Johni?", vaid küsitakse detaile, mida saab teada reeglina ainult teo sooritaja. See on põhiline ja määrav eeldus TTT kasutamiseks. Nimetatud põhjusel ei tohi varguse, röövi või muu kuriteo korral avaldada ei töötajatele ega ka üldsusele detaile. Teisisõnu, detailide lekkimatus kindlustab parimal viisil teo sooritanud isiku tuvastamise.

Sisuliselt kasutas TTT meetoodikat esimesena Lombroso, kes näitas testitavale sarnaseid esemeid, mille hulgas oli üks uuritava teoga seotud ese. Nii avastas Lombroso mitmeid kuritegusid toime pannud inimesi. TTT meetoodikat kasuta-

⁷ Talis Bachmann, *Valetamismärgid* (Tallinn: Äripäev, 2008).

⁸ Udo Undeutsch, „Vernehmung und non-verbale Information“ — Edwin Kube, Hans Udo Störzer & Siegfried Brugger (Hrsg), *Wissenschaftliche Kriminalistik* (Bundeskriminalamt Wiesbaden, 1983), S 389–418.

takse ka teoga seotud detailide teadmise tuvastamiseks. Näiteks pangas pandi toime raharööv. Videosalvestusest on näha, et klient ulatas tellerile mingi dokumendi, mille järel teller võttis kliendilt vastu koti, pani kassas olnud raha kotti, ulatas selle kliendile, mille järel klient lahkus pangast. Telleri sõnutsi andnud klient talle kirjutatud korralduse, milles oli nõue panna kogu kassas olev raha kliendi poolt antud kotti. Korralduses oli ähvardus teller tappa, kui ta viivitamatult korraldust ei täida. Samal hetkel suunas klient telleri poole relvataolise eseme. Teo teadmise testi (TTT) kasutamisel esitatakse testitavale küsimused selle detaili kohta järgmisel kujul:

Kas korraldus oli kirjutatud riideribale?

Kas korraldus oli kirjutatud postkaardile?

Kas korraldus oli kirjutatud kirjaümbrikule?

Kas korraldus oli kirjutatud sajakroonisele?

Kas korraldus oli kirjutatud valgele paberilehele?

Kas korraldus oli kirjutatud kollasele märkmelehele?

Viis küsimust ei käi kirjeldatud teo kohta, ainult üks küsimus sisaldab täpset detaili. Mida suurem on detailide arv, mis sobivad kasutada testimisel, seda suurem usaldusväärsus on teo teadmise testil. 4 5 detaili korral on tegu mittesooritanud inimese avastamine väga usaldusväärne, sest võib juhtuda, et testitaval tekib juhuslikult reaktsioon üksikule detailile, kuid kõikidele õigetele detailidele teoga mitte seotud isikul reaktsioone ei saa tekkida. Teo teadmise test on usaldusväärseim meetod, teoga mitteseotud inimeste tuvastamiseks praktiliselt 100%-ne. Seda meetodit saab rakendada aga eeldustel, et teoga seotud detailid ei ole saanud üldteatavaks. Sageli aga arutatakse organisatsioonis vargusega seotud asjaolud töötajate vahel üksikasjalikult läbi ja siis on teoga seotud detailid avalikustatud kõikidele töötajatele, sealhulgas ka töötajale, kes selle teo sooritas, kui ta on kollektiivist. Teo teadmise testi ei saa sellisel juhul töötajate testimiseks kasutada. Ajakirjanduses mingi teo detailide avaldamise korral on inimeste ring, kes saavad väita, et nad said detailidest teada ajakirjanduse kaudu, veelgi suurem. Ka firmas on otstarbekas määrata isik või isikud, kes kuriteo korral võtavad asjaolude väljaselgitamise enda kätte ja ei levita infot teo üksikasjade kohta.

VÖRDLUSKÜSIMUSTE TEST (VERGLEICHSPRAGENTEST)

Inglise keeles kontrollküsimuste testi (*Control Question Test*) nimetatakse saksa keeles võrdlusküsimuste testiks (*Vergleichsfragentest*). Me kasutame võrdlusküsimuste testi nime põhjendusel, et see annab küsimustiku mõtte edasi paremini. Võrdlusküsimuste testi tulemuste analüüsimisel võrreldakse testitava reaktsioone uuritava teo kohta käivatele küsimustele niinimetatud kontrollküsimustele. Teo teadmise testis oli ainult kaks küsimuste liiki. Küsimused puudutasid teoga seotud või sarnaseid detaile. Erinevalt TTT-st, milles esitatakse küsimusi teo detailide

kohta, esitatakse võrdlusküsimuste testis küsimusi teo sooritamise kohta. Näiteks "Kas Te tulistasite Johni?".

Võrdlusküsimuste testis kasutatakse kolme liiki küsimusi. Esiteks neutraalsed ehk irrelevantid (inglise k *irrelevant questions*) küsimused. Näiteks "Kas Teie eesnimi on Raul?". Neutraalsed küsimused valitakse testitava eluloolistest andmetest ja selliselt, et testitav saaks vastata „ja“. Neutraalsed küsimused valitakse selliselt, et inimene saaks nendele vastata pingevabalt ja rääkida tõtt. Küsimused, mis tekitavad testitavas vastamisel kõhklusi, jäetakse kohe kõrvale. Näiteks küsimus "Kas Te olete abielus?". Abielu tänapäevases mõistes on oluliselt muutunud ja ka inimesed võivad mõista abielu erinevalt. Kui testitaval tekib sellele küsimusele vastamisel probleeme, siis abieluküsimus jäetakse kõrvale. Üheks neutraalseks küsimuseks on tavaliselt perekonnanimi, kuid lehestunud naistel võib perekonnanime küsimine tekitada tugevaid emotsioone. Sellisel juhul naiselt tema perekonnanime ei küsita. Sarnane nähtus võib esineda ka adopteeritud meestel. Neil võib väga tugeva emotsionaalse reaktsiooni tekitada eelmise perekonnanime küsimine. Neutraalsed küsimused paigutatakse küsimustiku algusesse ja vahepeale. Küsimustiku alguses on neutraalse küsimuse ülesandeks võtta enda peale testimise algusega kaasnevat orienteerumisreaktsiooni "Mis see on?". See on tahtmatu reaktsioon ja tekib alati testimise alguses. Küsimustiku sees on neutraalsete küsimuste ülesandeks maandada teoga seotud küsimustega tekkinud pingeid ja lasta testitaval enne järgmist küsimust rahuneda.

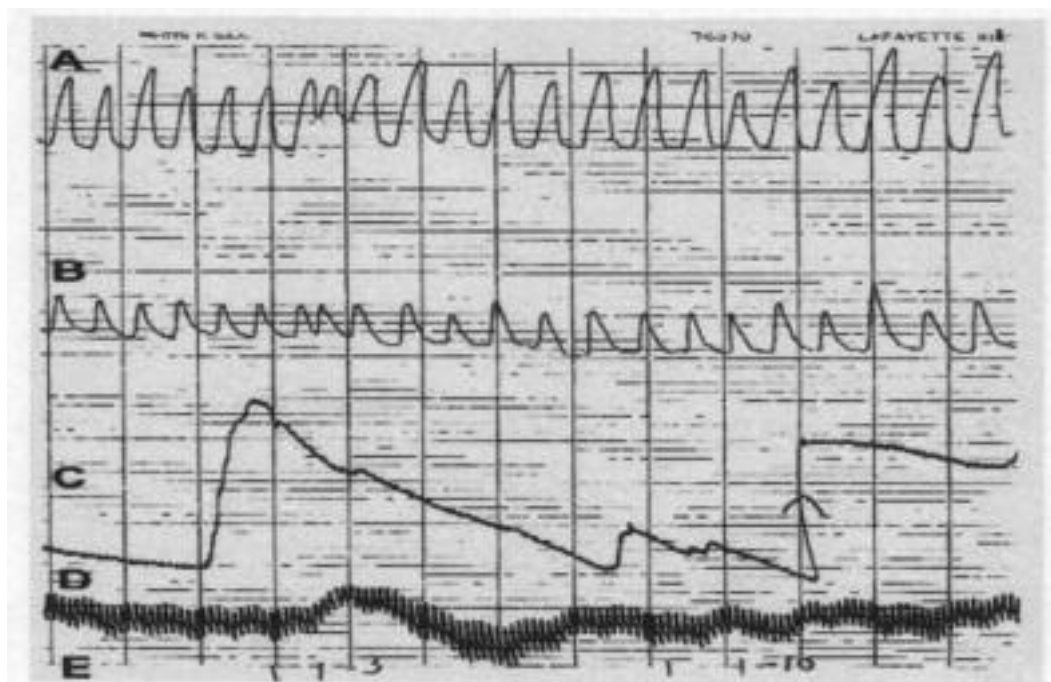
Teiseks on teoga seotud ehk relevantid küsimused (inglise k *relevant questions*). Neid on nelja liiki: kavandamise, sooritamise, osalejate ja informatsiooni teadmise kohta. Näiteks teo kavandamise kohta "Kas Te mõtlesite tulistada Johni?". Kindlasti esitatakse otseküsimus teo sooritamise kohta. Näiteks "Kas Te tulistasite Johni?". Teo sooritanute teadmise kohta esitatakse näiteks küsimus "Kas Te teate, kes tulistas Johni?". Informatsiooni valdamise tuvastamiseks esitatakse näiteks küsimus "Kas Te teate täpset informatsiooni Johni tulistamise kohta?".

Kolmandaks on võrdlusküsimused (saksa k *Vergleichsfragen*) ehk kontrollküsimused (inglise k *control questions*). Näiteks "Kas Te olete kunagi midagi varastanud?". Tulemuste analüüsimisel võrreldakse reaktsioone teoga seotud küsimusele ja võrdlusküsimusele. Võrdlusküsimuse ideeks on leida küsimus, millele testitav tõenäoliselt valetab. Võrdlusküsimus aga ei tohi sisaldada uuritava teoga seotud tehioolusid.⁹

⁹ Huik, *Polügraafitest, supra nota*

VALETAMISE TUNNUSED

Pahauskne tunnistaja tunneb muret valetamise avastamise pärast. See on tema jaoks aktuaalne. Küsimused eelneva elu võimalike valetamiste kohta ei valmista talle tõsist pinget, mille tõttu reaktsioonid kontrollküsimustele on suhteliselt tagasihoidlikud. Joonisel 6 on 3. küsimus teo kavandamise kohta: "Kas Te mõtlesite võtta ära dollarid?". Testitav vastas „ei“. 10. küsimus on kontrollküsimus. Jooniselt 6 on selgelt näha oluliselt suurem naha galvaanilise takistuse reaktsioon (graafik C) teo kavandamise küsimusele (3. küsimus) võrreldes kontrollküsimusega (10. küsimus). Samuti on selgelt näha vererõhu (graafik D) oluliselt suurem tõus teo kavandamise küsimusele (3. küsimus) võrreldes kontrollküsimusega (10. küsimus). Järeldus ütluste tõepära kohta tehakse reaktsioonide võrdlemise tulemusena. Kui reaktsioonid teoga seotud küsimustele on oluliselt suuremad kui kontrollküsimustele, siis järeldatakse, et avastati pettuse tunnused, testitav ei räägi tõtt.

Joonis 6

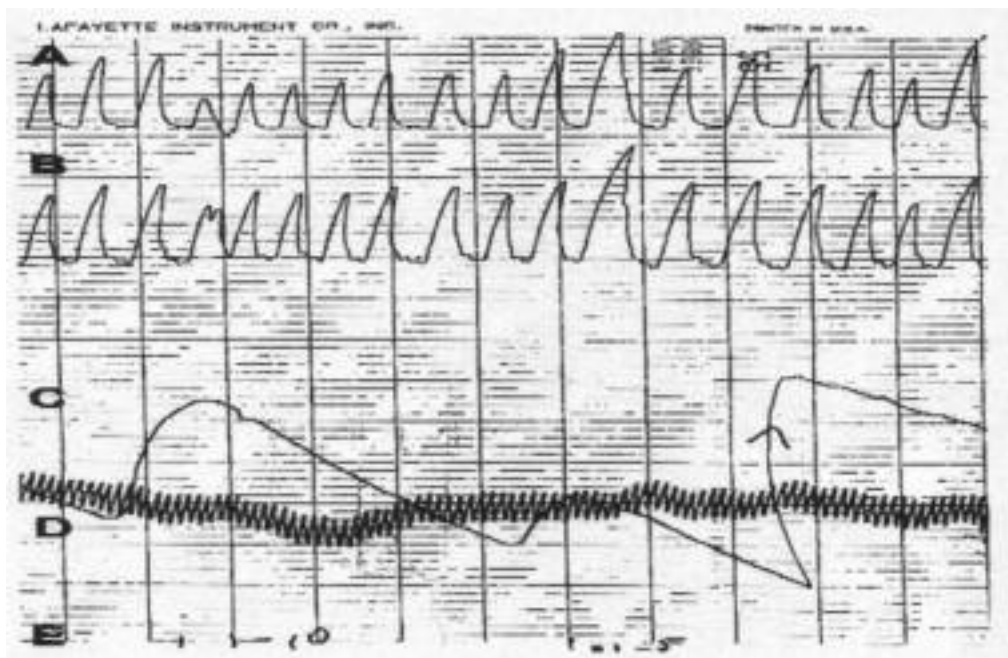
A – rinnahingamise graafik, B – kõhuhingamise graafik, C – naha galvaanilise takistuse (GSR) graafik, D – pulsi ja vererõhu graafik. E – küsimuste esitamise alguse ja lõpu märgid. 3. küsimus käib teo kavandamise kohta ja 10. küsimus on kontrollküsimus. ¹⁰

¹⁰ Ibid.

TÕERÄÄKIMISE TUNNUSED

Heauskne tunnistaja räägib uuritava teo kohta tõtt. Ta ei varja talle teadaolevaid tehiolusid. Küsimused uuritava teo kohta ei tekita heauskses tunnistajas tugevaid reaktsioone, sest temal ei ole midagi karta. Võrdlustestis hinnatakse reaktsioone teoga seotud küsimustele kontrollküsimuste reaktsioonide suhtes.

Joonisel 7 on esitatud heauskse tunnistaja testimise graafikud. Kirjeldatud juhtumil kadus ära valuuta. 5. küsimus on otsene küsimus teo sooritamise kohta: „Kas Te võtsite dollarid ära?” Testitav vastas „ei”. Reaktsiooni teoga seotud küsimusele võrreldakse reaktsiooniga kontrollküsimusele, milleks antud näites on 10. küsimus. Joonisel 7 on näha oluliselt suurem naha galvaanilise takistuse reaktsioon (graafik C) kontrollküsimusele (10. küsimus) kui teo sooritamise küsimusele (5. küsimus). Samuti on selgelt näha rinnahingamise (graafik A) oluliselt tugevam muutumine kontrollküsimusele (10. küsimus) kui teo sooritamise küsimusele (5. küsimus). Järeldus ütluste tõepära kohta tehakse reaktsioonide võrdlemise tulemusena. Kui reaktsioonid kontrollküsimustele on oluliselt suuremad kui teoga seotud küsimustele, siis järeldatakse, et pettuse tunnuseid ei avastatud, testitav räägib tõtt. Kui reaktsioonid teoga seotud küsimustele ei erine oluliselt reaktsioonidest kontrollküsimustele, siis jääb tulemus määratlemata ja järeldust antud testimise põhjal teha ei saa.

Joonis 7

A – rinnahingamise graafik, B – kõhu hingamise graafik, C – naha galvaanilise takistuse (GSR) graafik, D – pulsi ja vererõhu graafik, E – küsimuste esitamise alguse ja lõpu märgid. 10. küsimus on kontrollküsimus ja 5. küsimus käib teo sooritamise kohta. ¹¹

POLÜGRAAFITESTI KASUTAMISEST EESTIS

Autor leidis esimese eestikeelse artikli Politseilehest, milles kirjeldati polügraafi kasutamist kurjategijate avastamisel Ameerikas. ¹² Siis tuli peaaegu poole sajandi pikkune vahe, sest sotsialismi ideoloogias loeti polügraafi kasutamist valetamise avastamisel kodanlikuks väärteduseks ja polügraafi kasutamine oli keelatud. Järgmised tööd ilmusid pärast Eesti taasiseseisvumist. Algatajateks olid juristid Rait Maruste ja Peep Pruks. ¹³ Peep Pruks kaitses Poolas ka doktoritöö polügraafi kasutamise teemal, mis on avaldatud raamatuna. ¹⁴ Polügraafi kasutamise võima-

¹¹ Ibid.

¹² August Liit, „Vale paljastaja“, *Politseileht*, 1937, nr 12, lk 300–302.

¹³ Rait Maruste ja Peep Pruks „Emotsionaalse pinget instrumentaaldiagnostika (EPI) ehk polügraafi (valedetektor) kasutamise võimalustest“, *Tartu Ülikooli Toimetised* (1992) 31–38; Peep Pruks, „Polügraafi andmete olemusest“, *Tartu Ülikooli Toimetised* (1992) 39–46.

¹⁴ Peep Pruks, *Kriminaalprotsess. Teaduslik "Valedetektor"* (vene keeles) (Tartu, 1992).

lustest tõe selgitamisel on kirjutatud ka diplomitööid. Nii näiteks kaitses Olev Kuklase 1993. aastal diplomitöö „'Valedetektsiooni' testid ja nende kasutamismõimaluste analüüs“. Tema astus seniste sellealaste töödega võrreldes Eestis edasi väga olulise sammu — esitas diplomitöös ka enda poolt läbi viidud eksperimentide tulemusi, mis ta sai õigusteaduskonna tellitud ja Tartu Ülikoolis valmistatud eksperimentaalse kompuuterpolügraafiga, mille konstrueeris Leo Humal. Ka Sisekaitseakadeemias on kaitstud mitu polügraafiteemalist lõputööd, milles on esitatud eksperimentaalsete uuringute tulemusi.¹⁵ Aleksandra Kirjušetškina kaitses Tallinna Tehnikaülikoolis magistr töö teemal „Polügraafi kasutamine luures (USA ja Venemaa näitel)“ ja talle omistati õigusteaduste magistri kraad.¹⁶ Kirjanduse analüüsi põhjal polügraafiteemalisi töid on avaldanud ka Talis Bachmann, Margus Tõnissaar, Maie Kreegipuu jt.¹⁷

Artikli autor on töötanud USA firma Lafayette Instrument Company polügraafiga (joonis 4) alates 1995. aastast kuni käesoleva ajani. Nimetatud ajavahemiku jooksul on testitud 286 inimest (tabel 1). Kõige enam on tellijaks olnud firmad — 199 juhul, Politseiameti menetlejate määruse alusel on testitud 49 inimest, Kaitsepolitseiameti menetlejate määruse alusel 6 inimest, kohtunike määruse alusel 6 inimest ja eraisikud on tellinud 49 inimese testimist.

¹⁵ Anti Paap, „Emotsionaalse pinget instrumentaaldiagnostika kasutamismõimalused kuritegude ennetamisel ja kuritegude avastamisel“, diplomitöö, Sisekaitseakadeemia (2000); Andrus Toomla, „Polügraafi kasutamise õiguslikke aspekte“ diplomitöö, Sisekaitseakadeemia (2001); Marko Matvei, „Polügraafitesti usaldusväärsus“, diplomitöö, Sisekaitseakadeemia (2003); Aleksandra Kirjušetškina, „Polügraafi kasutamine luures (USA ja Venemaa näitel)“, magistr töö, Tallinna Tehnikaülikooli õigusteaduskond (2009).

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Bachmann, *Valetamismärgid, supra nota 7*; Margus Tõnissaar, „'Valedetektor': Emotsionaalse pinget instrumentaaldiagnostika kasutamismõimalused Eesti kriminaalhoolduses“, *Akadeemia* (2001), nr 4, 795–824; Margus Tõnissaar, „'Valedetektor' — mis see on?“, *Persona Grata*, <www.folklore.ee/~liisa/PersonaGrata/valedetektor.htm> (20.09.2009); Maie Kreegipuu, „Valedetektor“ (2001), Eesti Psühholoogide Liidu laualeht, <www.epl.org.ee/files/okt2001.pdf>, lk 33–34, (20.09.2009).

Tabel 1. Polügraafiga testitud isikute arv ja tellijad aastatel 1995–2008

Aasta	Testitud inimeste arv	Tellija firma	Tellija eraisik	Politsei-ametniku määrus	Kaitsepolitsei-ametniku määrus	Kohtuniku määrus
1995	12	12				
1996	9	7	1	1		
1997	21	15	2	4		
1998	27	14	7	6		
1999	25	18	1	6		
2000	10	2		5	1	2
2001	67	41	1	17	5	3
2002	3	2				1
2003	7	2	5			
2004	24	22	1	1		
2005	16	6	8	2		
2006	8	4		4		
2007	19	16		3		
2008	38	38				
KOKKU	286	199	26	49	6	6

Kokku on menetlejate õigusega isikute poolt nende määruste alusel testitud 61 inimest, firmade tellimuse alusel 199 inimest ja eraisikute tellimusel 26 inimest. Menetlejate määruste alusel ja firmade ning eraisikute tellimuste alusel aastate lõikes testitud inimeste arv on esitatud diagrammil 1.

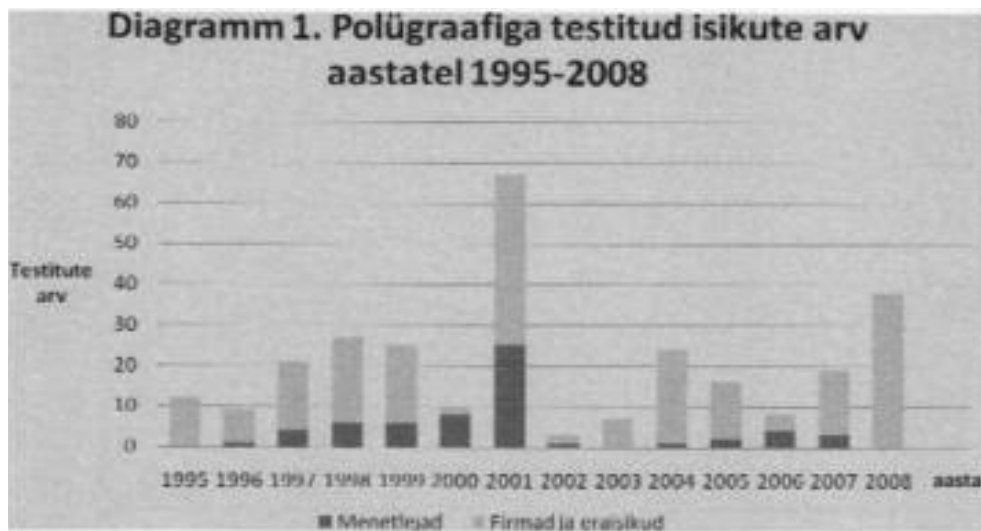

Diagramm 1.

Testimise tipp oli 2001. aastal. Pärast seda on toimunud testimiste arvu järsk vähenemine. Selle põhjuseks on Riigikohtu ja õiguskantsleri langetatud seisukoht, mille järgi polügraafitesti tulemused ei ole kohtus tõendiks, kuna tollal kehtinud kriminaalmenetluse koodeksis ei olnud polügraafiga testimist nimetatud tõendite kogumise lubatava meetodina. Kuna kriminaalmenetluse koodeks pärines sisuliselt Nõukogude kriminaalmenetluse koodeksist, milles samuti ei olnud polügraafitesti tõendite kogumise lubatava meetodina¹⁸ nimetatud, siis on nimetatud seisukoht igati loogiline. Eestis on polügraafiga testimine lubatud kohtueelsel menetlemisel informatsiooni kogumise eesmärgil.¹⁹

Aastate lõikes on autor kasutanud 8 erinevat testimise meetodit, mille valik tulenes igast konkreetsest kaasusest. Esimese ja suurema grupi moodustavad võrdlusküsimuste testid, mida inglise keeles nimetatakse kontrollküsimuste testiks (*Control Question Test*). Siia gruppi kuuluvad modifitseeritud üldine küsimuste tehnika (*Modified General Question Technique*), sõjaväe tsoonis võrdlemise tehnika (*Military Zone Comparison Technique*), Backsteri tsoonis võrdlemise tehnika (*Backster Zone Comparison Technique*), integreeritud tsoonis võrdlemise tehnika (*Integrated Zone of Comparison Technique*), Artheri tehnika (süükompleksi test) (*Arther Technique (Known Lie Test)*).²⁰

¹⁸ Allar Jõks, „Õiguskantsleri tegevuse ülevaade 2002“ (2003), <www.oiguskantsler.ee/files/10.pdf> (27.04.2009).

¹⁹ *Ibid.*

Teise grupi moodustavad meetodid, milles ei kasutata kontrollküsimusi. Need on teo teadmise test ehk pinge tipu test (*Peak of Tension Test*), positiivne kontrollitehnika (*Positive Control Technique*) ja personali intervjuerimise tehnika (*Personal Screening Technique*).²¹ Autori poolt aastate lõikes kasutatud meetodid on toodud tabelis 2. Tabelis 2 esitatud kasutatud meetodite arv on suurem kui testitud isikute arv, kuna mõne isiku testimisel kasutas autor kahte testi. Teist meetodit oli vaja siis, kui esimese meetodiga saadud tulemused jäid määratlemata, see tähendab, et esimese testimisega ei saanud öelda, kas testitav räägib tõtt või valetab.

Tabel 2. Poliügraafia testimisel kasutatud meetodid

Aasta	MGQT	MZCT	BZCT	IZCT	AT	PCT	POT	PIT
1995	12							
1996	6				1		2	
1997	21							
1998	25						4	
1999	5	20					1	
2000	2	5	1		1		1	
2001	17	2			4	44	5	
2002	1					2		
2003	1					6	2	
2004	7			4		15	5	
2005	6	3		3		6	8	
2006	5				2	4	2	
2007	25				7	1	1	
2008								38
KOKKU	124	30	1	7	15	79	32	38

Tabel 2 lühendite tähendus.

MGQT – Modifitseeritud üldine küsimuste tehnika (*Modified General Question Technique*).

MZCT – Sõjaväe tsoonis võrdlemise tehnika (*Military Zone Comparison Technique*).

BZCT – Backsteri tsoonis võrdlemise tehnika (*Backster Zone Comparison Technique*).

IZCT – Integreeritud tsoonis võrdlemise tehnika (*Integrated Zone of Comparison Technique*).

AT – Artheri tehnika (süükompleksi test) (*Arther Technique (Known Lie Test)*).

PCT – Positiivne kontrollitehnika (*Positive Control Technique*).

POT – Teo teadmise test ehk pinge tipu test (*Peak of Tension Test*).

PIT – Personali intervjuerimise tehnika (*Personal Screening Technique*)

²⁰ Matte, *Forensic psychophysiology*, supra nota 2, pp 353–356, 365; Stanley Abrams, *The complete polygraph handbook* (Lexington Books, 1989), pp 93–102; John E. Reid & Fred E. Inbau, *Truth and deception: The polygraph ("Lie-Detector") technique* (Baltimore: The Williams & Wilkins Company, 1977), pp 127–135.

²¹ *Ibid*, pp 55–59; 348–351; Abrams, *The complete polygraph handbook*, supra nota 20, pp 87–92; Robert F. Forman & Clark McCauley, „Validity of the positive control polygraph test using the field practice model“, 16 *Polygraph* (1987) 145–160.

Polügraafiga on soovitud lasta testida erinevatel põhjustel. Firmadel on üldjuhul probleemiks raha, kaupade, asjade ja tehnika varastamine. Politseiuurijad on soovinnud testida isikuid seoses tapmise või vägivalla kasutamise kahtluse korral. Spetsiifiliseks probleemiks on nende isikute testimine, keda kahtlustatakse laste seksuaalses ärakasutamises. Kaitsepolitsei amet on soovinud testida isikuid, keda kahtlustatakse pommide valmistamises ja lõhkamises. Erasisikud on soovinnud testida truudusetuse kahtluse korral, au teotamise, autoavarii põhjustamise, dokumendi allkirjastamise teadlikkuse ja faktitõe rääkimise kohta. Erinevad polügraafiga testimise põhjused aastate lõikes on esitatud tabelis 3.

Tabel 3. Polügraafiga testimise põhjused

Aasta	Last seksuaalses ärasutamises	Raha varastamine	Kaupade või tehnikas varastamine	Tapmine, vägivalla kasutamine j ^a	Klaud ^{aa}	Kokku
1995	1	3	3	3	2	12
1996	1	5	1		2	9
1997			16	4	1	21
1998			23	3	1	27
1999		6	14	1	4	25
2000	2	2		6		10
2001	1	1	51	13	1	67
2002				1	2	3
2003		7				7
2004		7	13	1	3	24
2005	1	6	4	3	2	16
2006	2		2	3	1	8
2007	2	2	14	1		19
2008					38	38
Kokku	10	39	141	39	57	286

* Tapmine, vägivalla kasutamine, röövimine, pommi panemine, süütamine, tulistamine

** Muud (au teotamine, truudusetus, autoavarii põhjustamine, korruptsioon, dokumendi allkirjastamine mõtlemata, tõe rääkimise tuvastamine, stimtest)

KOKKUVÕTE

Teadmised sellisest tehnilisest seadmest nagu polügraaf ja selle kasutamise võimalustest kuritegude avastamisel olid Eestis olemas juba 1937. aastal. Kuid II maailmasõjast ja selle tagajärgedest tingituna seiskus Eestis polügraafialaste teadmiste kasutamine ligemale pooleks sajandiks. Taasiseseisvunud Eestis hakkasid polügraafi kasutamise võimalusi kuritegude uurimisel esimestena käsitlema juristid Rait Maruste ja Peep Pruks. Viimane kaitses 1992. a polügraafi teemal ka doktoritöö. Tartu Ülikooli õigusteaduskonna esimene eksperimentaalne kompuuterpolügraaf projekteeriti ja valmistati Leo Humala juhendamisel TÜ-s. Esimene diplomitöö, milles esitati juba Eestis läbi viidud eksperimentide tulemusi, kaitsti 1993. a. Alates 1996. a kandus rakendusuuringute raskus Sisekaitseakadeemiasse, kus autor on juhendanud mitmeid lõputöid ja ka ise testinud 286 inimest nii menetlejate kui firmade ning eraisikute tellimusel. Autor on kasutanud 8 erinevat testimise meetodit, millest 5 kuuluvad võrdlusküsimuste klassi ja 3 teo teadmise metoodika klassi. Menetlemisõigusega isikud on määranud polügraafiga testimisi valdavalt raskete isikuvastaste kuritegude korral, firmad on tellinud testimisi seoses raha, kaupade ja seadmete arvatava vargusega, eraisikud on soovinud testida elukaaslase truudust või siis seletuste vastamist tõele.

JAAN HUIK

Knowledge of a technical device, such as the polygraph, and the possibilities of using it for the detection of crime, was in Estonia as early as in 1937. However, due to World War II and its aftermath, there came a halt in Estonia in polygraph knowledge and the use of it for nearly half a century. The recovery happened only when Estonia regained its independence in 1991. Lawyers Rait Maruste and Peep Pruks were the first who dealt with the possibilities of using a polygraph in a criminal investigation. In 1992, Peep Pruks defended a thesis on the topic of polygraph. The Department of Law of Tartu University was also involved in the developing of the first experimental computer polygraph which was designed and manufactured by Leo Humal (Tartu University).

The author of this article has been working in the Public Service Academy for a long period of time, during which he has tested 286 people. Researchers, companies and individuals have ordered tests done with a polygraph. The author has used 8 different testing methods. Investigators have ordered tests concerning serious offences against persons, whereas various companies have ordered tests for the cases where has been a suspicion of theft of money, goods or equipment. Some individuals have wanted to test the fidelity of their partner suspected of not giving truthful explanations.

TULEOHUTUSALASE TEAVITUSTÖÖ TÄHTSUS TURVALISUSE ARENDAMISEL

Margo Klaos

*Autor on Lõuna-Eesti Päästkeskuse direktor

SISSEJUHATUS

Eesti on kogu taasiseseisvuse aja olnud tulekahjudes hukkunute suhtarvult maailma absoluutses tipus ja seda ligi 10-kordse erinevusega enamikust arenenud Euroopa riikidest. Alles käesoleva kümnendi esimesel poolel jõuti päästetalal ühise tõdemuseni, et seniselt, reageerimisele suunatud päästeteenistuse kursilt tuleb suunduda ennetustöö tegemise tõhustamise poole.

Suur osa vahetult elanikkonnale suunatud tuleohutusalasest ennetustööst on otsest seotud haridussüsteemi ning kasvatusteadusega. Hoolimata sellest, kui palju suudetakse muuta ohutumaks meid ümbritsevat keskkonda, jääb enamik toimuvatest õnnetustest sõltuma inimeste käitumisest. Viimane on aga peamiselt olemasolevate teadmiste, hoiakute ja oskuste väljendaja.

Ennetustöö peamiseks ja mahukaimaks tegevussuunaks jääb kahtlemata elanikkonna teavitamine ja koolitamine, et anda igaühele põhilised teadmised ja oskused, mille abil vähendada õnnetustesse sattumise tõenäosust ning tekitada suutlikkust õnnetuse korral adekvaatselt käituda. Andes inimestele teadmisi ümbritsevatest ohtudest ning võimalustest end nende eest kaitsta, saame loota igaühe panusele ja sellest tekkivale sünergiale.

Käesoleva artikli aluseks on autori poolt 2009. aastal Tallinna Tehnikaülikooli sotsiaalteaduskonnas kaitstud magistritöö „Lastevanemate hinnangutest ja ootustest lähtumine tuleohutusalase turvalisuse arendamisel“. Magistritöö uurimuse eesmärgiks oli analüüsida tuleohutusalast olukorda lastega perede kodudes, lastevanemate hinnanguid kodude tulekahju eest kaitstuse kohta ning arvamusi tuleohutuse tõstmiseks plaanitavate meetmete rakendamiseks ja ohutusalase teavitustöö arendamiseks. Järelduste ja ettepanekute tegemise alusena kasutas autor kvantitatiivseid uurimusi, mis viidi aastatel 2004 ja 2006 läbi lastevanemate seas ankeetküsitluse vormis. Autor valis lapsevanemad elanikkonda esindama kui sihtgrupi, kelle teadmised, huvid ja hoiakud on meie tänase päeva ja tuleviku kujundamise seisukohalt kõige adekvaatsemad. Kokku on uurimisandmete aluseks 7850 lapsevanema arvamused. Artiklis keskendutakse peamiselt 2006. aastal saadud andmetele, mida autor võrdleb muutuste selgitamiseks 2004.

aastal läbi viidud uuringu tulemustega. Uurimus viidi läbi perioodil, mil üleriigiline ühtne aktiivne tuleohutusala ennetustöö Eestis oli alles käivitamisfaasis.

Artiklis analüüsib autor elanikkonna tuleohutusala teadmiste ja hoiakute tähtsust turvalise elukeskkonna kujundamisele. Selleks annab autor ülevaate vastutuse jaotusest turvalisuse tagamisel, meetoditest ennetustöö korraldamisel ning kirjeldab Eesti tuleohutusala turvalisust. Seejärel tutvustab autor oma uuringu tulemuste põhjal lastega perede kodude tuleohutusala olukorda ja analüüsib elanikkonna valmisolekut senisest rangemate tuleohutusnõuete täitmiseks. Tuleohutusala olukorda analüüsides selgitab autor välja täiendavate teadmiste vajaduse elanikkonna seas ning teeb lastevanemate hinnangutest ja ootustest lähtuvalt ettepanekud tuleohutusala turvalisuse teadmistepõhiseks arendamiseks.

1. TULEOHUTUSALASE TURVALISUSE ARENDAMINE

1.1. EESTI TURVALISUSPOLIITIKA JA TULEOHUTUSALANE TURVALISUS

Eesti turvalisuspoliitika põhisuundades aastani 2015 käsitletakse turvalisust kui paljude kaasabil loodavat ühiskonna seisundit, milles inimene tunneb ennast kaitstult ja tagatud on tegelik ohutu elukeskkond, vähendades tõenäosust sattuda ohuolukorda, suurendades võimekust ohule reageerida ja leevendades ohu realiseerumisel tekitatud kahju.¹

Kaasaegsetes turvalisuse arendamise teooriates peetakse vigastuste tekkimisel üha olulisemaks ühiskondliku vastutuse võtmist, kuna ohutu elukeskkonna loomine eeldab erinevate eluvaldkondade organiseeritud ühistegevust.² Ei eitata isiklikku vastutust ega inimeste instrueerimise ja õpetamise tähtsust, kuid pööratakse suuremat tähelepanu teistele, inimese käitumisest väljaspool olevatele füüsilisest ja sotsiaalsest keskkonnast tulenevatele teguritele.³ Väliskeskkonnast tulenevate riskide minimeerimise eest, mille mõjutamine üksikisiku tasandil on võimatu või äärmiselt piiratud, on vastutus riiklikul või kogukondlikul tasandil peamiselt õigusloome ja keskkonna kujundamise kaudu.⁴ Samaaegselt toetatakse

¹ Eesti turvalisuspoliitika põhisuunad aastani 2015, heakskiidetud Riigikogu otsusega 10.06.2008, jõustunud 17.06.2008 — RT I 2008, 25, 165.

² Dinesh Sethi, et al, *Injuries and violence in Europe: why they matter and what can be done* (Rome: WHO ECEH, 2006).

³ Taie Kaasik ja Lenno Uusküla, *Vigastused Eestis: Levimus, tagajärg ja ennustus* (2. tr, Tartu: MTÜ Naabrusvalve Keskus, 2007), lk 59.

⁴ Jonathan Gabe, „Health, medicine and risk: the need for a sociological approach.” — Jonathan Gabe (ed), *Medicine, Health and Risk: Social Approaches* (UK: Blackwell Publishers, 1995) 1–17, p 3; WHO, *World Health Report 2002: Reducing Risks, Promoting Healthy Life* (Geneva: WHO, 2002), p 3.

järjest rohkem üksikisiku vastutuse tõstmist ohutuse ja kaitse osas. Oluliseks riskide allikaks on üksikisiku elustiili valik ja käitumistavad, mis on iga indiviidi enda kontrolli all. Õnnetuse raskusaste sõltub paljuski inimeste käitumisest ja seejärel on ääretult tähtis, et igapähe oleksid olemas esmased teadmised ja oskused õnnetuste ennetamiseks ning nende korral esmaseks tegutsemiseks.⁵ Riigi rolliks on seejuures inimeste ohtudest teavitamine ja neist hoidumiseks lahenduste pakumine, kuid valiku ja reaalse toimuingu teeb siiski üksikisik.⁶

Eesti turvalisuspoliitika üheks alustalaks on igapähe vastutus,⁷ mis tähendab, et vastutus turvalisuse tagamise ja arendamise eest lasub kogu ühiskonnal ja selle kõigil liikmetel. Igapähe saab ja peab vastutama oma turvalisust mõjutavate tegurite eest, mis on tema kontrolli all ning käituma nii ennast kui ka teisi säästvalt. Viimase asjaolu tähtsust rõhutab ka Mikko Lagerspetz, kelle hinnangul on turvalisuse arengu eelduseks inimese valmidus teha koostööd mitte ainult omaenda, vaid ka teiste heaolu nimel.⁸

Turvalisuse arendamisel on oluline arvestada selle erinevaid aspekte. Professor Leif Svanström on toonud välja kaks teineteist vastastikku nii positiivselt kui negatiivselt mõjutavat mõõdet — objektiivne turvalisus, mida hinnatakse inimeste käitumuslike ja keskkonnaobjektide parameetrite järgi; ning subjektiivne turvalisus, mis on inimeste tunnetus turvalisusest ehk turvatunne.⁹

Eesti tuleohutusalase „objektiivse“ turvalisuse hindamiseks võtab autor aluseks võrdluse rahvusvahelise statistikaga, eelkõige meie naaberriikide ja teiste postsotsialistlike riikidega.¹⁰ Joonisel 1 eristuvad teistest riikidest selgelt endised Nõukogude Liidu liikmed. Teiste postsotsialistlike riikide erinevus Lääne-Euroopast on Eestiga võrreldes minimaalne. Eesti elanike tuleohutusalane turvalisus on võrreldes teiste riikidega äärmiselt madal, erinedes arenenud riikidest kümnekord-

⁵ Tommy Rosenberg, *The Municipality and its Fire & Rescue Service in Transition — Leadership and methodology for safety and accident prevention* (Swedish Rescue Services Agency, 2004), pp 11–12.

⁶ Gabe, Medicine, *Health and Risk*, *supra* nota 4, p 3; World Health Report 2002, *supra* nota 4, p 3.

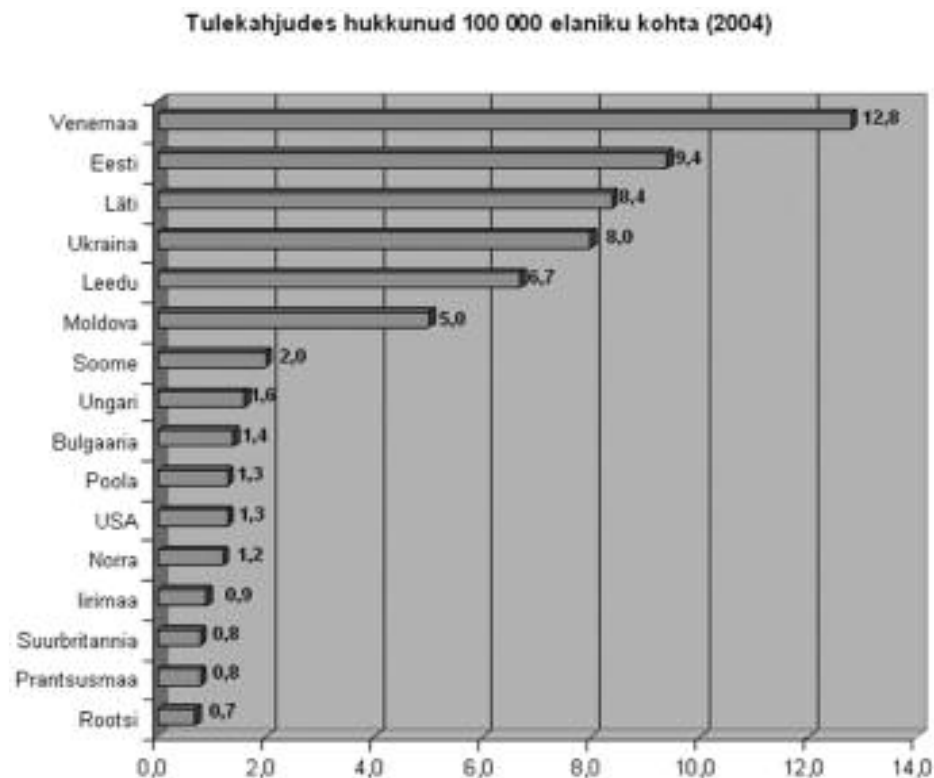
⁷ Eesti turvalisuspoliitika, *supra* nota 1.

⁸ Mikko Lagerspetz, „Kodanikeühiskond ja turvalisus“ — Eduard Raska ja Tiina Raitviir (toim), *Eesti edu hind: Eesti sotsiaalne julgeolek ja rahva turvalisus* (Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 2005) 179–187.

⁹ Leif Svanström, *Evidence-based injury prevention and safety promotion* (Stockholm: 1998) viidanud Aili Laasner, *Paikkondlik areng: Kuidas alustada vigastuste ennetamise programmi? „Turvaline kodukant“* (Tallinn: Eesti Tervisekasvatuse Keskus, 1999), lk 27.

¹⁰ Autor lisab võrdlusandmetesse ka mitmeid EL liikmesriike ning USA, kus on tuleohutusalase ennetustöö planeerimiseks tehtud enim teadusuuringuid.

selt. Positiivse muutusena võib esile tõsta 2008. aasta, kus tulekahjudes hukkunute arv 100 000 elaniku kohta langes Eestis tasemele 6,6.¹¹

Joonis 1. Tulekahjudes hukkunute suhtarvud 100 000 elaniku kohta 2004. aastal

* Eesti võrdlemiseks teiste riikidega 2004. a andmete põhjal on asjakohane ennekõike seetõttu, et sel aastal oli tulekahjudes hukkunute arv viimase 10 aasta keskmisel tasemel.

Allikas: Nikolai N. Brushlinsky, *et al*, *World Fire Statistics 2006. Report No 11* (Moscow: Centre of Fire Statistics of CTIF, 2006).

Rootsi Päästeameti eestvedamisel on analüüsitud, millest tulenevad riigiti suured erinevused tulesurmade arvus. Jõuti järeldusele, et ühest põhjust pole ning tegemist on suure mõjurite ringiga, millest olulisemad on üldine ohutuskultuur ja sotsiaalne keskkond.¹² Ohutuskultuuri arendamisel on ääretult suur roll hari-

¹¹ Autori arvutus, lähtudes Päästeameti tulekahjudes hukkunute statistikast 2008. aasta (89 inimest) ja Eesti elanike arvust 01.01.2009 seisuga (1 340 300 inimest) Statistikaameti andmetel (www.rescue.ee; www.stat.ee).

¹² Swedish Rescue Services Agency, „Prevention of fires and other incidents. Report and recommendations“ (2004), p 31–32.

dussüsteemil selle kõige laiemas tähenduses (kooliharidus, peresisene õpetamine, täiskasvanukoolitus, riiklik ennetustöö jne).

Analüüsides peamisi tulekahjude tekkepõhjusi eluhoonetes Eestis (vt tabel 1), nähtub inimfaktori domineerimine. Päästeameti hinnangul on enamik hooletuse tagajärjel tekkinud tulekahjust tingitud lohakusest ja ettevaatamatusest, mis võivad olla seotud vähese tuleohutusalase teadlikkuse ning riski hindamise ja tajumise oskusega.¹³

Tabel 1 Eluhoonete tulekahjude põhjused Eestis 2007

Põhjus	% *
Hooletus suitsetamisel	16,0
Hooletus taiduvalmistamisel	15,3
Hooletus lahtise tule kasutamisel	15,1
Hooletus kütteseadme kasutamisel	8,9
Tahma süttimine suitsulõõris	8,3
Riike elektripaigaldises	7,7
Riike kütteseadmes	4,7
Riike elektriseadmes	4,5
Süütamine	3,5
Hooletus laste mängimisel lahtise tulega	2,1

* eluhoone tulekahjude üldarvust

Allikas: Päästeamet, *Tuleohutusjärelvalve aastaraamat 2007* (Tallinn, 2008)

Teiseks indikaatoriks, mille alusel tuleohutusalast turvalisust hinnata, on subjektiivse turvalisuse ehk elanikkonna turvatunde hindamine. Päästeameti poolt tellitud elanikkonna tuleohutusteadlikkuse uuringus paluti küsitletutel anda hinnang erinevate neid ähvardada võivate ohtude tõenäosusele ja nendega kaasneda võivate tagajärgede raskusele. Uuringu tulemusena selgus, et tulekahju puhkemist oma kodus peetakse erinevatest riskidest kõige vähemtõenäoliseks, kuid kõige raskemate tagajärgedega õnnetuseks. Samas selgus, et tuleohtu peavad oluliselt tõenäolisemaks omaette majas elavad inimesed.¹⁴

¹³ Päästeamet, *Tuleohutusjärelvalve aastaraamat 2007* (Tallinn, 2008), lk 42.

¹⁴ Päästeamet, „Elanikkonna tuleohutusteadlikkuse seire“, uurimistulemused (2008), <www.rescue.ee/vvfiles/1/Tuleohutusteadlikkuse%20seire_aruanne2008PA.pdf> (13.01.2009), lk 18.

Asjaolu, et korterites elavad inimesed peavad oma kodus puhkeva tulekahju tõenäosust madalamaks kui eramutes elavad inimesed, on autori hinnangul teatud ohumärk ebaadekvaatsest turvatundest. Statistika näitab, et 62% eluhoonete tulekahjust toimub just korterites. Eluhoone tulekahjustes hukkunute hulk jaguneb võrdväärselt korteri- ja eramutulekahjuste vahel.¹⁵

Autor tõstab esile vajadust, et elanikkonnale peab edastama reaalselt infot nende elukeskkonna turvalisuse kohta ning samuti võimalike lahenduste kohta, millega oma turvalisust tõsta. James Hedlund on juhtinud tähelepanu sageli esinevale asjaolule, et erinevaid vigastuste ennetamiseks rakendatavaid meetmeid reklaamitakse tõhusamatenä kui need tegelikkuses on. Selline praktika aga pärsib pikemas perspektiivis ohutuselase ennetustöö efektiivsust. Seda ennekõike just seetõttu, et korrelatsioonis keskkonna turvalisemaks muutumisega muudab inimene oma käitumise sellele vastavaks. Kui aga turvalisuse lubadus ei ole adekvaatne, siis pole seda ka inimeste käitumine.¹⁶

Inimese põhiliseks tegutsemismotivaatoriks on tema vajadused, mille rahuldamine ei vii nende kustumisele, vaid toob hiljem kaasa uute, tasemelt keerukamate või kõrgemate vajaduste tekkimise.¹⁷ Sellest lähtuvalt ongi autori hinnangul oluline elanikkonna teavitamine uutest või neile teadmata ohtudest ning seeläbi uuel tasemel turvalisusvajaduse taastekitamine, mida nad õige motiveerituse korral ka rahuldama asuvad. Sobivaimat motiveerimislahendust sellisteks puhkudeks kirjeldab uskumuste mudeli¹⁸ idee, mille kohaselt muudab inimene oma käitumist, kui tal tekib uskumus ohust oma elule ja tervisele, ning lootus, et uus käitumine seda ohtu vähendab. Sama teooria kohaselt on hirmuapellatsioonide kasutamine ennetustöös põhjendatud, kui inimesele pakutakse koheselt lahendusi (vastavate kaitsevahendite või soovitusliku käitumise näol) ning hirmust negatiivsete tagajärgede ees muudab inimene oma käitumist või hangib vajalikud vahendid.¹⁹

¹⁵ Tuleohutusjärelvalve aastaraamat 2007, *supra* nota 13, lk 33–48.

¹⁶ James Hedlund, „Risky business: safety regulations, risk compensation, and individual behavior”, 6 *Injury Prevention* (2000) 82–89.

¹⁷ Abraham H. Maslow, *Motivatsioon ja isiksus* (Tallinn: Mantra Kirjastus, 2007), lk 99; Talis Bachmann ja Rait Maruste, *Psühholoogia alused* (2. tr, Tallinn: Ilo, 2003), lk 73.

¹⁸ Don Nutbeam ja Elizabeth Harris, *Sissejuhatus tervise edendamisel kasutatavatesse teoreetilistesse mudelitesse* (Eesti Haigekassa, 2002), lk 21; Andrea Carlson Gielen & David Sleet, „Application of Behavior-Change Theories and Methods to Injury Prevention”, 25 *Epidemiologic Reviews* (2003) 65–76, p 68.

¹⁹ Miles Hewstone & Wolfgang Stroebe, *Introduction to Social Psychology. A European Perspective* (3rd edn, UK: Blackwell, 2001), p 533; Donald E. Morisky, „Community assessment of behaviour” — Roger Detels et al (eds), *Oxford Textbook of Public Health* (4th edn, New York: Oxford University Press, 2002, vol 3) 865–877, p 872.

1.2. TULEOHUTUSALASE ENNETUSTÖÖ MEETMED

Selleks, et suurendada turvalisust ning vähendada õnnetuste läbi tekkinud vigastusi ja teisi raskeid tagajärgi, ei piisa vaid õnnetuse tagajärgedega tegelemisest, vaid põhirõhk tuleb suunata ennetustööle. Ennetustööga hoitakse ära õnnetuste toimumine või vähendatakse õnnetustega kaasnevate tagajärgede raskust.²⁰ Kaas- aegne lähenemine ennetustööle ei ole enam suunatud vaid negatiivsete tagajär- gede ärahoidmisele, vaid ka positiivse käitumise edendamisele.²¹

Vastavalt vigastuste kujunemise faasidele on välja töötatud 3-tasandiline enne- tustöö korraldus — primaarne, sekundaarne ja tertsiaarne ennetustöö. Erinevate ennetuslike meetmete rakendajad peavad teadma, millised neist meetmetest hoia- vad ära õnnetuse toimumise ning millised kaitsevad vaid raskete tagajärgede eest või aitavad neid leevendada.²²

PRIMAARNE ENNETUSTÖÖ — õnnetust vältivad meetmed, mille mõju on suunatud õnnetuse-eelsele faasile ehk õnnetuse ärahoidmisele. Läbi ohutuma käitumise ja turvalisema keskkonna minimeeritakse riske ja hoitakse ära õnnetusi.²³ Tulekah- jude ennetamise seisukohalt peab primaarne ennetustöö lahendama ära elukesk- konna ohtudest tulenevad probleemid ning hälbed inimese käitumises, milleks on näiteks süüteallikate ja põlevmaterjalidega hooletu ümberkäimine.

SEKUNDAARNE ENNETUSTÖÖ — õnnetuse tagajärgi leevendavad meetmed, mille mõju on suunatud õnnetuse varajasele avastamisele ning raskusastme vähenda- misele. Need avaldavad efekti ajal, mil õnnetus toimub. Olulisteks meetmeteks on kõikvõimalikud avastamis- ja monitooringusüsteemid, samuti kaitsevahendid.²⁴ Tulekahjude ennetamise seisukohalt on sekundaarse ennetustöö ülesandeks tule- kahju varajane avastamine, selle leviku piiramine ja põlengu kiire kustutamine

²⁰ Erik Hollnagel, *Barriers and Accident Prevention* (Hampshire: Ashgate Publishing, 2004), p 6.

²¹ Robert Silcock Downie, Carlo Fyfe & Andrew Tannahill, *Health Promotion Models and Values* (New York: Oxford University, 1990), pp 35–49.

²² Kenneth Charles Calman & Robert Silcock Downie, "Ethical principles and ethical issues in public health" — Roger Detels et al (eds), *Oxford textbook of Public Health* (4th edn, Oxford Medical Publications, 2002, vol 1) 387–391, p 391.

²³ William Haddon Jr., „The changing approach to the epidemiology, prevention, and ame- lioration of trauma: the transition to approaches etiologically rather than descriptively based", 5 *Injury Prevention* (1999) 231-235; Thomas Butler, *Principles of Health Education & Health Promotion* (3rd edn, USA: Thomson Brooks/Cole, 2001), pp 24–27; Glenn Welandar, Leif Svanström & Robert Ekman, *Safety Promotion: An Introduction*. (2nd edn, Stockholm: Karolinska Institutet, 2004), p 71.

²⁴ *Ibid*

esimate vahenditega. Olulisemad passiivsed meetmed²⁵ on automaatne tulekahjusignalisatsioon ning sprinklerkustutusseade.

TERTSIAARNE ENNETUSTÖÖ — õnnetusest taastumiseks vajalikud leevendavad meetmed, mis piiravad ja parandavad juba tekkinud kahjusid. Need meetmed on suunatud sündmuste kordumise vältimiseks, vigastatud inimese tervenemiseks ja taastumiseks või vajadusel abistamiseks teda õnnetusejärgselt hakkama saamisel²⁶. Üheks tertsiaarseks ennetusmeetmeks on tulekahjukindlustus, mille abil on võimalik taastada hävinud ehitised ja saada hüvitist muude kahjude eest.

Maailma Terviseorganisatsioon (WHO) peab eelistatuimaks ennetustöö tasan-diks primaarset preventsiooni. Selle edukus vähendab elukeskkonna riske, ini-meste kannatusi, on ühiskonnale odavam ja vähendab vajadust järgmiste tasandite aktiveerimiseks. Sekundaarne preventsioon peab ära lahendama nende õnnetuste tagajärjed, mida primaarse preventsiooniga pole suudetud ära hoida.²⁷

Vigastuste ja õnnetuste ennetamiseks vajalike meetmete rakendamise klassika-lised strateegiad:²⁸

- 1) Tagada seadmete valmistamise ja keskkonna kujundamisega auto-maatne kaitse.
- 2) Veenda inimest käituma selliselt, et ta hoiaks õnnetuse ära ja kaitseks ennast õnnetuse eest.
- 3) Nõuda individuaalse käitumise muutmist seaduse või muude õigus-aktidega.

Kui viimased kaks strateegiat nõuavad tegelemist suure arvu inimestega, siis esimene eeldab koostööd ohtlike vahendite tootjate, töötlejate ja transportijatega. Erinevate strateegiate efektiivsuse analüüside tulemusena on järeldatud, et õigus-like ja muude administratiivsete meetmetega nõutavad käitumise muutused toi-mivad üldjuhul efektiivsemalt kui õpetamise ja veenmise kaudu saavutatav. Samas on kõige edukamaks strateegiaks seadmete, ainete ja masinate ohutuks ku-jundamine. Ühtegi strateegiat ei saa pidada universaalseks ja ainuõigeks ning parim tulemus saavutatakse nende kooskasutamisel.²⁹

²⁵ Passiivsed meetmed on automaatsed ning ei nõua isiklikku ega korduvat tegevust oma kaitstuse tagamiseks. Vastav ennetamise strateegia on kõige efektiivsem.

²⁶ Welander, Svanström & Ekman, *Safety Promotion, supra nota* 23.

²⁷ *World Health Report 2002, supra nota* 4, pp 148–149.

²⁸ Committee of Trauma Research, Commission of Life Sciences, National Research Council and the Institute of Medicine, *Injury in America: A Continuing Public Health Problem* (Was-hington, D.C: National Academy Press, 1985); Hedlund, „Risky business“, *supra nota* 16, p 82.

²⁹ *Ibid*

1.3. TULEOHUTUSALANE TURVALISUS LASTEGA PEREDE KODUDES

Saamaks ülevaadet, milline on tuleohutusalane olukord lastega perede kodudes, selgitas autor uurimistöö käigus välja, milliseid tuleohutusalast turvalisust tagavaid meetmeid on lastevanemad oma kodudes rakendanud. Tabelis 2 on esitatud tulemused, kus meetmed on jaotatud tulenevalt ennetustöö eesmärgist primaarseteks ja sekundaarseteks.

Tabel 2 Lastega perede kodudes rakendatud tuleohutusalased meetmed (2006)

Olen oma koju tuleohutusalaks muutnud...	%*
Primaarsed ennetustöö meetmed	
hoidnud tikkude ja muud tuleohtuallikaid lapsele kättesaamatus kohas	85,4
hoidnud küttepuid (jõi põleva) ahju ja kaminat koldesuu eest ohutusse kaugusse**	84,8
puhastanud regulaarselt kaminat**	81,0
paigaldanud kaabaregled ja turvalised elektripistikupesad	74,8
kontrollinud regulaarselt, et ahjud, kaminad ja kolded on terved ning töökorras**	74,5
kehitanud taas suitsutamise keelt	70,4
Sekundaarsed ennetustöö meetmed	
paigaldanud suitsuanduri(d)	30,7
muretsenud koju tulekustuti	19,8
muretsenud koju tulekustutusteki	5,2

* kõigist küsitletutest

** kodud, kus on ahiküte või kamin

Allikas: Margo Klaos, „Lastevanemate hinnangutest ja ootustest lähtumine tuleohutusalase turvalisuse arendamisel“, magistr töö (Tallinn: TTÜ, 2009).

Tabeli 2 alusel tulemusi hinnates on selgelt eristatavad lastevanemate tegevused primaarsete ja sekundaarsete ennetusmeetmete mõistes.

PRIMAARSETE MEETMETE puhul tõstab autor just lastevanemate kontekstis esile kahte meetet — madalaimal määral rakendatav taas mitesuitsutamine ning kõrgeima skooriga tikkude lapsele kättesaamatus kohas hoidmine (vt tabel 2). Mõlema meetme puhul on ennetustöö seisukohalt tegemist olulise tähtsusega hoiakute ja käitumise väljendusega. Ligi 15% peredest ei pea vajalikuks tikkude

lastele kättesaamatuna hoidmist. Nende hulgas pooled kodud on sellised, kus eluruumides suitsetatakse ning pooltes kodudes on ahiküte või muu küttekolle. Teiseks äärmiselt hoiatavaks tulemiks on see, et ligi 30%-s lastega peredest suitsetatakse eluruumides. Tegemist on halvima eeskujuga, mida vanemad lastele tuleohutuse (ja ka tervise) seisukohalt saavad anda. Eluruumides suitsetamine on tulekahjudes hukkamiste ülekaalukas põhjus ning ainus selle vähendamise käitumuslik meede on eluruumides mitesuitsetamine.³⁰

SEKUNDAARSETE MEETMETE rakendamine on 2006. aastal olnud kodudes väga madal (vt tabel 2). Vaid 31% kodudest on kaitstud suitsuanduriga ja 20% tulekustututiga. Tulekustutusteki on endale hankinud vaid 5% lastega peredest. Peamiselt võib seda põhjendada nende suhtelise uudsusega ja puuduliku teavitustööga. Tuleb arvesse võtta, et kohustuslikus korras peab elamutes paiknevate eluruumide vähemalt ühes ruumis olema paigaldatud autonoomne tulekahjusignalsatsioonandur (edaspidi suitsuandur) alles 1. juulist 2009. aastal.³¹

Oma uurimuses võrdles autor 2006. aastal läbiviidud küsitluse andmeid ka 2004. aasta uurimuse andmetega, et selgitada, kas sel perioodil on kodudes ennetusmeetmete rakendamises toimunud arenguid. Tulemused näitasid, et primaarsete meetmete osas olulisi erinevusi ei esinenud, mis on põhjendatav aktiivse ennetustöö puudumisega sellel suunal. Samal ajal kasvas küllaltki arvestatavalt (kahekordistus) suitsuanduritega kaitstud kodude arv lastega peredes, mis tõendab käivitunud suunatud ennetustöö kiiret tulemuslikkust.³² Aktiivse riikliku ennetustöö perioodil 2006–2008 kasvas suitsuanduritega kaitstud lastega kodude arv veel 24% võrra, saavutades 55% katvuse.³³

Tõsiseks probleemiks on muukeelse elanikkonna kodude turvalisus. Olulise ohutegurina tuleb esile ka venekeelse elanikkonna suitsetamisharjumus eluruumides. Kui eestikeelsetele ankeetidele vastanud olid eluruumides suitsetamise keelanud 75% kodudest, siis venekeelsetele vastanutest vaid 52%. Märkimisväärne erinevus on ka suitsuandurite paigaldamisel kodudesse. Venekeelsetele ankeetidele vastanute kodudes oli suitsuandureid paigaldatud vaid 13%-l. See on

³⁰ Päästeamet, „2008. aastal inimese hukkamisega eriarvele võetud tulekahjude statistika ja analüüs“, uurimistulemused (2009), <www.rescue.ee/vvfiles/1/2008%20tules%20hukknute%20aastaanalyyis.rtf> (13.01.2009).

³¹ Ehitisele ja selle osale esitatavad tuleohutusnõuded, Vabariigi Valitsuse 27. oktoobri 2004. a määrus nr 315, RT I 2004, 75, 525.

³² Suitsuandurite propageerimiseks toimusid mitmed maakondlikud projektid ning üleriigiline Päästeameti juhitud projekt „Nublu kaitseb ja õpetab“, mille käigus kingiti 2004–2008 aastal kõigile 1. klassi läinud laste peredele suitsuandur.

³³ „Elanikkonna tuleohutusteadlikkuse seire“, *supra nota* 14.

2,7 korda vähem eestikeelsetele ankeetidele vastanutest. Ka 2008. aastal on eesti- ja venekeelse elanikkonna võrdluses jätkuvalt suitsuandurite osakaalus säilinud 3-kordne erinevus.³⁴ Selline tulemus viitab kõiki sihtgruppe hõlmava riikliku ennetustöö puudumisele.

Selgitamaks välja, kui paljud lastevanemad peavad oma kodu tulekahju eest piisavalt kaitstuks, palus autor anda neil selle kohta hinnang (vt joonis 2). Lastevanemate vastustest selgub, et u 62% peab oma kodu tulekahju eest üldjuhul kaitstuks. Hinnang kodu tulekahju eest kaitstuse kohta tõusis võrreldes 2004. aastaga 12% võrra. Peamiselt mõjutas tõusu suitsuandurite laialdasema kasutuselevõtuga kaasnenud turvatunde tõus.

Joonis 2. Lastevanemate hinnangud oma kodu tulekahju eest kaitstuse kohta 2006

Allikas: Margo Klaos, „Lastevanemate hinnangutest ja ootustest lähtumine tuleohutuselase turvalisuse arendamisel“, magistritöö (Tallinn: TTÜ, 2009).

Autor soovis välja selgitada, kas oma kodu turvalisemana tajuvate inimeste hinnangud on põhjendatud ka tegeliku parema turvalisusega. Samuti on oluline analüüsida, millised kodudes rakendatavatest meetmetest mõjutavad enam inimese hinnangut kodu kaitstuse kohta. Autori poolt läbiviidud uurimuse (2006. aasta küsitluse) tulemusena selgus, et kodud(es), mida inimesed peavad tulekahju eest kaitstuks, on võrreldes kaitsmata kodudega:

- ▶ 21% võrra rohkem varustatud suitsuanduritega;
- ▶ 19% võrra rohkem tähelepanu pööratud ahjude ja kaminat korrasolekule;
- ▶ 17% võrra rohkem kindlustatud õnnetusjuhtumi vastu;
- ▶ 14% võrra rohkem varustatud tulekustutiga
- ▶ 13% võrra rohkem tehtud korrastusi elektrisüsteemides.

³⁴ Ibid.

Neist tulemustest on selgelt eristatavad kaks peamist inimeste tuleohutusala turvatunnet mõjutavat näitajat — tuleohutuse seisukohalt kriitilise tähtsusega tehniliste paigaldiste korrasolek (küttekehad ja elektrisüsteem) ning meetmed, mis on olulised tulekahju tekkimise korral (suitsuandur, tulekustuti, kindlustus). Märkimisväärselt väiksemat mõju kodu tuleohutusele arvasid inimesed olevat nende enda käitumisel ja hooldusel. Kõige vähem seostati kodu tuleohutusele antud hinnangut aga selliste tegevustega, nagu tikkude hoidmine lastele kättesaamatus kohas, toas suitsetamine, regulaarne korstnapühkimine.

Suitsuanduri ja õnnetusjuhtumi kindlustuse olemasolu mõju olulisus inimeste tuleohutusala turvatundele on küllaltki arusaadav, kuna need annavad tuleõnnetuste korral kaitse inimese jaoks kahele kõige tähtsamale väärtusele — suitsuandur võimaldab päästa elu ning kindlustus kompenseerib varalised kahjud, piirates sellega moraalseid ja toimetulekuga seotud raskeid tagajärgi. Põhjendamatult vähe nähakse kodu tuleohutuse taset sõltuvana oma käitumisest. Sekundaarsete ja tertsiarsete ennetusmeetmete kasutamine muudab inimese arvamuse oma kodu turvalisusest kõrgeks ka siis, kui primaarsed meetmed on kasutusele võtmata. See võib viia ohu alahindamisele ja hooletu käitumise suurenemisele, mida loodetakse kompenseerida suurema kaitstusega (suitsuandurid, tulekustutid, õnnetusjuhtumikindlustus jne). Tuleohutusala olukord lastega perede kodudes peegeldab tõsisemaid puudujääke elanikkonna teadmistes, mida on võimalik ennetustöö kaudu parandada.

2. LASTEVANEMATE OOTUSED RIIGILE

2.1. ELURUUMIDE TULEOHUTUSE PARANDAMINE

Päästeameti statistika alusel hukkub u 80% kõigist tulekahjudes surma saanud inimestest just eluruumides.³⁵ Seega peab riik autori hinnangul rakendama vajalikke meetmeid tuleohutuse tõstmiseks eluruumides.³⁶ Tuleõnnetustega seotud vigastuste tekkimisel omab, lisaks inimese käitumisele, olulist rolli just füüsiline keskkond. Sekkumismeetmete kavandamiseks ning nende sobivuse hindamiseks on oluline selgitada välja lastevanemate arvamus riigi poolt plaanitavate muutuste kohta eluruumide tuleohutuse valdkonnas.

³⁵ Päästeala ennetustöö strateegia aastani 2011, kinnitatud Päästeameti peadirektori 26.10.2006 a käskkirjaga nr 195, lk 16.

³⁶ MTO peab oluliseks riiklikul tasandil miinimumstandardite kehtestamist eluruumide ohutusele. Seejuures peab need kehtestatama nii uutele kui ka vanadele hoonetele. (Sethi, *et al*, *Injuries and violence*, *supra* nota 2, pp 24–25).

Statistika (vt tabel 2) ning elanikkonna poolt kodu kaitsmiseks rakendatavate meetmete põhjal tõdeb autor, et eluhoone tulekahjude puhul on peamiseks põhjuseks probleemidekompleks, mida võib kokkuvõtvalt kirjeldada järgmiselt: ohud on minimeerimata, inimesed ei oska ohutult käituda ning puuduvad ohtusid kompenseerivad kaitsevahendid. Ennetustöö peamine eesmärk peab olema elukeskkonna muutmine võimalikult vabaks erinevatest ohtudest ning inimeste õigeaegse ja adekvaatse tegutsemise tagamine, kui õnnetus toimub. Vähendamaks inimfaktori osakaalu tulekahjude tekkel, tuleb esmajärjekorras panustada ühiselt sellistesse meetmetesse, mis muudavad elukeskkonda ohutumaks ja kaitstumaks.

Autor analüüsis lastevanemate arvamust suitsuandurite ja tulekustutite kohustuslikkuse kohta kõigis kodudes ning suhtumist sellega kaasnevasse eluruumide tuleohutuskontrolli ning tuvastas järgmist:

- ▶ Aastal 2004 toetas suitsuanduri kohustuslikkust eluruumides 70% lastevanematest ning ajavahemikul 2004–2006 kasvas lastevanemate toetus suitsuanduri kohustuslikkuse nõudele 5% võrra, mis näitab suitsuanduri vajalikkuse selgitamiseks tehtud teavitustöö positiivset mõju inimeste hoiakute kujundamisele. Teavitustöö märgatav mõju on realiseerunud ka inimeste käitumises — oluliselt on suurenenud suitsuanduriga kaitstud eluruumide arv.
- ▶ Elanikkonna toetus suitsuanduri, tulekustuti ja eluruumide tuleohutuskontrollide teostamise kohustuslikkusele jääb iga üksiku meetme puhul vahemikku 70–75%, mis tähendab, et kuni veerand elanikkonnast on nõuete vastu või peab piisavaks, kui need on soovituslikku laadi. Suitsuanduri või tulekustuti kohustuslikkuse korral toetab eluruumide regulaarseid tuleohutuskontrolle vaid 50–60% lastevanematest.
- ▶ Päästeteenistuse õigust kodusid kontrollida toetavad kõige vähem just need küsitletud, kes on oma kodu kaitstusele andnud madalaima hinnangu ja kus puuduvad suitsuandurid.³⁷
- ▶ Lisaks sellele, et $\frac{3}{4}$ lastevanematest toetab regulaarseid tuleohutuskontrolle eluruumides, on nad ka huvitatud saama spetsialistide hinnangut oma kodu tuleohutusele.

³⁷ Uuringutega on tuvastatud, et neis kodudes, kus on kõige suurem tõenäosus tulekahju tekkeks, on kõige vähem töötavaid suitsuandureid. Tuvastati, et neil inimestel, kes elavad ilma suitsuandurita kodus, on 8 korda suurem tõenäosus saada eluhoone tulekahjus vigastada, võrreldes nendega, kus on töötav suitsuandur olemas. (Gregory R. Istre, et al, „Deaths and injuries from house fires”, 344 The New England Journal of Medicine (2001), No 25, 1911-1916.)

Hoolimata sellest, et üllatavalt suur osa lastevanematest toetab riiklikul tasandil rakendatavaid meetmeid nende kodu tuleohutuse tagamiseks, peab autor vajalikuks osutada ka olulisele osale elanikkonnast, kes sellega nõus ei ole. Enamasti siiski usaldatakse turvalisuse tagamiseks langetatavaid riiklikke otsuseid ning toetatakse riigi koordineerivat ja korraldavat rolli. Autor peab vajalikuks rõhutada, et ainult õiguslike meetmete rakendamise ja riikliku sekkumise suurendamisega ei ole tuleohutusalase turvalisuse arendamine otstarbekas. Aktiivne elanikkonna teavitamine kujundab positiivseid hoiakuid ning motiveerib inimesi ohutumalt käituma.

2.2. ELANIKKONNA TULEOHUTUSALANE HARIMINE

Veenmine ja õpetamine on peamised meetodid inimeste käitumise muutmiseks, kui seda ei ole võimalik või otstarbekas kehtestada regulatiivsete vahenditega.³⁸ Selle ennetustöö meetme alla kuuluvad mitmed tegevused – teadmiste andmine haridussüsteemi kaudu, inimeste projektipõhine koolitamine, inimeste mõjutamine sotsiaalreklaamide kaudu jne. Veenmise ja õpetamise eesmärgiks on pakuda inimestele informatsiooni, parendada oskusi, muuta uskumusi ja hoiakuid ning mõjutada nende kavatsust oma käitumist ja eluviisi muuta.³⁹

Elanikkonna teavitamine ja suunamine on vajalikud, et tagada iga inimese individuaalne võimekus oma eluga toime tulla. Raska sõnul sõltub viimatinimetatu olulisel määral sellest, kui hästi või halvasti mõistab inimene asjaolusid, millest tema edu või ebaedu sõltub, kui suutlik on ta neid asjaolusid valitsema ja isikliku edu saavutamiseks ära kasutama, kuidas tema muud isikuomadused mõjutavad konkreetseid käitumuslikke otsuseid.⁴⁰

Haridussüsteem ja peresisene kasvatus peavad tagama lastele juba varajases arengustaadiumis sellised teadmised ja oskused, et neil oleks olemas teadlikkus ohtudest ja uskumus nende ohtlikkusest. Äärmiselt vajalik on ohutusalase õpetuse siseseviimine kooliprogrammidesse. Ohutusalaste haridusprogrammide ja -projektide mõju on tulemuslik just laste hulgas. Õpetamise tulemusena on tuvastatav märkimisväärne oskuste kasv ning muutus laste käitumises. Arvestada tuleb, et koolituse jätkumise või kordumise puudumisel oskuste tase aja jooksul langeb. Täiskasvanute teadmiste, hoiakute ja käitumise mõjutamine on oluline, et tagada

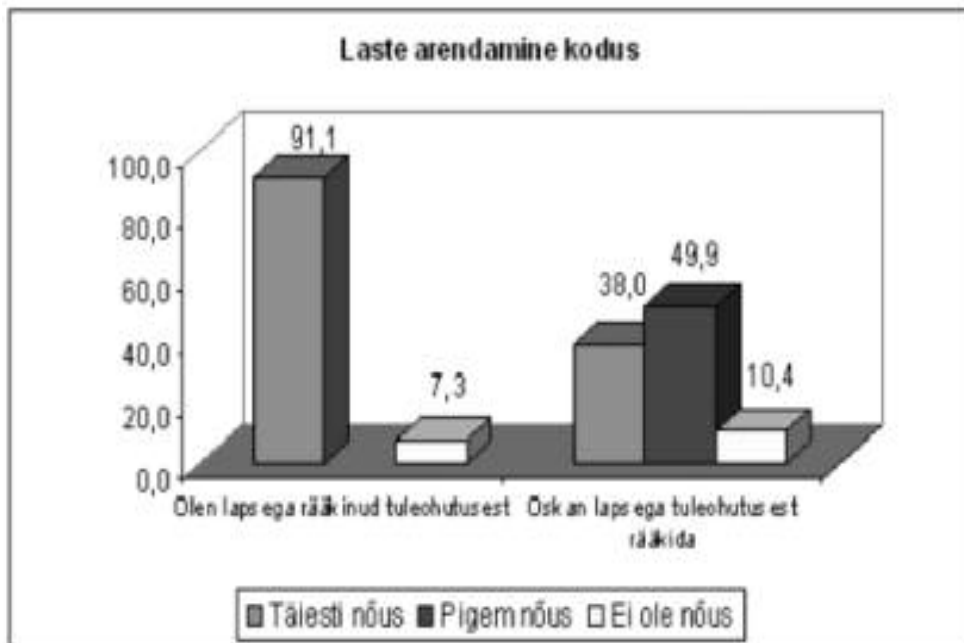
³⁸ Talis Bachmann, *Reklaamipsühholoogia* (2. tr, Tallinn: Ilo, 2005), lk 27.

³⁹ Anu Kasmel ja Andrus Lipand, *Tervisedenduse teooria ja praktika I. Sissejuhatus saluto-logiasse* (Tallinn, 2007), lk 329.

⁴⁰ Eduard Raska, "Ühiskonna turvalisus kui riigi missioon" — Raska ja Raitviir, *supra nota* 8, 31 – 46, lk 41.

nende enda ohutu käitumine ning lastele hea eeskuju näitamine.⁴¹

Uurimuse käigus analüüsis autor, milliseks teadmiste ja info vahendamise allikaks on täiskasvanutele lapsed. Ilmnes, et koolis või lasteaias antud tuleohutusalased teadmised on laste kaudu jõudnud ligi poolteni lastevanematest. See tulemus on autori hinnangul üle ootuste kõrge, kuna puudub eraldi õppeaine, mille juures vanemad lapsed koduste tööde tegemisel aitaksid. Järeldub, et tegemist on teemaga, mis on laste jaoks sedavõrd huvitav ja meeldejääv, et kodus soovitakse seda edasi rääkida. Tuleohutuse teemadel lastega suhtlemine on ka lastevanematele teadmiste hankimisel oluline toiming. Tähtis kasutegur seisnebki selles, et info jõudmine lastevanemateni on laste koolitamisega kaasnev lisatulemus, mille saavutamine ei nõua täiendavat tegevust või kulutusi.

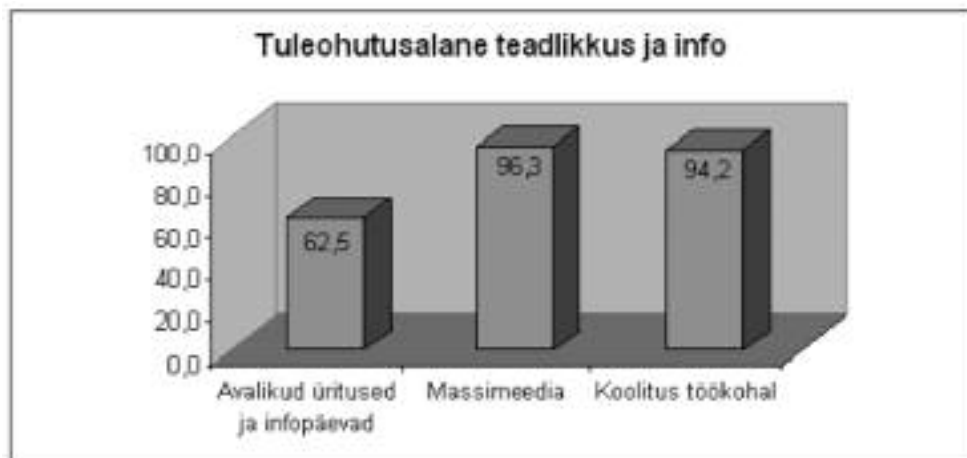
Joonis 3. Lastevanemate hinnangud oma oskuse kohta lapsega tuleohutusest rääkida (% vastanutest 2006)

⁴¹ Lynne Warda, Milton Tenenbein & Michael E. K. Moffatt, „House fire injury prevention update. Part II. A review of the effectiveness of preventive interventions”, *5 Injury Prevention* (1999) 217–225; Meri K. Appy ja Dennis Compton, „Fire and life safety education: a measure of fire department excellence” — Arthur E. Cote, et al (eds), *Fire protection handbook* (19th edn, USA: NFPA, 2003) 441–454.

Oma lapsega tuleohutuse teemal rääkimist peab enamik lastevanematest oluliseks ja on seda ka teinud (vt joonis 3). See tähendab, et enamik lapsi saab vähemalt elementaarsel tasemel teadmised kodust kaasa. Eraldi küsimuseks on, kas lastevanemad ise omavad piisavalt teadmisi, et lastega tuleohutuse teemadel rääkida. Lastevanemate endi hinnang oma tuleohutusalaste teadmiste olemasolule lapsega rääkimiseks näitab, et üldiselt on selleks vajalikud teadmised olemas (vt joonis 3). Siiski leiab 10%, et neil vajalikud teadmised puuduvad ning 50% ei julge seda selge kindlustundega väita, kõheldes oma teadmiste piisavuses. Ligi 40% lastevanematest hindab oma teadmisi lastega tuleohutusest rääkimiseks piisavateks.

Lisaks oma laste õpetamisele vajavad täiskasvanud teadmisi, et ise ohutult käituda ning oma kodu tuleohutust parandada. Lastevanematest pidas 83% uurimuses osalenutest vajalikuks täiendavaid teadmisi kodu tuleohutuse kohta. Teadmistehuvi osas puudusid erinevused haridusest ja vanusest tulenevalt, kuid võrreldes venekeelse elanikkonnaga soovisid eestikeelsetele ankeetidele vastanud rohkem teadmisi 12,6% ning naised meestest 5,8% enam.

Teadmiste ja informatsiooni edastamisel on oluline võtta arvesse, millist kanalit soovib sihtgrupp kasutada (vt joonis 4). Suur enamus vastanutest (96%) on huvitatud tuleohutusega seotud info saamisest meedia vahendusel ning seejuures soovitakse, et lisaks õnnetusteadete edastamisele võiks meediakanalite kaudu saada kohe ka juhiseid, kuidas käsitletavas ohuolukorras oleks õige käituda või kuidas taolisi olukordi vältida. Pelgalt õnnetusteadete edastamine on faktiinformatsioon, millel puudub ennetava eesmärgiga kasutegur. Uskumuste teooria järgi sobivad õnnetusteaded hirmuapellatsioonideks, kui need ei pane inimest lihtsalt kartma

Joonis 4. Meelsamini soovin ohutusega seotud infot saada nimetatud kanalitest (% vastanutest 2006)

mingi sündmuse tagajärgi ja tõenäosust, vaid panevad ta ka uskuma, et nende toimumise vastu on olemas efektiivne kaitsestrateegia.⁴²

Väga kõrgelt toetavad küsitletud (94%) tööandja kohustust organiseerida töötajatele tuleohutusalaseid koolitusi. Tegemist on ühega vähestest võimalustest korraldada täiskasvanud elanikkonnale süsteemset koolitust. Erinevalt meediakampaaniatest saab sellistel koolitustel õpetada inimestele ka praktilisi oskusi (nt tulekustuti ja tulekustutusteki kasutamine jmt).

Märkimisväärselt madalam on küsitletute huvi osaleda päästeasutuste poolt korraldatavatel tuleohutusalase ennetustööga seotud avalikel üritustel või infopäevadel (62%). Tegemist on samas ühe peamise võimalusega päästeasutustel elanikkonnaga vahetult kokku puutuda ning laiale sihtgrupile teadmisi ja oskusi õpetada.

Nii nagu on iseenesestmõistetav lastevanemate endi aktiivne panus laste õpetamisse, on nende poolt sama loomulik eeldada, et oma ülesannete täitmisel on sama aktiivsed ka riik ja kool. Riikliku õppekava alusel nähakse läbiva teemana ette turvalisuse valdkonna õpetamist ja igale kooliastmele vajalike pädevuste andmist.⁴³ Päästeala ennetustöö strateegia on ühe olulise probleemina toonud välja asjaolu, et üldhariduskoolides ja lasteaedades ei õpetata lastele piisaval tasemel ohutut ja turvalist käitumist.⁴⁴

Joonis 5. Koolide õppeprogrammid peavad sisaldama ohutusalast teavet andvaid õppeaineid (lastevanemate seisukohad 2006)

⁴² David G. Myers, *Social Psychology* (4th edn, New-York: McGraw-Hill, 1993), p 272; Bachmann, *Reklaamipsühholoogia*, *supra* nota 38, lk 99; Hewstone & Stroebe, *Introduction to Social Psychology*, *supra* nota 19, p 533.

⁴³ Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava, Vabariigi Valitsuse 25. jaanuari 2002. a määrus nr 56, RT I 2002, 20, 116 ... 2007, 61, 392.

⁴⁴ Päästeala ennetustöö strateegia, *supra* nota 35, lk 29.

Lastevanemate toetus lastele koolis ohutuse ja turvalisuse õpetamisele on 93% (vt joonis 5). Ettepanekut ei toeta vaid 5% lastevanematest, kusjuures mittetoetajaid on mõnevõrra enam nende lastevanemate hulgas, kes kinnitavad, et nad ka ise ei oma piisavalt teadmisi lastega tuleohutusest rääkimiseks. Lastevanemate arvamus kooli rollist laste ohutusalasel õpetamisel ei ole 2006. aastal võrreldes 2004. aastaga muutunud. Tegemist on lastele eluks vajalike teadmistega, mille omamine on kõigile ühiskonna liikmetele oluline. Sellist rolli saab ja peabki kandma haridussüsteem.

Hoolimata sellest, et ennetusmeetmena peetakse õpetamist ja veenmist kõige vähemtõhusaks, on selle loodetav tulemus — teadlik ja oskuslik käitumine — võtmelahenduseks kõigi õnnetuste ennetamisel ja turvalisuse tagamisel.

KOKKUVÕTE

Eesti äärmiselt halb tuleohutusala olukord, mis väljendub ekstreemselt kõrges hukkunute arvus võrreldes arenenud riikidega, on paljude erinevate faktorite koosmõju tulemus. Üheks olulisemaks teguriks turvalise elukeskkonna kujunemisel on elanikkonna teadmiste ja oskuste tase ning riigi poolt ennetustööga antav panus sellesse.

Väga paljudes Eestimaa kodudes ei ole lastele tagatud tuleohutut elukeskkonda — eluruumides suitsetatakse, ei pühita regulaarselt korstnat, puudub kindlustunne küttekollete korrasolekust jne. Peamiste puudustena näeb autor vähest arusaama primaarsete ennetusmeetmete olulisusest ning kodude madalat sekundaarsete ennetusmeetmetega kaetust. Eriti murettekitav on olukord muukeelse elanikkonna kodudes. Põhjendamatult vähe nähakse kodu tuleohutuse taset sõltuvana oma käitumisest. Kuigi lastega peredes on olnud teiste leibkondadega võrreldes oluliselt kõrgem suitsuandurite kasutuselevõtt, näeb autor ohtu, et primaarsete ennetusmeetmete kompenseerimine sekundaarsetega võib tekitada ebaadekvaatset turvatunnet ning suurendada seeläbi riske — tulekahjude arvu tõusu neis kodudes ja hooldamata suitsuandurite mittetoimimisest tingitud hukkunute/vigastatute arvu uut kasvu.

Elanikkonna parema teadlikkuse tagamiseks soovib autor töötada Päästeameti poolt välja ühtne tuleohutusala juhendmaterjal, milles on kompaktsel kujul kõik eluruumidele kehtestatud normid (miinimum) ja soovituslikus korras esitatud nõuanded ja lahendused, mille rakendamisel saab kodu tuleohutusala turvalisust veelgi kõrgemale tõsta. Vähendamaks inimfaktorist sõltuvate mõjurite osa

kaalu tuleohutuse tagamisel, teeb autor ettepaneku töötada valitsuse tasemel välja nõuded passiivsete ennetusmeetmete rakendamise kohta eluruumides.⁴⁵

Autor tuvastas, et lastevanemate poolt on erinevatele planeeritavatele riiklikele meetmetele antud mõõdukalt kõrge toetus, mis on näidanud ka jätkuvat kasvu-trendi. Sellest võib järeldada, et kahe uuringu vahelisel ajal vastu võetud otsus suitsuandurite kohustuslikuks muutmise kohta on elanikkonnale hästi edastatud ja põhjendatud. Uuringu tulemusena selgus ka asjaolu, et eluruumide tuleohu-tuskontrolli vastu on peamiselt need inimesed, kelle kodudes on nõuete täitmi-sega rohkem probleeme.

Saavutamaks üht olulisimat eesmärki — kujundada uus põlvkond läbi haridus-süsteemi teadlikumaks ja seeläbi tulevik turvalisemaks — peab autor vajalikuks turvalisuse õpetamise tähtsustamist ja paremat korraldamist koolides. Lasteva-nemate toetus koolides lastele turvalisuse teema õpetamiseks on väga kõrge. Riik-lik õppekava ei näe turvalisusele ette eraldi õppeainet, vaid läbiva teemana peab kogu valdkond olema lõimitud teiste õppeainete ja muu koolielu korraldusega⁴⁶. Lastevanemate arvamust arvesse võttes on oluline, et kogu õppekavas ette nähtud turvalisuse alased pädevused lastele ka reaalselt antakse. Sellest tulenevalt teeb autor haridus- ja teadusministeeriumile ettepaneku nõuda iga kooliastme läbimise järel õpilaste turvalisuse valdkonna pädevuste hindamist.

Tagamaks ennetustöö sõnumite jõudmise õigete sihtgruppideni, on oluline ka-sutada ära meedia võimalusi. Senisest enam peab arvestama erinevate elanikkon-nagruppide (ka muukeelne elanikkond) meediatarbimise harjumustega — sarnaselt kommertsreklaamile peab ka sotsiaalreklaami tegema seal, kus on selle tarbijad. Tööealise elanikkonna koolitamisel tuleks meedia kõrval samaväärselt panna rõhku ka võimalusele kasutada tööandjaid koolituste korraldajatena.

Kokkuvõtvalt soovib autor rõhutada, et turvalise elukeskkonna arendamine on pikk protsess. Eriti kui stardipositsioon on halb. See tähendab pikaajaliste ambit-sioonikate eesmärkide seadmist ja uue põlvkonna kasvatamist. Turvaline elukesk-kond tekib siis, kui seda ühiselt arendatakse. Saavutamaks oluline läbimurre Eesti tuleohutusalase olukorra parandamisel ja tulekahjudes hukkunute arvu vähen-damisel, on vajalik riigipoolne eestvedav koordineerimine ning kõigi teiste tasan-dite ja ühiskonnaliikmete aktiivne osalemine. Igaüks peab tegema kõik endast oleneva, et vähendada tuleõnnetuste statistikaga väljendatavat traagikat.

⁴⁵ Passiivsed meetmed on automaatsed ning ei nõua isiklikku ega korduvat tegevust oma kaitstuse tagamiseks. Nt kaaluda automaatse tulekahjusignalisatsiooni, sprinklersüsteemi ja tuletõkkeuste ehituslike nõuetena kehtestamist uusehitistele.

⁴⁶ Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava, *supra nota* 43.

MARGO KLAOS

Estonia has one of the highest rates of fire deaths in the world per 100 000 inhabitants. It is almost 10 times higher than in the countries of Western and Northern Europe. It is very important to build up a safety promotion system that reduces the mortality and leads the country to a better position of safety. Public education plays the key role in the prevention field. The main objective of the present article is to explain the importance of knowledge and attitudes of the population in the field of fire safety to develop a safer environment.

The author gives an overview of the distribution of responsibility to guarantee safety and describes the methods of organising prevention. Based on the authors' research the present article analyzes the situation of fire safety in homes with children, parents' assessment of fire risks in their homes and opinions on the implementation of new measures to raise fire safety awareness in homes. The author has found that the fire safe environment is not guaranteed for children in many Estonian homes. Main problems include the lack of understanding of the importance of primary prevention measures and little use of secondary prevention measures. The problem is especially serious among the Russian-speaking part of population. Home fire safety is extremely low and seen as dependent on one's own behaviour.

Taking into account the situation of fire safety, parents' opinions and expectations, prevention theories and best practices from other countries, the author makes the proposals for developing a public education system in the field of fire safety. The main proposal on how to get good results when educating adults is to use the employer as organizer of fire safety courses in addition to media opportunities. To guarantee one of the main objectives — develop the new generation to be aware of safe behaviour — the author prioritizes the importance of safety education at schools. The support of parents is also very high for this. Safety education is an investment in the future of children.

KRIMINALISTIKA SISEJULGEOLEKU VALDKONNA TEADUSE JA ÕPPEAINENA

Raivo Öpik

*Autor on Tartu Ülikooli õigusteaduskonna doktorant ja Sisekaitseakadeemia kriminoloogia ja kriminalistika õppetooli lektor

Ühiskonnas toimunud olulised muutused majandus-, poliitika- ja sotsiaalvaldkonnas tingivad ka eelmisel sajandil kriminalistika valdkonnas kujunenud kontseptsioonide, printsiipide ja hinnangute ümbervaatamise.

Erinevate maade kriminalistikakontseptsioonide analüüs näitab, et vaatamata praktiliste ülesannete ja eesmärkide ühtsusele on arusaamine kriminalistika esimest (ainesest), süsteemist ja kontseptsioonist erinev. Kuivõrd kriminalistika on suhteliselt noor õigusteaduse haru, siis ei ole ka päriselt lõppenud diskussioonid selle üle, kas kriminalistika puhul on tegemist iseseisva teadusega või kriminaalmenetluse äärealal paikneva fenomeniga.¹ Samas tuleb tõdeda, et eestikeelses erialakirjanduses ei ole viimasel aastakümnel kriminalistika teadusliku uurimise objekti ja eseme probleeme sügavuti käsitletud. Seetõttu pakubki huvi kriminalistika erinevate kontseptuaalsete mudelite vaatlemine. Kriminalistika on integreeritud rakendusteadus, rakendusteaduse süsteem aga peab maksimaalselt vastama üldisele teaduse objekti struktuurile ja ülesannetele.

Käesoleva artikli eesmärgiks on eelkõige anda ülevaade kriminalistika kui teaduse eseme enamlevinud käsitlustest ja miks ka mitte, tekitada sel teemal arutelu. Samuti tuleb vaatluse alla kriminalistika kui õppeaine problemaatika. Selles valdkonnas leiavad käsitlust kriminalistika ainesisesed probleemid. Kriminalistika asend kriminaalmenetluse kui terviktegevuse õppes võiks olla aga juba edaspidise arutluse teemaks.

1. KRIMINALISTIKA ESE EHK AINES

Kriminalistika kui teaduse jaoks on oluline tema eseme kontseptsioon, mis kirjeldab seoste ja suhete süsteemi tema uurimise objektis. Selle süsteemi eraldamine kriminalistikas on metodoloogiliselt raske, kuna kriminalisti tegevus kuritegude avastamisel, uurimisel ja ärahoidmisel on tihedalt seotud ja koosmõjus paljude

¹ Vt selle kohta: Eerik Kergandberg ja Meris Sillaots, *Kriminaalmenetlus* (Tallinn: Juura, 2006), lk 19.

teiste osalejate tegevusega. See on reguleeritud paljude materiaa- ja menetlusõiguse normidega ning ühendatud mitme teise integreeritud teaduse esemega (kohumeditiin ja -psühhiaatria, kriminoloogia, loogika jt).

Üheks varasemaks on kriminalistika eseme empiirilis-pragmaatiline kontseptsioon, mille kohaselt kriminalistikat käsitletakse kui teadust kuritegude avastamise, uurimise ja ärahoidmise võtetest ja viisidest.² Samasugune kriminalistika käsitus esineb ka aastal 2000 ilmunud „Õigusleksikonis“, kus kriminalistikat selgitatakse kui „teadusharu, mis käsitleb kuriteojälgede leidmise, talletamise ja uurimise vahendite ja võtete kasutamist“.³ See kontseptsioon ei erista kriminalistika eset teiste temaga külgnevate, samuti kuritegude avastamisel ja uurimisel kasutatavate, teaduste esemest.

Selle kontseptsiooni moderniseeringuks on Włodzimierz Gutekunsti poolt esitatud prakseoloogiline kontseptsioon, mille kohaselt on kriminalistika metodoloogiliseks aluseks „prakseoloogia alusprintsübid“.⁴ Seda kontseptsiooni iseloomustavaks erisuseks on isikute „negatiivse koöperatsiooni situatsioonis“ käitumise teooria loomine. See teooria moodustub tehnikast ja taktikast, kusjuures vaadeldakse eraldi kurjategija ja uurimise tehnikat ja taktikat.⁵

Kriminalistika teoreetiliste ja metodoloogiliste aluste edasise arengu käigus töötati välja Euroopas viimastel aastakümnetel valdavaks olnud kriminalistika eseme e ainese tõenditeoreetiline kontseptsioon. Selle kontseptsiooni tekkimine on seotud kriminalistika vaatlemisega teadusena tõendite tekkimise, kogumise, hindamise ja kasutamise seaduspärasustest ja nende seaduspärasuste tunnetamisel põhinevatest tõendite uurimise vahenditest ja meetoditest.

Selle kontseptsiooni väljatöötamisel ja arendamisel on olnud suur roll Rafael Belkinil, kes paljudes oma töodes on käsitlenud kriminalistika kui teaduse eset, määratledes kriminalistikat teadusena kuriteo toimepanemise mehhanismi, kuriteo ja selle toimepanijate kohta informatsiooni tekkimise, tõendite kogumise, uurimise, hindamise ja kasutamise seaduspärasustest ning nende seaduspärasuste

² Vt Абрам Ильич Винберг и Борис Матвеевич Шавер (под ред), Криминалистика (Москва: Издательство юридической литературы, 1949), с 3.

³ Küllike Maurer (koost), *Õigusleksikon* (Tallinn: Interlex OÜ, 2000), lk 158.

⁴ Üks tuntumaid prakseoloogia esindajaid Tadeusz Kotarbinski määratleb prakseoloogiat kui üldist teooriat efektiivsest tegevusest — vt Тадеуш Котарбинский, *Трактат о хорошей работе* (Москва, 1975) viidatud Валентин Яковлевич Колдин (под ред), *Криминалистика: информационные технологии доказывания* (Москва: Зерцало, 2007), с 80.

⁵ Włodzimierz Gutekunst, *Kryminalistyka* (Warszawa, 1974) viidatud Колдин, *Криминалистика*, *supra nota* 4, с 19.

tunnetamisel põhinevatest spetsiaalsetest kriminalistikalistest uurimise vahenditest ja meetoditest.

Kriminalistika eseme moodustavad:

1. kuriteo toimepanemise mehhanismi seaduspärasused;
2. kuriteojälgede kujunemise seaduspärasused (kuriteost ja kurjategijatest informatsiooni tekkimise seaduspärasused);
3. tõendite kogumise, uurimise, hindamise ja kasutamise seaduspärasused;
4. tõendite avastamise, kogumise, talletamise ja hindamise spetsiaalvahendid, võtted ja meetodid.⁶

Kuriteo toimepanemise mehhanism on paljudest komponentidest koosnev keeruline dünaamiline süsteem. Nendeks komponentideks on: kuriteo motiiv; kuriteo subjekt ja tema suhtumine oma tegudesse ning nende tagajärge, samuti kaasosalistesse; kuritegeliku ründe objekt; kuriteo toimepanemise ja varjamise viis, vahend; kuriteo tagajärg; kuriteo toimepanemise olustik; sündmusesse juhuslikult kaasatud isikute tegevus ja mõned teised komponendid, mis kogumise moodustavad kriminalistika eseme esimese elemendi.

Olles oma iseloomult materiaalne, on kuriteo mehhanismil selline mateeria üldine omadus, nagu omadus peegelduda, kajastuda. Kõik kuriteo mehhanismi koostisosad on nii omavahelises peegeldumises kui ka peegeldumises ümbritsevas keskkonnas ja alluvad kindlatele peegeldumise (kajastumise) seaduspärasustele, vastavalt peegelduvate ja peegeldavate objektide omadustele ning peegeldumise vahenditele ja tingimustele.⁷ Sealjuures on olemas sündmusega seotud objektides (materiaalsed jäljed) ja inimese teadvuses (ideaalsed jäljed) kuriteosündmuse peegeldumise ja meeldejäätamise spetsiifilised seaduspärasused. Need seaduspärasused on kriminalistika eseme teiseks elemendiks.

Tõendite kogumine tähendab nende avastamist, tajutavaks muutmist, fikseerimist ja äravõtmist. Seaduses ettenähtud korras kogutud kuriteo mehhanismi jäljed on tõendite allikaks. Tõenditeks on aga nendes sisalduv informatsioon kuriteo mehhanismi asjaolude kohta. Kuna tõend on kuriteosündmuse peegeldus keskkonnas, siis selle fikseerimise ja talletamise tulemus on peegelduse peegeldus. Informatsioonilisest aspektist käib jutt informatsiooni ülekandmisest ühelt objektilt

⁶ Рафаил Белкин, *Криминалистика: проблемы, тенденций, перспективы. Общие и частные теории* (Москва, 1987), с 59; Рафаил Белкин, *Курс криминалистики. Общая теория криминалистики* (Москва, 1997), с 112.

⁷ Виктор Образцов, *Основы криминалистики* (Москва: Юристъ, 1996), с 29.

teisele.⁸ Tõendite uurimine on menetlust läbi viiva isiku poolt nende sisu tundmaõppimine ja nendest kriminaalasja lahendamise jaoks vajaliku informatsiooni väljatoomine. Tõendite hindamine seisneb loogilises protsessis tõendite lubatavuse ja kuuluvuse tuvastamises, nende vastastikuses kontrollimises ja võrdlemises ning paigutamises ühtsesse tõendamise arhitektuuri. Selle tulemusena kasutatakse tõendeid tõendamisprotsessis. See seaduspärasuste grupp on kriminalistika eseme kolmandaks elemendiks.

Kõiki neid seaduspärasusi õpitakse kriminalistikas tundma selleks, et kriminalistika saaks täita oma funktsiooni kuritegevusevastase tegevuse praktikas. Kriminalistika ülesandeks on anda uurimisasutustele kuritegude avastamise, uurimise ja ärahoidmise vahendid ja meetodid. See on kriminalistika eseme neljas element.⁹

Saksa erialakirjanduses avatakse kriminalistika mõiste pigem tema ülesannete ja nende lahendamise vahendite kaudu ja vähem pööratakse tähelepanu kriminalistikateaduse eseme problemaatikale, kusjuures kriminalistika ülesanneteks loetakse:

1. kuritegu ära tunda ja avastada, sh kõigi kuriteokoosseisu elementide kohta vihjeid ja tõendeid otsida, samuti kurjategija kindlaks teha või kinni pidada;
2. asjakohaste tõenditega juhtumit selgitada;
3. tõendeid kriitiliselt hinnata.¹⁰

Nüüdisaegse kriminaalmenetluse uued menetluslikud lähenemisviisid on tekitanud ka kriminalistika uued seisukohad.

Tõenditeoreetilisest kontseptsioonist lähtub ka professor Aleksandr Dulov, kelle määratluse kohaselt on kriminalistika selline teadus, mis on kutsutud lahendama kuritegevusevastases võitluses tõusetunud ülesandeid kuritegude, nende välismaailmas ja inimeste teadvuses kajastumise protsesside ning uurimistegevuse sisu tundmaõppimise teel, eesmärgiga mõista nende protsesside seaduspärasusi ja uurimisobjektide vahelisi seoseid, töötamaks välja kuritegude väljaselgitamise, uurimise ja profülaktika taktikalise tegevuse organiseerimise meetodeid, vahendeid, võtteid ja soovitusi.

⁸ Татьяна Аверьянова, *et al*, *Криминалистика: Учебник для вузов* (Москва: Норма, 2003) с 146.

⁹ Владимир Васильевич Агафонов и Александр Георгиевич Филиппов, *Криминалистика: вопросы и ответы* (Москва: Юриспруденция, 2002), с 4.

¹⁰ Hans Walder, *Kriminalistisches Denken* (Heidelberg: Kriminalistik Verlag, 1996), S 4–5.

Seaduspärasused tähistavad mingisugust standardit, tüüpilisust, püsivust, kuritegude toimepanemise ja avastamise loogikat. Dulov märgib, et elus esinevad seaduspärane ja juhuslik, tsükliline ja spontaanne, ettearvatav ja ettearvamatute koosmõjus, kattuvuses ja omavahelises seoses.¹¹

Eeltoodu alusel võib öelda, et kriminalistika on teadus kuritegude toimepanemise ja avastamise, samuti kriminaalasjas süüdistuse ja kaitse seaduspärasustest ja paradoksidest.

Georgi Zorin arutleb: kui lähtuda teesist, et kriminalistika on teadus kuriteo toimepanemise ja avastamise ning uurimise seaduspärasustest, siis tuleb tõdeda, et need seaduspärasused on inimese psüühikas, koondudes tema isiksuses.¹²

See lähenemisviis erineb teistest selle poolest, et süüdistuse ja kaitse keskmesse asetatakse nii süüdistatava, kahtlustatava, kaitsealuse kui ka uurija isiksus.

Mõnedes kriminalistikateooria allikates esineb ka objektiviseeritud (esemestatud) lähenemine kriminalistikale, mille mõtteks on erinevate uurimistoimingute läbiviimise järjestuse esitamine. Seejuures vaadeldakse uurija, kannatanu, tunnistaja ja teiste kriminaalmenetluses osalejate isiksust vaid pinnapealselt, süvenemata neid motiveerivatesse protsessidesse ja analüüsimate nende professionaalseid omadusi ning isikutevahelisi suhteid.

Georgi Zorini määratluse kohaselt on kriminalistika teadus, mis on keskendunud kuriteo toimepanemise ja lahendamise mehhanismi ning kriminaalasjas süüdistuse ja kaitse seaduspärasusi määravale isiksusele.¹³

Kriminalistika ainese mõistmise uueks arenguks on informatsioonilis-tunnetuslik kontseptsioon, mis käsitleb kriminalistika ainesena kuritegude avastamise ja uurimistegevuse informatsioonilis-tunnetuslikku struktuuri.

Nii nagu igasuguse tunnetustegevuse, nii ka kriminalistikalise tegevuse struktuuris on kolm elementi: subjekt, objekt ja ülesanded. Need elemendid määravadki ära uurimise eseme. Ülesanded on filtriks, mis eemaldab objektis oleva mitterelevantse informatsiooni.

¹¹ Александр Всеволодович Дулов, *Криминалистика* (Минск: Экоперспектива, 1996), с 16.

¹² Георгий Алексеевич Зорин; *Теоретические основы криминалистики* (Минск: Амафлея, 2000), с 10–12.

¹³ *Ibid.*

Kriminalistikas on peamiseks tunnetuse objektiks tegevus kuritegude avastamisel, uurimisel ja ärahoidmisel, kuna just see määrab kriminalistikalise tegevuse eesmärgi ja informatsioonilised ressursid ja meetodid selle saavutamiseks.

Ilmselt seepärast peetigi kriminalistikat alguses teaduseks kuritegude avastamisest, uurimisest ja ärahoidmisest (empiirilis-pragmaatiline kontseptsioon).¹⁴

Paraku ei ole see määratlus spetsiifiline, kuna kuritegude avastamine, uurimine ja ärahoidmine ei ole üksnes kriminalistika, vaid ka mitmete temaga seonduvate teaduste ülesandeks. Nii on muu hulgas samad ülesanded ka kriminaalmenetlusõigusel, jälitustegevuse teoorial, kohtuteadustel (kohtumeditiin, kohtupsühhiaatria) jt.

Selleks, et õigesti määratlada kriminalistika eset e ainet, on kuritegude avastamise, uurimise ja ärahoidmise tegevuse koosluses vaja eristada see aspekt, need elemendid, mille uurimine toimub just kriminalistika, aga mitte teiste distsipliinide meetodiga.

Valentin Koldini arvates annab kriminalistika ajaloolise arengu tendentside ja tänapäevase seisundi analüüs aluse lugeda selliseks aspektiks kuritegude avastamise, uurimise ja ärahoidmise informatsioonilis-tunnetuslikku struktuuri, mille elementideks on:

- 1) kriminaalselt relevantset (s.o kriminaaluurimise eseme kohta informatsiooni sisaldavad) sündmused, protsessid ja faktid;
- 2) nende kajastumise mehhanism ümbritsevas keskkonnas;
- 3) uuritavasse sündmusesse puutuva informatsiooni avastamise, esiletoomise, fikseerimise, äravõtmise ja uurimise protsessid.

Kriminaalselt relevantset sündmused, protsessid ja faktid on vaadeldavad kui tunnetuse ese. Nende sündmuste ja protsesside ümbritsevas keskkonnas kajastumise mehhanisme käsitletakse kui uuritavatest protsessidest teadmise formeerumist tingivat informatsioonikanalit. Uuritavasse sündmusesse puutuva informatsiooni avastamise, esiletoomise, fikseerimise, äravõtmise ja uurimise protsesse aga käsitletakse kui juhtimise ja optimeerimise objekti.¹⁵

Seega võib öelda, et kriminalistika peamiseks uurimisobjektiks on inimtegevus ja seda kahest aspektist: ühelt poolt kurjategija käitumine kui tunnetuse objekt ja

¹⁴ Vt näit: Андрей Януариевич Вышинский (под ред), *Криминалистика* (Москва, 1938), с 3.

¹⁵ Колдин, *Криминалистика, supra nota* 4, с 31.

teiselt poolt kriminalisti (menetleja) tegevus kui juhtimise ja optimeerimise objekt.

Selle kontseptsiooni oluliseks erinevuseks on see, et:

- ▶ kuritegude avastamises ja uurimises on välja toodud spetsiifiline struktuur, mis on kriminalistika uurimise objektiks ja kriminalistikalise informatsiooni allikaks;
- ▶ on esitatud selle struktuuri funktsionaalne iseloomustus kriminalistikalise tegevuse spetsiaalsete informatsioonilis-tunnetuslike ülesannete seisukohalt;
- ▶ kriminalistika ese on eristatud menetlusõiguse ja teiste temaga külgnevate teaduste esemest;
- ▶ on uuritud uurimise, jälituse ja kohtuliku tegevuse kriminalistikaliste (informatsioonilis-tunnetuslike) struktuuride ühtsust.¹⁶

2. KRIMINALISTIKA SÜSTEEM

Kriminalistikat võib vaadelda kolmest aspektist:

- kui teadust,
- kui õppeainet,
- kui praktilist tegevust kuritegude avastamisel, uurimisel ja ärahoidmisel, kasutades teaduslikke teadmisi ja tehnikavahendeid.

Kriminalistika kontseptsioonide süsteemsetes mudelites on kriminalistikateaduse struktuuri käsitletud erinevalt.

Kriminalistikateaduse rajaja Hans Gross käsitles kriminalistikat kolmeosalisena: tehnika, taktika ja metoodika. See süsteem oli pikka aega kasutusel nii Saksamaal kui ka Venemaal.

Kõrvuti kolmeosalise süsteemse mudeliga oli ka ühe- ja kaheosalisi mudeleid. Üheosalises mudelis oli kriminalistika taandatud vaid asitõendite tehnilisele ja ekspertiisiuuringutele. Selle suuna klassikalisteks esindajateks võib lugeda Bertillioni ja Galtonit.

Kaheosalise mudeli puhul on kriminalistikatehnikale lisatud taktikaline tasand, mis peamiselt käsitleb uurimis- ja jälitusstruktuuride koostööd.

Kolmeosalise kriminalistika süsteemse mudeli edasise arengu käigus toodi eraldi jaotisena välja teoreetilis-metodoloogiline osa.¹⁷ Taoline neljaosaline kriminalis-

¹⁶ *Ibid*, c 20

¹⁷ *Ibid*, c 15-16

tika süsteemne mudel on viimastel aastakümnetel olnud kasutusel ka Eesti erialakirjanduses. Sealjuures jaotati ka kriminalistika kui kriminaalteaduste haru vastavalt õigusteaduse üldisele struktuurile üld- ja eriosaks, kusjuures üldosa sisuks oli kriminalistika teooria ja metodoloogia, eriosa sisuks aga menetlustehnika, -taktika ja -metoodika.¹⁸ Kusjuures on huvitav märkida, et eelmise sajandi üheksakümnen datel aastatel hakati Eesti erialakirjanduses kasutama kriminalistika eriosa koostisosade tähistamisel termini „kriminalistika“ asemel terminit „menetlus-“, seega siis menetlustehnika, menetlustaktika ja menetlusmetoodika. Samas tuleb tõdeda, et nende terminite kasutamisel ei olda ka päriselt järjekindel. Nende kahe mõiste omavahelise suhte analüüs ei mahu käesoleva artikli raamidesse, küll aga võiks see olla edaspidise artikli ja arutelu teemaks.

Sellises kriminalistika neljaosalises süsteemis on kõige suuremad arengud ja seisukohtade varieerumised jälgitavad just süsteemi esimese osa (kriminalistika üldised teoreetilised alused) sisus.

Belkini kontseptsiooni kohaselt võib kriminalistikateooria elementideks olla:

- 1) sissejuhatus kriminalistikasse (kriminalistika mõiste, ülesanded, eesmärgid süsteemiloovald elemendid);
- 2) õpetus kriminalistika meetoditest — kriminalistika metodoloogia kitsamas mõttes;
- 3) kriminalistika eriteooriad

- ▶ kriminalistikaline õpetus harjumustest e kogemustest (*modus operandi*);
- ▶ kriminalistikaline õpetus kuritegude toimepanemisest ja varjamisest;
- ▶ kriminalistikaline õpetus jälgede kujunemise mehhanismist;
- ▶ kriminalistikaline õpetus tunnustest;
- ▶ kriminalistikaline õpetus tõendusteabe talletamisest;
- ▶ kriminaalregistratsioon;
- ▶ kriminalistikaline õpetus jälitustegevusest;
- ▶ kriminalistikalise identifitseerimise teooria;
- ▶ kriminalistikaekspertiiside teooria üldised alused;
- ▶ kriminalistikaline põhjuslikkuse teooria;
- ▶ õpetus kriminalistikalistest versioonidest ja uurimise planeerimisest;
- ▶ kriminalistikalise prognoosimise teooria jne.¹⁹

¹⁸ Herbert Lindmäe, *Menetlustaktika I* (Tartu: Juristide Täienduskeskus, 1995), lk 5.

¹⁹ Рафаил Белкин, *Курс криминалистики* (Москва: Юристъ, 1997), с 56–87.

Belkin jätab selle loetelu lahtiseks. Zorin täiendab seda loetelu omapoolset järgnevaga:

- ▶ kriminalistikaline situoloogia;
- ▶ kriminalistikaline eidoloogia (kriminalistikaliste ideede tekkimise, arenemise, vormistamise ja praktilise kasutamise teooria);
- ▶ kriminalistikaline faktoloogia (kriminalistikaline teooria faktidest kui tõendite „lapsevanematest“ kriminalistikalise argumenteerimise süsteemides);
- ▶ kriminalistikaline heuristika (kriminalistikaline teooria informatsiooni tekkimise protsessidest selle otsimisel, analüüsimisel, töötlemisel ja kasutamisel ebastandardsetes situatsioonides;
- ▶ kriminalistikaline fenomenoloogia (lähenemine kuriteole kui originaalsele ilmingule, oma olemuselt ainulaadsele fenomenile);
- ▶ kriminalistikaline interpreteerimine;
- ▶ kriminalistikaline süsteemitehnika.²⁰

Samas võib märgata, et mõned kriminalistika neljaosalist struktuuri toetavad autorid lülitavad kriminalistikataktika (menetlustaktika) või -metoodika koosseisu ka sellised kuritegude uurimise organiseerimisega seonduvad teemad, nagu õpetus versioonist ja uurimissituatsioonist, kohtueelse menetluse planeerimine. Sealjuures puudub ühtne seisukoht selles osas, kumba struktuurielementi need teemad kuuluvad; seda eelkõige kriminalistika õpetamisel.²¹ Artikli autor ühineb seisukohaga, et otstarbekam on siiski eraldada need teemad omaette osaks, nagu seda on tehtud ka uuemas teoreetilises kirjanduses:

- ▶ sissejuhatus kriminalistikasse;
- ▶ kriminalistika tehnika;
- ▶ kriminalistikataktika;
- ▶ kriminalistikaline strateegia (kuritegude avastamise ja uurimise organiseerimise kriminalistikalised küsimused);
- ▶ eriliigiliste kuritegude uurimise metoodika.²²

Nii on välja kujunenud kriminalistika viieosaline süsteemne mudel.

²⁰ Зорин, *Теоретические основы*, supra nota 12, с 16–21.

²¹ Näit võrdle: Herbert Lindmäe, *Uurimistaktika* (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1972) ja Lindmäe, *Menetlustaktika I*, supra nota 18.

²² Агафонов и Филиппов, *Криминалистика*, supra nota 9, с 6.

Arendades kriminalistika süsteemset mudelit edasi, esitab Zorin järgmistest elementidest koosneva kriminalistika süsteemi:

- 1) Kriminalistikateooria — kajastab kontseptsioonide, teooriate, õpetuste ja mõistete süsteemi.
- 2) Kriminalistikaline metodoloogia kujutab endast meetodite süsteemi, mida kasutatakse:
 - kuritegude uurimisel;
 - teadustegevuses;
 - kriminalistide õpetamisel.
- 3) Kriminalistika tehnika — kriminalistika haru jälgede omadustest ja kujunemisest ning spetsiaalsete meetodite ja seadmete süsteemi kasutamise nende avastamise protsessist.
- 4) Kriminalistikaline ekspertoloogia — kriminalistika haru, mille sisuks on kriminalistikaekspertiiside läbiviimise meetodite süsteem.
- 5) Kriminalistikaline taktika — uurimistoimingute ja taktikaliste kombinatsioonide optimeerimise võtete ja viiside kogum.
- 6) Kriminalistikaline strateegia. See on lähteinformatsiooni loogilis-psühholoogiline ümberkujunemine vastavalt eesmärkide ja ülesannete etapilisele muutumisele kriminaalasja alustamisest kuni selle kohtuliku arutamiseni.
- 7) Eriliigiliste kuritegude uurimise metoodika. Annab menetlejale teadmised erinevat liiki kuritegude erisustest ning spetsiifilistest strateegilistest ja taktikalistest lähenemisviiside süsteemist.

Kuritegevus on integreerunud (kohalik rahvusvahelisega) ja kasutab ära eri maade seaduste erinevusi, erinevusi protsessuaalsetes seisukohtades, puudujääke rahvusvahelise koostöö lepingutes, erinevaid maksusüsteeme jne. Kõike seda ei saa jätta märkamata ja kinnistuda vaid traditsioonilistele taskuvarguste, avaliku korra rikkumiste ja röövimiste uurimise metoodikatele. Kriminalistika areng viib selliste kuritegude uurimise metoodikate väljatöötamisele, kus kuriteo ettevalmistamine toimus ja kuriteo toimepanemine algas ühes riigis, aga kuritegu viidi lõpule teise riigi territooriumil.

Sellest tulenevad uued kriminalistika harud, mis on tekkinud seoses rahvusvahelise kuritegevusega:

- ▶ rahvusvaheline kriminalistika;
- ▶ hargmaine (transnatsionaalne) kriminalistika;
- ▶ piiritagune kriminalistika (kriminalistika haru, mis uurib kuritegude toimepanemist ja avastamist piirivalve alal, tõkkepuude vahel, mille taga tegutsevad piirivalve ja –tolliametnikud;
- ▶ piiriala kriminalistika — eksisteerib tegelikkuses kui spetsiifiliste tingimuste (spetsiifiline ruum, aeg, subjektide ja objektide ring, eesmärgid, ülesanded, kuriteokoosseisud) süsteem.²³

3. KRIMINALISTIKA ÕPETAMINE

Kriminalistika kuulub nende distsipliinide hulka, millest oleneb tulevaste uurijate, prokuröride, kohtunike ja õiguskaitseorganite juhtide erialase ettevalmistuse tase ja sisu. Kriminalistika roll nende õiguskaitseorganite töötajate erialasel ettevalmistusel suureneb pidevalt.

Kriminalistika õpetamine mitte üksnes ei kindlusta õppuritel tõenditega töötamiseks ja kriminaalasjade menetlemise organiseerimiseks vajalike praktiliste oskuste omandamist, vaid kindlustab neil ka kuritegevuse ohjamisega seotud ülesannete lahendamise tarvis teadlikuks, loominguks ja initsiatiivikaks lähenemiseks vajalike vaadete, veendumuste ja printsiipide süsteemi kujunemise. Küsimuse selline asetus tingib tõsise tähelepanuvajaduse kriminalistikateadusele ja vajaduse loobuda üksnes praktilisusest kriminalistika õpetamisel. Teadmised ja oskused on vaja ühendada ja seda just praktikaga kõrvuti ka teooria õpetamise kaudu.

Vahepealsel perioodil (eelmise sajandi üheksakümnendatel aastatel) tekkis olukord, kus hariduselu muudatustega, sh politseihariduse reformimisega, jäi kriminalistika kui teadus mõnel pool oma arengus peatuma. Nii on ka Saksamaal professorid Timm ja Kube juhtinud tähelepanu sellele, et ülikoolides on vaja hakata arendama modernset tulevikuorientatsiooniga teaduslikku kriminalistikat.²⁴

²³ Зорин, *Теоретические основы*, *supra nota* 12, □ 21–22.

²⁴ Rolf Rainer Jaeger (Chefredaktion), „Kriminalistische Kompetenz — Kriminalwissenschaften, Kommentiertes Recht und Kriminalistik für Studium und Praxis“ (Lübeck: Schmidt-Römhild, 2000), S 60.

Kriminalistika õpetamise arendamisel tuleb pöörata tähelepanu teooria ja praktilise iseloomuga õppe tasakaalustatusele. Õppijad peavad mõistma üldiste teoreetiliste küsimuste valdamise tähtsust; seda, et teooria on üheks kuritegude avastamise ja uurimisega tegeleva spetsialisti maailmavaate kujunemise elementideks. Kahtlemata ei ole see võimalik, ilma et muutuks ettekujutus kriminalistika osast — st kriminalistikat on eelkõige vaja vaadata üldistatud kujul kui ideede, printsiipide ja üksikute teaduse aluste süsteemi, mis tervikuna omab maailmavaatelist tähendust ja määrab teaduse konkreetse sisu.²⁵

Kursuse teoreetilise osa tähtsuse rõhutamine ei tähenda kaugeltki seda, et see peaks mahuliselt domineerima. Kriminalistika õpetamine on endiselt suunatud eelkõige praktiliste oskuste omandamisele ja sel eesmärgil „töötab“ ka üldteoreetiline ja metodoloogiline osa.

3.1. KRIMINALISTIKA ÕPETAMINE SISEKAITSEAKADEEMIAS

Sisekaitseakadeemia õppekavades on kriminalistika õpetamine kõige suuremas mahus ette nähtud politsei eriala õppekavades. See on ka endastmõistetav, kuna peamiseks uurimisasutuseks on Politseiamet. Kui vaadelda kriminalistika õppe mahtude ja sisu arenguid viimastel aastatel kehtinud politsei eriala õppekavades, siis on kuni aastani 2007 märgata kriminalistika ainete ja õppeülesannete mahu suurenemine ja sisu korrastumine. Nii on siseministri 29.08.06 käskkirjaga nr 360 kinnitatud ja 25.07.07 käskkirjaga nr 102 muudetud politsei eriala rakenduskõrgharidusõppe õppekavas kriminalistika ja kohtuteaduste (kohtumeditiin ja -psühhiaatria) ainete kogumaht 18,5 AP,²⁶ siseministri 08.10.07 käskkirjaga nr 120 muudetud õppekavas aga juba 23 AP.²⁷ Kriminalistika õppe ülesehitusel oli lähitud kriminalistika tõenditeoreetilisest kontseptsioonist ja viieosalisest süsteemsest mudelist.

Oluline muudatus kriminalistika õpetamises toimus politsei eriala rakenduskõrgharidusõppe väljundipõhise õppekava kinnitamisega. Selles õppekavas vähenes kriminalistika õppe maht 5 AP võrra, s.o 23 AP-lt 18 AP-le. Kogu õppemahu vähenemine on toimunud menetlusmetoodika osas. Olulisema muutusena kriminalistika õpetamise sisus on õppekavas märgatav loobumine kriminalistika

²⁵ Белкин, *Курс криминалистики*, *supra nota* 6, с 446–447.

²⁶ Sisekaitseakadeemia politsei eriala rakenduskõrgharidusõppe õppekava, kinnitatud siseministri 29. augusti 2006. a käskkirjaga nr 360, muudetud siseministri 25. juuli 2007. a käskkirjaga nr 102.

²⁷ Sisekaitseakadeemia politsei eriala rakenduskõrgharidusõppe õppekava, kinnitatud siseministri 23. jaanuari 2006. a käskkirjaga nr 38, muudetud siseministri 31. juuli 2007. a käskkirjaga nr 106.

teooriate ja metodoloogia õpetamisest ja keskendumine praktilistele tegevustele, mis väljendub ka õppeülesannete nimetustes: kriminalistikatehnika kasutamine ja kohtuekspertiiside korraldamine kuritegude uurimisel; menetlustaktika rakendamine kuritegude uurimisel; menetlusmetoodika nõuete ja soovitude rakendamine kuritegude uurimisel.²⁸ Sellest saab järeldada, et õppe ülesehitusel on lähtutud kriminalistika empiirilise-pragmaatilise kontseptsioonist ja sellele kontseptsioonile omasest kolmeosalisest süsteemsest mudelist.

Selle õppekava juurde kuuluvate aineprogrammide sisu vaatlemisel on aga märgatav tähelepanu pööramine ka üksikutele metodoloogilistele ja üldteoreetilistele teemadele. Nii on õppeülesande „kriminalistikatehnika kasutamine ja kohtuekspertiiside korraldamine kuritegude uurimisel“ sisuks muu hulgas ka traditsioonilised ja mittetraditsioonilised jäljelugemise meetodid, sh profileerimine (klassikaliselt kriminalistikalise metodoloogia sisuelement),²⁹ õppeülesande „menetlustaktika rakendamine kuritegude uurimisel“ sisuks muu hulgas ka menetlusversiooni ja uurimissituatsiooni taktikaline tähendus, taktikalised kombinatsioonid ja uurija tegutsemine taktikalise riski tingimustes,³⁰ ning õppeülesande „menetlusmetoodika nõuete ja soovitude rakendamine kuritegude uurimisel“ sisuks muu hulgas ka kriminaalmenetluse plaanimine, uurimisele vastutegutsemine, uurija tegutsemine taktikalise riski tingimustes, ootamatuse faktor³¹ (kaks viimast teemat on klassikaliselt (menetlus-) kriminalistikataktika sisuks).

3.2. KRIMINALISTIKA ÕPETAMISE ÜLDINE PROBLEMAATIKA JA ARENGUSUUNAD

Tänapäevaühiskonna kardinaalselt muutunud informatsioonilises ja tehnoloogilises keskkonnas ei piisa enam eelmise sajandi uurimise ja tõendamise meetoditest. Üksnes „terve mõistus“ ja menetlusseadustik ei ole piisavad juriidiliste faktide tuvastamiseks. Informatsiooniliselt ja tehnoloogiliselt keerulistes õigus-suhetes, mis on uurimise ja tõendamise esemeks, on adekvaatset lahendust võimalik saada kriminalistika ja menetluse nüüdisaegsetele ülesannetele vastavaid tõendamise informatsioonilisi tehnoloogiaid kasutades.

²⁸ Politsei eriala rakenduskõrgharidusõppe väljundipõhine õppekava, kinnitatud Sisekaitseakadeemia nõukogu 16. detsembri 2008. a otsusega nr 0-7.1/59.

²⁹ Sisekaitseakadeemia, Kriminalistikatehnika kasutamine ja kohtuekspertiiside korraldamine kuritegude uurimisel, „Õppeülesande programm“.

³⁰ Sisekaitseakadeemia, Menetlustaktika rakendamine kuritegude uurimisel, „Õppeaine programm“.

³¹ Sisekaitseakadeemia, Menetlusmetoodika nõuete ja soovitude järgimine kuritegude uurimisel, „Õppeaine programm“.

Kriminalistika nagu igasuguse teise õigustrakendava tegevuse ülesannete struktuuris on oluliseks elemendiks juriidilise fakti tuvastamine. See on kuritegude avastamisel ja uurimisel esmaseks ülesandeks. Samas tuleb tõdeda, et see on ka selles tegevuses kõige töömahukam ja keerukam, kuivõrd iga õigussuhte struktuur on individuaalne ja nõuab põhjalikku induktiivset tundmaõppimist.

Tavaliselt peetakse kriminalistikat kuritegude avastamise ja uurimise vahendiks ja sellest tulenevalt tema kasutusalaaks kriminaalmenetlust. Samas tuleb tõdeda, et kriminalistikaliste meetoditega juriidiliste faktide tuvastamine on kasutatav ja sageli ka kasutatakse kõigis menetluse ja tõendamise tegelevates õigusharudes. Nii näiteks omab dokumendi ehtsuse või võltsimise fakt õiguslikku tähendust nii kriminaal- kui ka vääрте-, tsiviil- või haldusasjas. Isiku või eseme samasus ja päritolu ei ole tõendamise esemeks mitte üksnes kriminaal-, vaid ka tolli-, tsiviil- või vääрте asjas. Kriminalistikaliste teadmiste ja meetoditega tuvastatud põhjuslikud seosed on igas kohtuvälises ja kohtumenetluses oluliseks tõendamiseseme asjaoluks.

Nüüdisaegses õigustrakendavas tegevuses on juriidiliste faktide tuvastamine esikohal nii töömahukuse ning toimingute ja kombinatsioonide teadmismahukuse kui ka kohtuvigade poolest. Nii kohtueelses- kui ka kohtumenetluses on sageli puuduseks just juriidilise fakti (sündmuse) asjaolude puudulik või ebaõige tuvastamine. Seetõttu ei ole vast tegemist ületähtsustamisega, kui arvata, et tõendamisprotsessi informatsioonilised tehnoloogiad on tänapäeval õigustrakendavate asutuste spetsialistide ettevalmistamise aluseks.

Sellest tulenevalt on kriminalistika õpetamisel vaja pöörata senisest suuremat tähelepanu just tõendite uurimise, hindamise ja kasutamise metodoloogiale ja tehnikale. See annab spetsialistile võimaluse orienteeruda ja võtta vastu otsus igasugustes, ka õiguslikult täpselt (üksikasjalikult) reguleerimata ja ebatüüpilistes situatsioonides, mille lahendamiseks ei ole veel konkreetseid algoritme loodud.

Ka kriminalistikatehnika, -taktika ja -metoodika osas on vastavalt funktsionaalsele ja süsteemsele tegevuslikule lähenemisviisile toimunud sisuline ja metodoloogiline areng.

Kui menetlustaktikat on pikka aega käsitletud kui üksikute uurimistoimingute läbiviimise taktikat, mis muudab selle sisuliseks kriminaalmenetluse seadustiku vastava jaotise kommenteeritud väljaandeks, siis viimasel aastakümnel on seda valdkonda hakatud vaatlama kui kriminaalmenetluses osalejate koostegutsemist tüüpilistes (koostöö, probleemsetes, konfliktsetes) situatsioonides.

Menetlusmetoodika (kriminalistikaline metoodika) on muutumas üksikute ku-

ritegude uurimise metoodikate kogumisest valdkonnaks, mis käsitleb kriminalistikalise tegevuse strateegilist tasandit, kus saadakse kriminalistikaliste ülesannete lõplik lahendus. Nii vaadeldakse kriminaalmenetluse erinevate subjektide — menetleja, jälitusametnik, ekspert, prokurör, kohtunik — tegevuse strateegiat ja paiknemist tõendustegevuse struktuuris.³²

Üheks kriminalistika õpetamisega seonduvaks probleemiks on ka mõnede teemade korduvus (kattuvus) selliste lähedaste distsipliinidega, nagu kriminaalmenetluse õigus, karistusõigus ja politsei jälitustegevus. Mõned õppejõud ja õppetööd korraldavad ametnikud eitavad kategooriliselt igasugust kordamist, põhjendades seda sellega, et igasugune kordamine kulutab ettenähtud õppe mahtu. Artikli autori arvates on mingis osas teemade kordumine paratamatu ja isegi vajalik kriminaalmenetlusest kui terviktegevusest parema ülevaate saamiseks. Kahtlemata tuleb aga kriminalistika kursuses teiste distsipliinide teemade puudutamisel vältida diletantismi. Sama kehtib ka sel juhul, kui lähedaste distsipliinide õpetamisel puudutatakse kriminalistika teemasid.

Samuti on kriminalistika õpetamisel kujunenud probleemseks see, kuidas lahendada küsimus kõrgharidusõppe ja kutseõppe õppekavade ja õppeülesannete programmide kriteeriumidest. Kuivõrd kriminalistika on kriminaalmenetluse kui sotsiaalse fenomeni üheks osaks,³³ siis võiks siin lähtepunktideks võtta kriminaalmenetluse etapilisuse ja igal etapil osalevate inimeste tegevuse spetsiifika. Samuti arvestada üldise kontseptsiooniga, mille kohaselt kutsehariduse tasandil omandatakse tehnoloogiad tüüpilistes olukordades tegutsemiseks, kõrghariduse (bakalaureus) tasandil käsitletakse teooriaid ja nende abil ebatüüpiliste situatsioonide lahendamist ning magistriõppe (teaduskraad) tasandil käsitletakse valdkonna probleeme ja nende teaduspõhiseid lahendusvõimalusi.

Nagu öeldud, on kriminaalmenetlusele omane etapilisus, kusjuures igal etapil on omad eesmärgid ja sellest tulenevalt ka ülesanded, mida igal etapil täidetakse. Erinevatel etappidel tegutsevad erinevad inimesed. Sõltuvalt sellest, millisel kriminaalmenetluse etapil ühed või teised inimesed tegutsevad, peavad nad omama ka sellel konkreetset etapil tegutsemiseks (ülesannete täitmiseks) vajalikku väljaõpet. Artikli autori arvates ei pea kriminaalmenetluse kõigil etappidel tegutsema juristid: tõendeid kaitsma ja koguma ei ole vaja saata juriste, vaid situatsioonis õigesti käituvaid politseinikke.

³² Колдин, *Криминалистика*, *supra nota* 4, с 25–29.

³³ Vt selle kohta näiteks: Kergandberg ja Sillaots, *Kriminaalmenetlus*, *supra nota* 1, lk 19.

Üldises plaanis jaguneb kogu kriminaalmenetlus kohtueelse menetluse ja kohtumenetluse etapiks. Samas võib tegevuspõhisel lähenemisviisil kohtueelsel menetlusel eristada järgmisi etappe:

1. kuriteokahtlasest sündmusest teate vastuvõtmine;
2. tõendite kaitsmine;
3. tõendamisvajadusest lähtuv tõendite kogumine ja hindamine;
4. süüdistuse koostamine (kuriteo täpne kvalifitseerimine);
5. tõendamine;
6. tõendatuse üle otsustamine.

Kui 1.–4. etapp toimub kohtueelsel menetlusel, siis 5. ja 6. toimub kohtumenetluse käigus.

Oma olemuselt on kaks esimest etappi üldjuhul tegutsemine tüüpilistes situatsioonides kindlate algoritmide alusel. Nendel etappidel tegutsevad sisejulgeoleku valdkonna spetsialistid — kutseõppe tasand.

Tõendite kogumine ja hindamine tõendamisvajadust arvestavalt on aga käsitletav ebatüüpiliste olukordade teaduspõhise lahendamisena. Sellel etapil tegutsevad sisejulgeoleku valdkonna kriminaalmenetlusega tegelevad spetsialistid — kõrgharidusõppe tasand.

Kolme viimase etapi puhul on tegemist õigusteaduse valdkonda kuuluvate probleemide lahendamisega ja nendel etappidel tegutsevad valdavalt juristid — magistriõppe tasand.

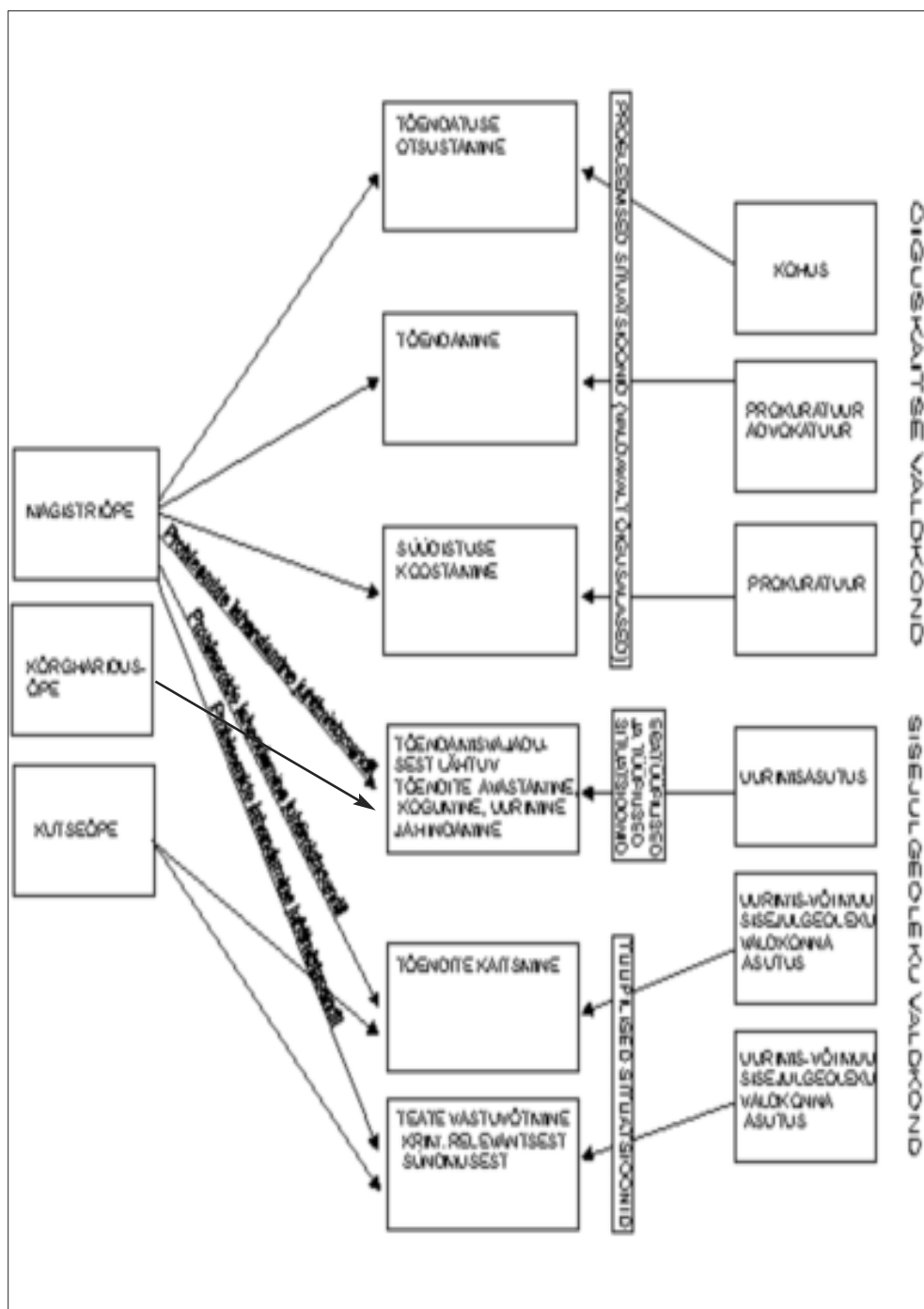
Kõigil etappidel tegutsevatel struktuuridel on juhid, kelle ülesandeks üldjuhul on kõrvuti juhtimisega ka töötajate juhendamine keerukate ebatüüpiliste kriminalistikaliste situatsioonide lahendamisel — magistriõppe tasand?

Siit tuleneb loogiline vajadus ka sisejulgeoleku valdkonna magistriõppe õppekavasse kriminalistika õppe lisamine — ilmselt küll valikainena, mille sihtgrupiks oleksid kriminaalmenetlusega tegelevate struktuuriüksuste juhid.

Sellel alusel on vaja välja töötada väljaõppe ühtne integreeritud süsteem: prokurör–menetleja(uurija)–kriminaaltehnik–jälitustöötaja–konstaabel.

Prokurörile on vaja õpetada eelkõige kuriteo tõendamist kriminalistikaliste vahenditega ja kuritegude kvalifitseerimist, politseile aga tõendite otsimist, kogumist ja hindamist

Joonis 1

Raivo Õpik

The significant changes in the area of economics, politics and social issues that have taken place in society have caused revision of the concepts, principles and values formed in the field of forensic science in the course of the previous century.

Therefore, observing different conceptual models of forensic science is of special interest.

One of the earliest concepts is the empirical-pragmatic concept of the object of forensic science, according to which, forensic science is regarded as a science of the means of discovery, investigation and prevention of crimes.

A modernized version of this concept is the praxeological concept provided by W. Gutekunst, in accordance to which, the methodological basis of forensic science is "the basic principles of praxeology".

In the course of further development of the theoretical and methodological foundations of forensic science, the concept of evidence based theory of the object of forensic science that prevailed in Europe during the previous decades was developed. Emergence of the above concept is related to regarding forensic science as a science involving the legitimacy of emergence, gathering, evaluation and usage of evidence as well as the means and methods of judicial investigation of the evidence based on recognition of their legitimacy.

A new development of comprehension of the subject of forensic science is an informational – cognitive concept dealing with the informational-cognitive structure of discovering crimes and of the investigation activity as the subject of forensic science.

Forensic science belongs to the disciplines on which the level and the contents of the professional preparation of future investigators, prosecutors, judges and law enforcement authorities depend. The role of forensic science in the professional preparation of these employees of law enforcement authorities is continually increasing.

It creates a need to pay more attention to the theoretical aspects of forensic science and not teach solely the practical side of it. The knowledge and the skills must be combined by way of teaching both theory and the practical aspects. However, emphasizing the importance of the theoretical part of the course does not mean that it should dominate over the practical side in terms of capacity. Teaching of forensic science is still targeted, above all, to the acquisition of practical skills, and the theoretical part is also meant to serve this purpose. Based on the above, a uniform training system has to be created: Prosecutor–body conducting proceedings (investigator)–forensic scientist (forensic technician)–surveillance employee. The prosecutor must above all be taught the producing of evidence of a crime by forensic means; the police, in turn, must be taught the science of searching, discovering, gathering and the evaluation of evidence based on the need to produce evidence.

ISIKULISE TÕENDI PROBLEMAATIKA KRIMINAALMENETLUSES JA VÕIMALIKUD LAHENDUSED

Riina Kroonberg

*Autor on Sisekaitseakadeemia üldainete keskuse lektor

SISSEJUHATUS

Käesolev artikkel on koostatud Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas kaitstud magistritöö, „Isikulise tõendi kogumine — Eesti tänase kriminaalmenetluse üks põhiprobleeme” materjalide põhjal.

Magistritöö keskendus isikulise tõendiga seonduvale problemaatikale, milles analüüsiti Euroopa Inimõiguste Konventsiooni artiklit 6 (edaspidi EIÕK), Euroopa Inimõiguste Kohtu (edaspidi EIK) ja Riigikohtu (RK) asjakohast praktikat ning vaeti võimalikke seadusemuudatusi ja muid ettepanekuid probleemi lahendamiseks.

Lisaks magistritöö käsitlusele annab autor artiklis lühiülevaate käesoleval ajal planeeritavatest muudatustest antud valdkonnas. Teema käsitlemise aktuaalsus on väljaspool kahtlust, kuna tegemist on nüüd ja praegu ülimalt aktuaalse õigusliku küsimusega.

1. juulist 2004 kehtib Eestis kriminaalmenetluse seadustik (KrMS),¹ mis sisaldab endas väga olulisi muudatusi kriminaalmenetluse ja kriminaalmenetlusõiguse valdkonnas. Seadustikku on koondatud erinevate traditsioonidega riikide kriminaalmenetluse eeskujusid — põhiliselt Saksamaalt, Itaaliast ja Põhjamaadest.

Õiguspoliitiliselt oli reformil oluline tähendus eeskätt seetõttu, et kriminaalmenetlust kui riigile suhteliselt koormavat õigusharu oli vaja muuta ökonoomsemaks, efektiivsemaks ja kiiremaks.² Nende eesmärkide saavutamiseks on kriminaalmenetluses erinevad lihtmenetluste vormid ja oportuuniteedi printsiibil kriminaalmenetluse lõpetamise võimalused. Lisaks eelnevale rakendus uue seadustiku jõustumisel võistlev kohtumenetlus, mis oli Eesti senises õigusruumis

¹ Kriminaalmenetluse seadustik, 12.02.2003, jõustunud 01.07.2004 — RT I 2003, 27, 161 ... RT I 2009, 39, 261.

² Eerik Kergandberg ja Priit Pikamäe, „Eesti uue kriminaalmenetluse seadustiku eelnõu lähete kohad”, 8 *Juridica* (2000), nr 9, 555-563, lk 556.

tundmatu. Võistlev kohtumenetlus on teadupärast omane common law traditsioonidega riikidele ning see eeldab kriminaalmenetluselt tunduvalt suuremat isikute põhiõiguste tagamist. Võistleva kohtumenetluse olulisemateks tunnusteks on risküsitlus ja kohtumenetluse poolte võrdsus tõendite kogumisel ja tõendamisel.

Kehtivas kriminaalmenetlusõiguses on võistlevus ja selles asetleidev tegevus selgemalt kui varem reguleeritud kriminaalmenetluse erinevates etappides (pean siin silmas ühelt poolt kohtueelset ja teiselt poolt kohtumenetlust). Sellise eraldatuse rõhutamise eesmärk oli piiritleda selgelt ühelt poolt uurimisasutuste ja prokuratuuri ning teisalt kohtute pädevus ja vastutus.

„Diskuteerida võib kahtlemata selle üle, kas KrMS-is võistlevuse küsimuses tehtud kompromissid ei ole mitte moonutanud võistlevuse põhiolemust ja kas tegelikult ei olekski õigem meie kriminaalmenetluses rääkida hoopis võistlevuse elementidega looritatud kohtumenetlusest. Tänapäevase kriminaalmenetluse kohtumenetluse võistlevust rõhutab kahtlemata ka §-s 288 sätestatu, mille kohaselt isikliste tõendite kohtuliku uurimise põhimeetodiks on risküsitlus.”³

Kohtueelse menetluse eesmärk on KrMS § 211 lg 1 kohaselt tõendusteabe kogumine ja muude tingimuste loomine kohtumenetluseks. Kriminaalasja lõplik lahendus saab võistleva kohtumenetluse tingimustes aga sõltuda eeskätt vaid kohtus toimuvast. Seejuures — tulenevalt KrMS §-st 14 — kannab kohus kohtumenetluses kitsalt vaid kriminaalasja lahendamise funktsiooni ega saa, näiteks väidetavalt tõe tuvastamise huvides, asuda koos prokuratuuriga kandma täiendavalt veel ka süüdistusfunktsiooni. Viimati öeldu väärrib rõhutamist põhjusel, et just nimelt selliselt, topelfunktsionaalselt, oli kohtu pädevust sisuliselt määratletud enne 2004. aasta 1. juulit kehtinud Eesti kriminaalmenetlusõiguses. Kuid mõistetavalt tähendab kohtu funktsioonide selge piiritlemine ka seda, et kaitsefunktsioon on vaid kaitsja kanda.

Siin tuleb siiski teha üks oluline korrektuur — tulenevalt põhiseaduse § 15 kolmandast lausest peab kohus järgima põhiseadust ning tunnistama põhiseadusevastaseks mistahes seaduse, muu õigusakti või toimingut, mis rikub põhiseaduses sätestatud õigusi ja vabadusi või on muul viisil põhiseadusega vastuolus. Selle põhiseadusliku kohustuse täitmatajätmist ei saa kohus mõistetavalt õigustada menetlus-funktsionaalsete kaalutlustega.

Eesti tänase kriminaalmenetluse eripäraks, et mitte öelda vastuoluks või prob-

³ Meris Sillaots, „Võistlev kohtumenetlus või võistlevate elementidega looritatud kohtumenetlus kriminaalmenetluse seadustiku eelnõus”, 8 *Juridica* (2000), nr 9, lk 576–583.

leemiks on aga tööik, et erinevalt kohtumenetluse võistlevusest on kohtueelne menetlus kestvalt nn inkvisitsiooniline. Kriminaalmenetluse seadustikule eelnenud perioodiga võrreldes pole siin sedavõrd põhimõttelisi muudatusi tehtud. Kohtueelne menetlus on eeskätt prokuratuuri (KrMS § 30 lg 1) ja uurimisasutuste „kätes”.

Eelduslikult peaksid need asutused hoolitsema ka õigustavate tõendite kogumise eest, kuna kaitsja võimalused sekkuda kohtueelsesse menetlusse (ja selle raames tõendite kogumisse) on lõppkokkuvõttes üsnagi marginaalsed. Vähemalt psühholoogilises plaanis võibki selles, et kohtueelses menetluses oodatakse uurimisasutustelt ja prokuratuurilt n-ö igakülgset uurimist, kohtumenetluses aga taandub kohtueelne menetlus (esindatuna prokuröri poolt) pelgalt vaid süüdistusfunktsiooni teostamiseks, näha tänase kriminaalmenetluse praktikas valitsevate lahkarvamuste allikat.

Kuid meie tänast õigusmaastikku arvestades pole kriminaalmenetluse puhul mõistetavalt põhiküsimuseks see, kas ja kuivõrd on meie kohtumenetlus võistlev või mitte. Eeskätt tuleb meie õigusruumis kohtumenetluste, sealhulgas kriminaalmenetluse kujundamisel arvestada nende nõuetega, mis kasvavad välja EIK praktikast EIÕK artiklist 6 tuleneva (õiglase) kohtumenetluse põhimõtte sisustamisel. Riigikogu poolt ratifitseerituna on EIÕK ja ka selle kohaldamispraktika Eestile teadupärast siduvad. Arvestades seda, et kõnealune ausa kohtumenetluse põhimõtte ise on pärit eeskätt ja põhiliselt angloameerikalikust õigussüsteemist (võistleva kohtumenetluse keskkonnast), on piisavalt põhjust väita, et ka ausat kohtumenetlust aitab paremini tagada just nimelt kriminaalmenetluse võistlevus. Siinkirjutaja võib vaid oletada, miks Itaalia võistlevast kriminaalmenetlusest eeskuju otsides ei mindud lõpuni ja ei järgitud seda eeskuju oma terviklikkuses. Ilmselt oleks see tähendanud kohe liiga suurte muudatuste tegemist ja liiga kindlalt juurdunud arusaamade muutmist selles osas, mida oldi harjutud pidama kohtueelseks uurimiseks.

Pöördudes pärast eelnenud väiteid meie tänase kriminaalmenetluse tegelikkuse juurde, tuleb tõdeda, et võistleva kohtumenetluse juurutamine ei ole kulgenud tõrgeteta. Siinjuures on paslik sissejuhatuse lõpetada LLM Andreas Kanguri asjakohase kokkuvõtva tõdemusega: „Eesti kriminaalkohtupidamise võistlevaks muutmise vanker kulgeb mööda konarlikku teed ja vankrisolijate hädaldamise saatel.”⁴

⁴ Andreas Kangur, „Millal saab isiku kohtust väljaspool tehtud avaldus olla tõendiks kohtumenetluses“, 16 *Juridica* (2008), nr 1, 11–23, lk 11.

1. VÕISTLEVUSE PÕHIMÕTTED KRIMINAALMENETLUSES

Saamaks selgust tänases Eesti kriminaalmenetluses isikulise tõendi kasutamisprobleemist võistleva menetluse tingimustes, tuleb eelkõige mõtestada lahti võistlevuse põhimõtte olulised erinevused inkvisitsioonilisest kriminaalmenetluse põhimõttest. Võistlevuse põhimõtte oli teine oluline kriminaalmenetlusreformiga kaasnenud muudatus oportuuniteedi põhimõtte kõrval. Saamaks täit selgust, milline oluline vahe on võistlerval ja inkvisitsioonilisel kriminaalmenetlusel, tuleks paari reaga peatuda ka viimasel.

Inkvisitsioonilise kriminaalmenetluse üheks tunnuseks on uurimisprintsiiibi rakendamine kohtu poolt. Uurimisprintsiiibi tähendus seisneb selles, et kohus ise tegeleb tõendamiseseme asjaolude uurimisega ning poolte seisukohad ei ole kohtule siduvad. „Uurimisprintsiiibi kohaselt on kohus süüdistuse kaudu määratud piirides õigustatud ja kohustatud iseseisvaks tegevuseks. Kohus võib menetlusse kaasata ka tõendusteavet, mille kaasamist ei ole taotlenud prokurör ega süüdistatav”.⁵

Inkvisitsioonilisele kriminaalmenetlusele omase uurimisprintsiiibi puhul võib kohus olenemata poolte taotlustest uurimisaluseks olevat süütegu edasi uurida ja teha vastav otsus. Juhul kui tõendeid on vähe ja kohtualusel ei ole võimalust oma süütust tõendada, tehakse kahtluse alla jättev otsus ja jätkatakse tema suhtes tõendite kogumist.⁶ Inkvisitsioonilisele kriminaalmenetlusele on omane veel ka see, et kohus tunneb põhjalikult kriminaaltoimiku materjale, kuna saab enne kohtuistungit kogu kriminaaltoimiku enda valdusse. See võimaldab kohtul juba enne kohtuistungit teada süüalust süüstavaid ja õigustavaid tõendeid, mis aga võivad kujundada kohtul eelhoiaku. Lisaks nimetatutele on inkvisitsioonilisel menetlusel teisigi tunnuseid, nagu salajasus, süü tunnistamise nõue jms, kuid neid ei ole autoril pikemalt kavas kirjeldada.

Inkvisitsioonilise kriminaalmenetluse probleeme teadvustati kriminaalmenetluse reformi ettevalmistamisel eesmärgiga neid vähemalt pehmendada, millest tulenevalt toodi tänasesse kriminaalmenetlusse kohtumenetluse võistlevus. Kehitivuse kaotanud koodeksi põhimõtteid nimetati inkvisitsioonilise kohtumenetluse printsiiibiks ehk uurimisprintsiiibiks. Selle printsiiibi üks olulisi allpõhimõtteid oli kirjas KrMK § 210 lg-s 4.

⁵ Meris Sillaots, „Kokkuleppemenetlus kriminaalmenetluses”, doktoriväitekirj, Tartu Ülikooli Õigusteaduskond, (2004); Claus Roxin, *Strafverfahrensrecht: Ein Studienbuch* (München: Verlagsbuchhandlung, 1998), S 50.

⁶ Richard Räägo, *Kriminaalprotsessi õpperaamat* (Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1937), lk 19–21.

Võistleva kohtumenetluse idee tugineb menetlusõiguslikule arusaamale, millele on olulisem õigusrahu ja õigluse saavutamine võistlevate poolte vahel, mitte aga iga hinna eest materiaaõigusliku tõe tuvastamine. Võistlevuse olulisemateks elementideks peetakse esiteks poolte võrdseid võimalusi võistelda kohtumenetluses võrdsetel alustel ja teiseks risküsitlust. Võistleva kriminaalmenetluse põhitunnusteks loetakse avalikkust, oraalsust ja kontradiktorsust.⁷ Võistlevus on angloameerikaliku kohtumenetluse tunnus ja seda peetakse kogu õigussüsteemi „lipulaevaks“.

Võrdsus on tagatud, kui kohtus vastandliku menetlushuviga isikutel on, vaatamata oma ülesannete erinevustele, õiguslikult võrdväärsed võimalused mõjutada kohtulahendi kujunemist. Neil peab kohtus olema menetluslike taotluste esitamiseks võrdne juurdepääs kriminaaltoimikule. Igal kohtumenetluse poolel peab olema võimalus esitada oma versioon kohtule vastaspoolega samadel tingimustel. Lisaks eelnevale on võistlevale menetlusele omane veel arutamispriintsiip, milles kohtumenetluse pooltel on otsustamisõigus, milliseid asjaolusid nad peavad vajalikuks tõendada ning sellest olenevalt, milliseid asjaolusid tõendamiseks kohtule esitavad.⁸

Võistlevas menetluses ei lähe kohus kummalegi poolele appi, vaid teeb lahendi tõepoolest erapooletult, tuginevalt vaid sellele, kuidas on kohtumenetluse pooled suutnud oma „relvi“ kasutada ning kohut enda seisukoha õigsuses veenda⁹. Poolte edukuse tagab eelkõige see, kui teravaks nad on oma „relvad teritanud“. Küll aga on kohtupraktikas esitatud kriminaalmenetlustele selline nõue, mida on kindlasti kergem tagada võistlevas kohtumenetluses. See on kohtumenetluse poolte nn relvade (šansside) võrdsuse nõue (*Waffengleichheit*).¹⁰

Märkimist väärivaks võiks aga nimetada tõsiasi, et Kontinentaal-Euroopa kriminaalmenetluses, mis on eeskujuks tänasele kehtivale Eesti kriminaalmenetlusele, on nt Saksa kriminaalmenetluses keskne koht materiaaõigusliku tõe kindlakstegemisel.¹¹ Vastupidiselt inkvisitsioonilisele menetlusele ei ole angloa-

⁷ Priit Pikamäe, „Itaalia kriminaalmenetluse mudel — võimalik lähtepunkt Eesti kriminaalmenetluse reformiks“, 7 *Juridica* (1999), nr 2, 82–86, lk 1.

⁸ Sillaots, „Kokkuleppemenetlus kriminaalmenetluses“, *supra nota* 5; Werner Beulke, *Strafprozesrecht* (Heidelberg: Mülles Verl, 2001), S 50.

⁹ Eerik Kergandberg, Andreas Kangur, Sten Lind, ja Katrin Saaremäe-Stoilov, *Sissejuhatus kohtumenetluse õpetusse: Eesti kohtumenetlusõiguse võrdluspilt* (Tallinn: Juura, 2008), lk 252.

¹⁰ Walter Gollwitzer, *Menschenrechte im Strafverfahren: MRK und IPBPR* (Berlin: De Gruyter, 2005), S 314.

¹¹ Lutz Mayer-Gosner, *Strafprozesordnung* (München: C. H. Beck, 2003), S 830.

meerikalikus võistlevas kohtumenetluses kohtu funktsiooniks mitte niivõrd tõe tuvastamisele jõudmine, kuivõrd õigluse jaluleseadmine. Sealjuures õigluse jagamisel on kohtul võimalik valida üksnes nende vahendite vahel, mida pooled on kohtule andnud. Poolte võistlemise tulemusel peab kohtul olema piisavalt selge ülevaade uurimisesemest, et öelda, kumb pool on saavutanud õiglasema lahenduse. Seega ei saa väita, et võistlevuse põhimõttelised arusaamad oleksid üheselt reglementeeritud, see varieerub riigiti ja võimaldab siseriiklikult kujundada kriminaalmenetlust vastavalt oma õigusruumi traditsioonidele ja riigi poolt võimaldatud vahenditele. Sealjuures on ka Euroopa seisukohad olnud jätkuvalt sellised, et kriminaalmenetluses kujundab iga liikmesriik oma õigust ise.

Kuid olenemata mistahes erinevustest põhimõtetes, peab kriminaalmenetlus kogu oma terviklikkuses olema aus ja õiglane. Erialakirjanduslikes väljaannetes on erinevate autorite poolt väljendatud korduvalt järgnevat: „Kohtumenetlus mitte ainult ei pea olema aus ja õiglane, vaid ka näima ausa ja õiglasena.” Võistlevuse rakendamist kriminaalmenetluses peetakse üldjuhul eelnimetatu saavutamise meetodiks.

Alates 1. juulist 2004. a hakkas tänases Eesti kriminaalmenetluses kehtima võistlevuse printsiip, mis tõrjus sellega kriminaalasjade kohtulikust menetlusest välja seni kehtinud kriminaalmenetluse koodeksi KrMK § 19 lg-s 1 sätestatud kriminaalasja tehilolude igakülge, täieliku ja objektiivse uurimise põhimõtte.¹² Võistlevuse printsiip on sätestatud KrMS § 14, kus öeldakse, et süüdistus- ja kaitsefunktsioone täidavad eri menetlussubjektid ning prokuröri poolt süüdistusest loobumine on kohtule siduv ja sellele järgneb õigeksmõistev kohtuotsus.

„Diskuteerida võib kahtlemata selle üle, kas KrMS-is võistlevuse küsimuses tehtud kompromissid ei ole mitte moonutanud võistlevuse põhiolemust ja kas tegelikult ei olekski õigem meie kriminaalmenetluses rääkida hoopis võistlevuse elementidega looritatud kohtumenetlusest. „Tänase kriminaalmenetluse kohtumenetluse võistlevust rõhutab kahtlemata ka §-s 288 sätestatu, mille kohaselt isikuliste tõendite kohtuliku uurimise põhimeetodiks on ristküsitlus.”¹³

Kokkuvõtvalt võib väita, et võistlevas menetluses kohtu ja kohtueelse menetluse omavahelist tööjaotust reguleerib ka KrMS §-s 211 sätestatu, mille kohaselt kohtueelse menetluse ülesandeks ei ole enam tõendamine, vaid tõendite kogumine

¹² Kohtueelses menetluses peavad uurimisasutus ja prokuratuur kahtlemata toimima kriminaalasja tehilolude igakülge, täieliku ja objektiivse väljaselgitamise põhimõttel, neil puudub õigus toimida selektiivselt, jättes kogumata kahtlustatavat õigustavad tõendid. Seda nõuab üldine kohtumenetluse aususe põhimõte.

¹³ Meris Sillaots, „Võistlev kohtumenetlus”, *supra* nota 3.

KrMS § 64 lg-s 2 sätestatu kohaselt, millest lähtuvalt tegelevad tõendamisega koh-tus kohtumenetluse pooled ning kohus üksnes tunnistab kohtumenetluse poole ühe või teise seisukoha kas tõendatuks või mitte.

Tulenevalt KrMS § 14 lg-st 1 ja KrMS § 64 lg-st 2 koostoimest, saab neid kahte sätet tõlgendada selliselt, et KrMS § 297 lg-s 2 kohus üldjuhul ei kogu omal alga-tusel täiendavalt tõendeid, see võib toimuda üksnes erilistel asjaoludel ja kaalut-lustel, ja mis on vältimatult vajalik kohtuotsuse tegemisel.

1.1. AUSA JA ÕIGLASE KRIMINAALMENETLUSE PÕHIMÕTTED EIÕK ARTIKLIS 6

Eesti Vabariik allkirjastas Euroopa Inimõiguste Konventsiooni 14. mail 1993. a, Riigikogu ratifitseeris konventsiooni 13. märtsil 1996. a ning see muutus Eestile rahvusvaheliselt siduvaks alates 16. aprillist 1996. a. Eesti Vabariigi Põhiseaduse § 123 teise lõike kohaselt juhul, kui „seadused või muud aktid on vastuolus Riigikogu poolt ratifitseeritud välislepingutega, kohaldatakse välislepingu sätteid.”¹⁴ KrMS § 2 p 2 kohaselt on Eesti kriminaalmenetlusõiguse allikaks muuhulgas ka Eestile siduvad välislepingud.

Käesoleva töö kontekstis on eriline tähtsus EIÕK artiklis 6 sätestatud ausa või õiglase kohtumenetluse põhimõttel (edasises käsitluses lühendina AMP).¹⁵

EIÕK 6. artikli sõnastus on järgmine:

1. Igahül on oma tsiviilõiguste ja -kohustuste või temale esitatud kriminaalsüü-distuse üle otsustamise korral õigus õiglasele ja avalikule asja arutamisele mõist-

¹⁴ Eerik-Juhan Truuväli, et al, *Eesti Vabariigi Põhiseadus: Kommenteeritud väljaanne* (Tallinn: Juura, 2002).

¹⁵ Ilmselt võiks eestikeelses tekstis kasutada enam-vähem võrdselt mõlemaid termineid, nii „aus kohtumenetlus” kui ka „õiglase kohtumenetlus”, ilma et see probleemi käsitlust oluliselt muudaks. Siinjuures võiks siiski mainida, et John Rawlsi meelest on ausameelsus ja õiglus osa ja terviku vahekorras ning samas on ausameelsus (*fairness*) õigluse (*justice*) mõiste kõige põhilisemaks ideeks. Ausameelsuse küsimus tõusetub tema arvates siis, kui vabad isikud, kellel puudub üksteise üle mõjuvõim, asuvad ühiselt tegutsema, määratledes või tunnustades endi vahel reegleid, mis seda tegevust defineerivad ning hüvede ja koor-miste jaotumise kindlaks määravad. Osapooled leiavad praktika olevat ausa, kui keegi neist ei tunne, et selles osalemisel teda ennast või kedagi teist ära kasutatakse või sunnitakse järele andma nõuetele, mida ta legitiimseteks ei pea. Praktika on õiglase, kui ta on kooskõlas printsiipidega, mille vastastikust esitamist ja tunnustamist võib mõistlikult oodata kõigilt selles osalejatelt, kui nad on sarnastes tingimustes ning kui neilt nõutakse eelnevalt kindlat kohustumist, ilma et oleks teada, milline saab olema nende konkreetne olukord; seega, kui ta vastab standarditele, mida osapooled võiksid tunnista da ausateks, peaks neil avanema juhus selle praktika väärtuste üle arutada. — Vt John Rawls, „Õiglus kui ausameelsus” — Jüri Lipping (koost, toim), *Kaasaegne poliitiline filosoofia: Valik esseid* (Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2002), lk 163–185.

liku aja jooksul sõltumatus ja erapooletus, seaduse alusel moodustatud õigusemõistmise volitustega institutsioonis. Kohtuotsus kuulutatakse välja avalikult, kuid ajakirjanikke ja üldsust võidakse demokraatlikus ühiskonnas eemaldada kas kogu või osast protsessist kõlbluse, avaliku korra või riigi julgeoleku huvides või kui seda nõuavad alaealise huvid või osapoolte eraelu kaitse või erilistel asjaoludel, kus avalikkus võib kahjustada õigusemõistmise huve, ulatuses, mis on kohtu arvates vältimatult vajalik.

2. Igauht, keda süüdistatakse kuriteos, peetakse süütuks seni, kuni tema süü ei ole seaduse kohaselt tõendatud.

3. Igal kuriteos süüdistataval on vähemalt järgmised õigused:

a) saada kiires korras talle arusaadavas keeles üksikasjalikku teavet tema vastu esitatud süüdistuse iseloomust ja põhjustest;

b) saada piisavalt aega ja võimalusi enda kaitse ettevalmistamiseks;

c) kaitsta end ise või enda poolt valitud kaitsja abil või saada tasuta õigusabi juhul, kui õigusemõistmise huvid seda nõuavad ja süüdistataval pole piisavalt vahendeid õigusabi eest tasumiseks;

d) küsitleda ise või lasta küsitleda süüdistuse tunnistajaid, saavutada omapoolsete tunnistajate kohalekutsumine ja nende küsitlemine süüdistuse tunnistajatega võrdsetel tingimustel;

e) kasutada tasuta tõlgi abi, kui ta ei mõista või ei räägi kohtus kasutatavat keelt.

EIOK artiklist 6 lähtuvat AMP-d on tavatsetud nimetada ka nn katuspõhimõtteks — pidades silmas, et see hõlmab tegelikult mitmeid kohtumenetlusi puudutavaid allpõhimõtteid.

Ka Eesti õigusruumis on välja kujunenud arusaam, et kriminaalmenetluse kulgemine peab olema allutatud AMP erinevatele printsiipidele. Antud printsiip peaks tagama kõigile kohtumenetluse pooltele võrdsed võimalused, kuid täna räägitakse antud kontekstis siiski kogu kriminaalmenetlusest.¹⁶ Samas on täiesti ilmne, et kõige enam on AMP toimest põhjust rääkida kriminaalmenetluste puhul, sest on paradoksaalne, et valitseva arusaama kohaselt ei peeta ausa kohtumenetluse mõiste mahu täpset piiritlemist üldse võimalikuks.¹⁷

Selle põhjust otsides tuleks silmas pidada, et EIK on võtnud endale õiguse lahendada kõnealust valdkonda puudutavaid kaebusi nn tervikhinnangu alusel.

¹⁶ Eerik Kergandberg ja Meris Sillaots, *Kriminaalmenetlus* (Tallinn: Juura, 2006), lk 47–48.

¹⁷ Davor Krapaci sõnade kohaselt on AMP-i võrreldud pilvega, mis muudab pidevalt kuju, kuid ei paljasta iialgi enda tegelikku olemust. — Davor Krapac, *Ein faires Verfahren für den Beschuldigten? Strafjustiz im Spannungsfeld von Effizienz und Fairness. Konvergente und divergente Entwicklungen im Strafprozessrecht* (Berlin: Duncker & Humblot, 2004), S 273 viidatud allikast Kergandberg, et al, *Sissejuhatus kohtumenetluse õpetusse, supra nota* 9, lk 252.

Tervikhinnangust lähtumine EIK praktikas on tähendanud võimalust EÕIK artiklis 6 sisalduva mõne üksiku nõude (näiteks menetluse mõistliku aja nõude) rikkumisel lugeda kohe tuvastatuks ka ausa kohtumenetluse põhimõtte kui terviku rikkumine ja jätta ülejäänud kaebuses sisaldunud väidetavad art 6 rikkumised (näiteks süütuse presumptsiooni rikkumine) üldse kontrollimata.¹⁸

EIK selline „kõikuv“ lähenemine AMP üksikkomponentide hindamisele on tekitanud mitmeid probleeme EIÕK osalisriikide konstitutsioonikohtutele. Kai Ambose väite kohaselt nõudvatki Saksamaa Konstitutsioonikohus kokkuvõtvalt inimõiguste vallas tunduvalt rohkem kui Strasbourg'i kohus, kuigi näiteks kohtumenetluse poolte võrdsuse osas olla Strasbourg'i nõuded rangemad.¹⁹ Kuid hoopis olulisem on, et tervikhinnangust lähtumine on tähendanud ka seda, et EIÕK art 6 kohaldamisel ei ole EIK piirdunud pelgalt selle artikli grammatilise tõlgendamisega, vaid on läinud oluliselt kaugemale.²⁰

Ilmselt võimaldab EIK nn tervikkäsitlust praktiseeriv lähenemine sedavõrd erinevaid arusaamasid. Vaevalt on põhjust mitte nõustuda väitega, et vaatamata mis tahes EIK headele kavatsustele raskendab kõnealune ausa kohtumenetluse põhimõtet puudutav ebamäärasus konventsiooniga ühinenud riikide menetlusõigussüsteem ja soodustab õigusselgusetust. Kokkuvõtvalt võibki erialakirjandusest leida väga erinevaid AMP käsitlusi.²¹

AMP nn kaitsealasse kuuluvad üldises plaanis kahtlemata kõik kohtumenetlused. Samas on AMP-l erinev tähendus just kriminaalmenetluste puhul, sest EIÕK art 6 teine ja kolmas lõige on eranditult vaid kriminaalmenetlusliku tähendusega ja seetõttu võiks nendes kahes lõikes sätestatud nimetada ka ausa kriminaalmenetluse põhimõteteks (edasistelt lühendina AKP). Nimetatud põhimõtted toimivad kokkuvõttes sellise ühtse tervikuna, mille tuumikuks tavatsetakse sageli lugeda EIÕK teises lõikes sisalduvat süütuse presumptsiooni. Ilmselt ongi süütuse presumptsioon AKP tagatuse üldiseks mõõdupuuks, selliseks väärtuseks, mida tähtsusele infoühiskonnale omases inimeste kiire lahterdamise tingimustes on vaja pidevalt „taastoota“.

¹⁸ Kergandberg ja Sillaots, *Kriminaalmenetlus*, *supra* nota 16, lk 252–253.

¹⁹ Albin Eser & Christiane Rabenstein, *Strafjustiz im Spannungsfeld von Effizienz und Fairness. Konvergente und divergente Entwicklungen im Strafprozessrecht* (Berlin: Duncker & Humblot, 2004), S 282 viidatud allikast Kergandberg, *et al*, *Sissejuhatus kohtumenetluse õpetusse*, *supra* nota 9, lk 252.

²⁰ Uno Lõhmus, *Inimõigused ja nende kaitse Euroopas* (Tartu: Juura, 2003), lk 146–148.

²¹ Kergandberg, *et al*, *Sissejuhatus kohtumenetluse õpetusse*, *supra* nota 9, lk 254.

Kriminaalmenetluse kui terviku ausust tagavaks oluliseks sätteks on artikkel 6.3.d, mis on otseselt seotud isikulise tõendi kogumis- ja kasutamisproblemaatikaga. Igaühel on õigus „küsitleda ise või lasta küsitleda süüdistuse tunnistajaid, esitada omapoolseid tunnistajaid ja lasta neid küsitleda samadel tingimustel kui tema vastu tunnistajaid”. Printsip on üldise õiguse ja võistleva protsessi süsteemist pärit ning on suunatud vahendite ja poolte võrdsuse ja võistlevuse põhimõtte tagamisele protsessis. Sätte eesmärgiks on süüdistatavale süüdistajaga võrdse lähetele andmine tunnistajate kutsumiseks ja ülekuulamiseks. Printsipi sisustamise osas on mitmeid pretsedente. Näiteks *Bönishci vs Austria* asjas leidis Kohus, et asja arutanud kohus peab järgima ühesugust ülekuulamise korda nii oma ekspertide kui ka kaitse ekspertide küsitlemisel. Järjekindlalt on Kohus tuvastanud artikli põhimõtete rikkumise juhtudel, kus süüdimõistvad lahendid olid rajatud anonüümsete tunnistajate ütlustele, keda kaitse ei saanud küsitleda (vt *Kostovski vs Holland*; *Windisch vs Austria*). Tähelepanuväärne lahend ka meie praktikale vaadates. *Unterpertingeri* asjas tuvastati artikli 6.3.d rikkumine, sest Austria kohus, kes mõistis kohtualuse süüdi kallaletungis, tugines eelnevalt politseis kahe tunnistaja poolt antud ütlustele, kes aga keeldusid ütluste andmisest kohtus ning kohtualusel puudus seeläbi võimalus neid küsitleda.”²²

Kui püstitada küsimus, millise AKP sisusse kuuluva nõude täitmisest tegelikkuses võiks eeskätt sõltuda kriminaalmenetluse ausus, siis võiks vastus ilmselt peituda EIÕK art 6 lg 3 p-s „d”.

EIÕK 6. artikli fundamentaalset tähtsust demokraatia ja isikuvabaduste kindlustamisel on EIK rõhutanud läbi selle tõlgendamispriinipi *Delcourt*’i kohtuasjas, „et kuna õigusel ausale õigusemõistmisele on demokraatlikus ühiskonnas täita niivõrd kaalukas roll, et artikli 6.1 kitsendav tõlgendamine ei vasta selle sätte eesmärkidele”.²³ Konventsiooni vastavas sättes sisalduvat süüdistatava õigust (küsitleda ise või lasta küsitleda süüdistuse tunnistajaid, saavutada omapoolsete tunnistajate kohalekutsumine ja nende küsitlemine süüdistuse tunnistajatega võrdsel tingimustel) tavatsetakse EIK praktika käsitlemisel nimetada kokkuvõtvalt kohtumenetluse poolte võrdsuse põhimõtteks ja siit loogiliselt edasi mõeldes ka kohtumenetluse poolte võistlevuse põhimõtteks (kuidas see võrdsus kohtus muul viisil ilmnedas saab, kui kohtumenetluse poolte kohtulikus võistluses!).

²² Rait Maruste, „Euroopa inimõiguste konventsiooni artikkel 6 ja Eesti siseriiklik õigus“, 4 *Juridica* (1996), nr 3, 117–127, lk 15–16.

²³ *Ibid*, lk 7.

Õigusteadlane Uno Lõhmus aga väidab võrdsuse kohta järgmist: „Poolte võrdsuse doktriini mainis Kohus esimest korda Neumeistri asjas Austria vastu (1968). See doktriin laieneb nii kriminaal- kui ka tsiviilasjadele ja nõuab ausat tasakaalu poolte vahel”.²⁴

Võistlevuse põhimõte on EIÕK teksti ilmunud kahtlemata angloameerikaliku õiguse otsesel mõjul (või surve). Siiski tuleb silmas pidada, et ei EIÕK tekstis ega ka mitte EIK praktikas ei toimi see põhimõte mitte täpselt samas mahus, nagu angloameerikalikes riikides. EIÕK kujundamise ajal oldi vältimatult sunnitud arvestama sellega, et enamik Euroopa riikidest oli harjunud nn inkvisitsioonilise kriminaalmenetlusega, mis aga sundis kompromissidele. EIÕK art 6 lg 3 p „d” põhiline erinevus sarnasest põhimõttest angloameerikalikus kontekstis ongi esmajoones see, et võistlevust nõutakse vaid isikuliste tõendiallikate osas. See tähendab, et konventsiooni kõnealune säte ei välista iseenesest uurimistoimingute protokollide kasutamist tõendina. EIÕK art 6 lg 3 p „d” sisust ei tulene, et tõendiallikaks saab olla küll sündmuskohta vaadelnud politseinik, mitte aga selle sündmuskoha vaatluse protokoll. Küll aga eeldab AMP kahtlemata seda, et ka näiteks sellesama sündmuskoha vaatluse protokoll kui tõendi uurimisel peavad kohtumenetluse pooltel olema võrdsed õigused.

Võistleva menetluse kui ausa menetluse lipulaeva olemus eeldab, et tõendid, mida kasutatakse isiku süüüsimuse lahendamisel, peavad olema esitatud vahetult kohtus, võimalusega pooltel esitada küsimusi ja neid argumenteerida. Kusjuures küsitlemise ja argumenteerimise võimaldamine süüdistatava kaitsjale on piisav ausa menetluse tagamiseks.

EIK praktika kohaselt ei eeldata, et süüdistataval peaks igal juhul endal olema võimalus süüdistuse tunnistajaid küsitleda. Küll aga peab selline võimalus olema üldjuhul tagatud vähemalt süüdistatava kaitsjale. Ka tunnistaja mõistet tõlgendab EIK autonoomsena, paigutades tunnistajate hulka põhimõtteliselt kõik isikud, kellest lähtuv teave võiks olla kuidagi käsitatav süüstava tõendina. Selliselt võib tunnistajana olla käsitatav ka näiteks ekspertiisiakti koostanud ekspert, kaassüüdistatav või muu menetlusosaline.²⁵

Süüdistuse tunnistajate küsitlemise õigus tähendab sellise olukorra tagamise kohustust, et nende tunnistajate ütlused ei tohiks jõuda kohtuotsusesse pelgalt ühe külge süüdistajapoolse ülekuulamise tulemina, vaid et kohtumenetluse teisele poolele oleks tagatud riskküsitlemise õigus. Samas ei välista aga konventsiooni

²⁴ Lõhmus, *Inimõigused*, *supra* nota 20, lk 172.

²⁵ Gollwitzer, *Menschenrechte im Strafverfahren*, *supra* nota 10, S 401.

kohaldamispraktika erandjuhtudel kohtumenetluse tunnistamist tervik hinnangu alusel ausaks ka siis, kui süüdistuse tunnistaja küsitlemisõigus oli tagatud kohtueelses menetluses. Konventsioonikohane AMP ei välista seda, et tunnistaja vahetu kohtuliku ülekuulamise asemel avaldatakse kohtuistungil kohtuliku arutamise eelselt antud ütlusi, kui see on siseriikliku menetlusõiguse kohaselt lubatav. Kuid ka selline tunnistaja on käsitatav süüdistuse tunnistajana ja järelikult saab kõnealusel juhul lugeda AMP järgituks vaid tingimusel, et süüdistatava või tema kaitsja küsitlusõigus oli tagatud kohtueelses menetluses. Sellise küsitlemisõiguse täielikku puudumist aga tuleks üldjuhul käsitada ausa kohtumenetluse põhimõtte rikkumisena.

Tulenevalt konkreetse kriminaalasja eripärast on AMP rikkumiseks loetud ka seda, kui vaatamata nn vahendliku tunnistaja piiratud tõenduslikule väärtusele on kohtuotsuses tuginetud valdavalt just selle tunnistaja ütlustele, jättes kasutamata olemasolevad võimalused vahetute tunnistajate ülekuulamiseks või vahendatud tunnistaja ütluste kontrollimiseks tuginevalt muudele tõenditele.²⁶ „Kui siseriiklikus õiguses ei olnud sellist võimalust ette nähtud, siis sõltumata varasema ülekuulamise protokollide avaldamise lubatavusest kohtuistungil piisab EIÕK art 6 lg 3 p „d” järgimiseks sellest, kui kaitsjale tagatakse kohtuistungil võimalus avaldamise järgselt nimetada küsimusi, mis avaldatu pinnalt tõusetuvad ja edasiselt juba taotleda kas süüdistatava ülekuulamist nende tõusetunud küsimustega seoses või võimaluse korral ka kõnealuse tunnistaja kutsumist kohtuistungile.”

EIK on lugenud varasema ülekuulamise protokollide avaldamist kohtuistungil AMP-ga kooskõlas olevaks juhtudel, mil tunnistaja on kohtuistungil ajaks surnud, mil tema vaimne seisund ei võimalda ülekuulamist kohtus või mil teda ei ole võimalik leida. Kuid ka sellistel tõepoolest erandjuhtudel eeldab AMP, et kaitsjal oleks võimalus esitada avaldatule enda vastuväiteid ja nimetada selle pinnalt tõusetunud küsitavusi. Võrdlemisi üldtunnustatult on analüütikud seda meelt, et võimatu on üheselt ja täpselt kindlaks määrata, kuhu võiks EIK siin igal üksikjuhul tõmmata piiri AMP järgituse-mittejärgituse vahele.²⁷

1.2. RIIGIKOHTU PRAKTIKA KRMS § 14 SÄTESTATUD VÕISTLEVUSE PÕHIMÕTETE TÕLGENDAMISEL

Mõistmaks Eesti tänases kriminaalmenetluses probleemi tõsidust isikuliste tõendite kogumisel kohtueelses menetluses ja kasutamisel võistlevas kohtumenetluses, tuleb pöörduda RK tõlgenduste poole. RK lahendid on siiski õigusallikaks, olenemata vastuväidetest nende nõrgast või tugevast siduvuskohustusest alamaastme kohtutele. Sealjuures lähtuvad RK tõlgendused otseselt EIÕK-s sätesta-

²⁶ Kergandberg, et al, *Sissejuhatust kohtumenetluse õpetusse*, supra nota 9, lk 408.

²⁷ *Ibid*, lk 410.

tust ja EIK tõlgendustest, millest häälbida ei ole otstarbekas.

Juba 2002. aastal tehtud otsuses nr 3-1-1-98-02²⁸ refereeris RK kriminaalkolleegium EIK praktikat EIÕK art 6 p 3 „d” kohaldamisel ja toonitas seejuures, et EIK praktika kohaselt saab üldjuhul kohtuotsuses tugineda vaid kohtus antud ütlustele ja et eeluurimisel antud ütluste avaldamine (ja neile ütlustele kui tõenditele otsuses tuginemine) on lubatav vaid erandjuhtudel ja üldjuhul tingimusel, et siis oli süüdistatava või tema kaitsja küsitlemisõigus tagatud kohtueelses menetluses. RK toonitas, et EIK praktikat kohtueelses menetluses antud ütluste kohtus avaldamise lubatavuse küsimuses ei saa ignoreerida ka siis, kui siseriiklikus kriminaalmenetluses ei nähta sellise avaldamise lubatavuses mingit probleemi.

RK otsuses nr 3-1-1-62-07²⁹ laiendas kriminaalkolleegium eelkirjeldatud seisukohti kõigi kohtueelses menetluses antud ütluste suhtes (s.t kõigi uurimistoimingu suhtes, mille raames antakse ütlusi: vastastamise, äratundmiseks esitamise ja ütluste olustikuga seostamise suhtes). RK mainitud seisukohta arvestades ei saanud olla (s.t ei oleks tohtinud olla) üllatuseks, et erinevalt senisest kriminaalmenetlusest, tunnistatakse kriminaalmenetluse seadustikus (eeskätt KrMS §-d 288–289 ja § 291) väga selgelt ja üheselt kohtus antavate ütluste prioriteetsust kohtueelsel uurimisel antud ütlustega võrreldes.

RK otsuses nr. 3-1-1-107-04 on väidetud, et EÕIK art 6 p 3 „d” kohaselt on igal kuriteos süüdistataval õigus küsitleda ise või lasta küsitleda süüdistuse tunnistajaid. Sarnasel seisukohal on RK ka otsuses nr. 3-1-1-127-06, et õigus süüdistuse tunnistajat küsitleda kuulub õiglase kohtumenetluse miinimumnõuete hulka. Sarnases küsimuses on EIK väitnud kohtuasjas *Luc vs Itaalia* järgmist: kui süüdistus tugineb kas täielikult või olulises osas kohtueelses menetluses antud ütlustele, mille andnud isikut ei ole süüdistataval olnud võimalik istungil või kohtueelses menetluses küsitleda, on rikutud tema õigusi.

RK otsuses nr. 3-1-1-45-07 on väidetud, et kui tunnistaja on jäänud kohtuistungile ilmutata raske haiguse tõttu, võib kohus KrMS § 291 p 3 kohaselt kohtumenetluse poole taotlusel avaldada selle tunnistaja kohtueelses menetluses antud ütlused. EIÕK art 6 p-de 1 ja 3 „d” kohaselt peaksid üldjuhul tõendid, millele tugineb kohtuotsus, olema esitatud asja avalikul kohtulikul arutamisel kohtualuse juuresolekul ja tagama talle võimaluse esitada vastuargumente igale teda süüstavale tõendile.

²⁸ AS Letofin väärteoasi Tolliseaduse § 65 lg 4 p 3 järgi, kriminaalasi nr 3-1-1-98-03, Riigikohtu kriminaalkolleegium, kohtuotsus, 25.03.2004.

²⁹ Kriminaalasi *Liivo Tverdohlebi süüdistuses* KarS § 200 lg 2 p-de 4 ja 7 järgi, kriminaalasi nr 3-1-1-62-07, Riigikohtu kriminaalkolleegium, kohtuotsus, 12.11.2007

Võistlevast kohtumenetlusest ei oleks põhjust rääkida siis, kui kohtulikul uurimisel oleks võimalik avaldada ilma takistusteta tunnistaja poolt kohtueelses menetluses antud ütlusi ning neid võrdsustada kohtus antavate ütlustega sel põhjusel, et kohtulikul uurimisel räägitav on kohtueelses menetluses räägituga vastuolus. KrMS-i kehtiva redaktsiooni kohaselt on kohtueelses menetluses antud ütluste kohtus aluseks võtmine välistatud.³⁰

³⁰ Sõltumata sellest, kuidas meie KrMS-is on reguleeritud kohtueelses menetluses antud ütluste avaldamine, ei saa selles küsimuses tulevikus jätta arvestamata Strasbourg'i Kohtu seisukohti. Neid seisukohti refereerivas Riigikohtu otsuses nr 3-1-1-98-02 on muu hulgas märgitud järgmist: Euroopa Inimõiguste Kohus (edaspidi: Kohus) lähtub praktikas järjekindlalt arusaamast, et EÕIK art 6 p de 1 ja 3 „d“ kohaselt peaksid üldjuhul tõendid, millele tugineb kohtuotsus, olema esitatud asja avalikul kohtulikul arutamisel kohtualuse juuresolekul ja talle võimalust tagades esitada vastuargumente igale teda süüstavale tõendile. (Vt näiteks Kohtu lahendid *Delta vs Prantsusmaa* 19.12.1990; *Lüdi vs. Šveits* 15.06.1996; *Luca vs. Itaalia* 27.02.2001; *P.S. vs. Saksamaa* 20.12.2001; *S.N. vs. Rootsi* 02.07.2002). Ülal esitatud arusaama ei ole Kohus siiski käsitanud mitte absoluutse nõudena, vaid on mitmetes lahendites pidanud võimalikuks selle suhtes ka teatud reservatsioonide tegemist. Nii on kohtuasjas *Delta vs Prantsusmaa* tehtud kohtuotsuse p s 36 märgitud, et EÕIK art 6 p des 1 ja 3 „d“ sätestatu ei välista veel iseenesest teatud juhtudel tunnistaja poolt kohtueelsel uurimisel või ka varasemal kohtulikul arutamisel antud ütluste kasutamist tõendina, kui seejuures on arvestatud kaitseõigusega. Kaitseõigusega on Kohtu arvates arvestatud siis, kui kohtualusele on tagatud küllaldane ja nõuetele vastav võimalus esitada vastuväiteid ja küsitleda tunnistajat kas viimase poolt kohtueelsel uurimisel ütluste andmise ajal või ka hilisemas menetluses. Ülal käsitletud ulatuses mõistetavat kaitseõigust on Kohtu praktikas peetud võimalikuks piirata vaid juhtudel, mil on kaalul olnud tunnistajate või kannatanute elu. (Kohtu lahendid *Doorson vs Holland* 26.03.1996; *Van Mechelen ja teised vs Holland* 23.04.1997; *P.S. vs Saksamaa* 20.12.2001). Nii näiteks on Kohus pidanud võimalikuks pärast süüdistatava poolt tunnistaja ähvardamist lugeda kaitseõigus tagatuks ka sellega, et tunnistajat võimaldatakse süüdistatava asemel küsitleda viimase kaitsjal (*X vs Denmark* 16.12.1981). Samas on Kohus rõhutanud, et EÕIK art 6 mõtte kohaselt saavad lubatavad olla üksnes sellised kaitseõigusi kitsendavad meetmed, mis on tõepoolest hädavajalikud, ning et kaitseõiguse piiramist tuleb maksimaalselt tasakaalustada kõigi teiste menetlusnormide väga täpse järgimisega (*P.S. vs Saksamaa* 20.12.2001). M.K. ja A.P. süüdistusaja kontekstis tuleb märkida Kohtu poolt mitmetes lahendites rõhutatut, et juhtudel, mil kohtualuse süüdimõistmine on kas täielikult või määramis ulatuses põhinenud selle isiku ütlustel, keda süüdistatav ei saanud küsitleda ei kohtueelsel uurimisel ega kohtulikul arutamisel, on kaitseõiguste kitsendamine ületanud EÕIK art-s 6 lubatava piiri (*A.M. vs Itaalia* 14.12.1999; *Luca vs Itaalia* 27.02.2001; *P.S. vs Saksamaa* 20.12.2001). Vaatamata eelnimetatud rikkumistele, puudub Riigikohtu kriminaalkolleegiumi arvates alus selle rikkumise tõttu Harju Maakohu 10. aprilli 2002. a ja Tallinna Ringkonnakohtu kriminaalkolleegiumi 12. juuni 2002. a kohtuotsuste tühistamiseks, sest A.P. ja M.K. süüditunnistamine KrK § 107 lg 2 p 1 järgi ei ole ei täielikult ega määramis ulatuses põhinenud tunnistajate O.U. ja T.N. ütlustele, kannatanu M.B. pole aga üldse seotud selle kuriteoga.

RK otsustes nr 3-1-1-52-06³¹ märgitu kohaselt tuleb siis, kui kohtulikul uurimisel avaldatakse kohtueelses menetluses antud ütlusi, selgepiirilisel eristada, kas tegemist on ütluste avaldamisega risküsitlusel (KrMS §-d 289 ja 293) või selle väliselt (KrMS §-d 291 ja 294). Risküsitlusel on kohtueelses menetluses antud ütluste avaldamine lubatav üksnes kohtuistungil protokollis täpselt kirjapandava kohtumenetluse poole taotluse alusel siis, kui kohtus antud ütlused on vastuolus kohtueelses menetluses antud ütlustega ja selline ütluste avaldamine teenib eranditult vaid risküsitlusel antud ütluste usaldusväärsuse kontrollimise eesmärki. See tähendab, et risküsitlusel näiteks tunnistaja poolt kohtueelses menetluses antud ütluste avaldamist taotledes on võimalik demonstreerida seda, et kuna kohtus ja kohtueelses menetluses antud ütlused on oluliselt lahknevad, siis on põhjust kohtus antud ütluste usaldusväärsust seada kahtluse alla. Kohtus antud ütluste usaldusväärsuse lõplik hindamine on aga mõistetavalt kohtu pädevuses. Kohus ei saa aga käsitletaval juhul kohtumenetluse võistlevuse põhimõttest lähtuvalt lihtsalt öelda, et otseselt ütluste lahknevusest tulenevalt jätab ta risküsitluse koos selle tulemiga kõrvale ja tugineb kohtuotsuse tegemisel vaid kohtueelses menetluses antud ütlustele. Sama seisukohta korrati ning täiendati kohtuistungil nn mäletamise-mittemäletamise problemaatikasse puutuvalt Riigikohtu otsuses nr 3-1-1-105-06.³²

Ütluste avaldamine KrMS § 289 lg 1 alusel eeldab kontrollitavuse huvides konkreetsete vastuolude nimetamist ja avaldamine on põhjendatud vastuolude osas, mitte aga terve ülekuulamisprotokolli ulatuses. Seega võib kohus näiteks pärast tunnistaja poolt kohtueelses menetluses antud ütluste avaldamist risküsitlusel kohtuotsuses märkida, et kuna selle tunnistaja poolt kohtus antud ütlused ei ole usaldusväärsed, siis ei tugine kohus otsuse tegemisel tema ütlustele. Sellises olukorras ei saa jätta kõrvale risküsitluse tulemina saadud ütlusi ja kohtuotsuses märkida, et kohus eelistab kohtueelses menetluses antud ütlusi.

KrMS § 289 tõlgendamisega seoses aga tõstatas selline küsimus, mida ei ole RK lahendites varem käsitletud. Nimelt avaldas maakohus risküsitluse raames tunnistajate kohtueelses menetluses antud ütlused põhjendusega, et nad ei mäletanud kohtuistungil sündmust, mille kohta oli varem kohtueelses menetluses ütlusi antud. RK arvates tuleb siinjuures kõigepealt analüüsida seda, kas ja kuidas on seadusandja pidanud vajalikuks arvestada ütluste andmisel mäletamisega seonduvat ja kuidas seda kohtumenetluse võistlevuse põhimõtte kontekstis hinnata.

³¹ *Kriminaalasi Arturo Zacharias Hirve süüdistuses KarS § 263 p 1 järgi*, kriminaalasi nr 3-1-1-52-06, Riigikohtu kriminaalkolleegium, kohtuotsus, 28.06.2006.

³² *Kriminaalasi Veronika Belolipetskaja süüdistuses KarS § 375 lg 1 järgi*, kriminaalasi nr 3-1-1-105-06, Riigikohtu kriminaalkolleegium, kohtuotsus, 28.02.2007.

Otsesõnu seondub mäletamisega kriminaalmenetluse seadustikus vaid § 68 lg 3 sätestatu, mille kohaselt võib tunnistaja arvandmete, nimede ja muude raskesti meespeetavate andmete kohta ütlusi andes kasutada märkmeid ja muid dokumente. Kolleegiumi arvates laieneb KrMS § 68 lg 3 regulatsioon ka kohtulikule uurimisele. Ütluste tõepärasuse hindamise seisukohalt peab märkmete ja muude dokumentide kasutamine ütluste andmisel olema kajastatud ka kohtuistungil protokollis. See, mida lugeda „muudeks raskesti meespeetavateks andmeteks“, on fakti küsimus, mida tuleb kohtul igal konkreetsel juhul eraldi hinnata. Kohtumenetluse võistlevuse põhimõttega ei ole aga kooskõlas see, kui kohus loeb tunnistaja poolt kohtuistungil väidetava mittemäletamise korral raskesti meespeetavateks andmeteks kogu kohtueelsel uurimisel räägitu.

RK märgib lisaks veel ka seda, et suutmatus meenutada kohtuistungil varem tajutud olulisi asjaolusid on käsitatav teatava vastuoluna KrMS § 289 lg 1 mõttes. Seega juhtudel, mil tunnistaja ei mäleta risküsitlemisel tõendamiseseme olulisi asjaolusid, mille kohta ta on varem ütlusi andnud, võib neid talle meelde tuletada, tuginedes tema kohtueelses menetluses antud ütluste protokollile. Seejuures tuleb niisugusel meenutamisel lähtuda eesmärgist üksnes värskendada tunnistaja mälu, et oleks võimalik tema risküsitlemine. Kirjelatud eesmärgil ütluste avaldamine ei tohi aga kujuneda ülekuulamisprotokolli täies mahus ettelugemiseks. Eelõeldu tähendab, et avaldades tunnistaja mälu värskendamiseks tema kohtueelses menetluses antud ütlusi, tuleb risküsitlust jätkates välja selgitada, mis talle meenub ning risküsitlusel antud ütlusi hinnata kogumis teiste kohtus kontrollitud tõenditega. Kui vaatamata püüdlustele tunnistaja mälu ei taastu ja teda ei ole võimalik risküsitleda, on tema eeluurimisel antud ütluste tõendina kasutamine välistatud.

1.3. ISIKULISE TÕENDI PROBLEMAATIKA KRIMINAALMENETLUSES

Isikulise tõendi usaldusväärsuse problemaatika prevaleerib selgelt esemelise tõendi ees. Miks see nii on, võiks vastata järgmiselt: antud tõendi sisuga võib sagedamini kaasneda faktiliste asjaolude edastamisel eksimusi kui esemaliste tõenditega. Isikulise tõendi allikaks on inimene ja tõendi usaldusväärsuse garantii ei pruugi olla saajaprotsendiline juba seepärast, et inimesele on loomuomane eksida ja unustada, sealjuures ei ole välistatud ka inimese mõjutamine jms.

Kriminaalmenetluses on mehhanisme, kuidas tagada ja kontrollida tõendi usaldusväärsust, kuid peab tõdema, et sellest hoolimata võib esineda ebausaldusväärseid tõendeid.

Seega, kui lähtuda eelnimetatust, siis isikuliseks tõendiks nimetatakse ütlusi, mille allikaks võib olla nn ekslik inimene. Sellest tulenevalt on ka isikulise tõendi puhul tegemist enamprobleemsema liigiga. Ütlused saadakse üldjuhul erinevate

uurimistoimingute vahendusel, milleks on ülekuulamine, ütluste seostamine olustikuga, vastastamine, äratundmiseks esitamine, uurimiseksperiment.

Kriminalistika on kriminaalmenetluses kesksel kohal ja tema eesmärgiks on meetodiliste ja taktikaliste soovitude ning nõuannetega abistada tõendite kogumist kriminaalmenetluses. Vähetähtis pole ka kriminalistikatehnika osakaal tõendite kogumisel. Kriminaalmenetluses kogub tõendeid menetleja, so inimene, kes võib samuti eksida, mille tõttu peetakse antud tõendit siiski ebakindlamaks võrrelduna füüsilise tõendiga.

Peale ülekuulamise on teisi uurimistoiminguid, mille vahendusel saadakse samuti ütlusi ehk isikulisi tõendeid. Need on ütluste seostamine olustikuga, isiku esitamine äratundmiseks jms, millede puhul aga on ütluste saamine ja hindamine pisut erinev ülekuulamisest. Sealjuures on ka risküsitlemise käigus tõendiallika usaldusväärsuse kontrollimine teistsugune võrrelduna ülekuulamisega.

Isikulise tõendi puhul on siiski peamiseks probleemiks tänases kriminaalmenetluses tõusetunud eelkõige ülekuulamisega kogutav ütlus. Selline lähenemine aga ei tähenda kaugeltki seda, et teiste uurimistoimingutega kogutavate isikuliste tõendite problemaatika meil puuduks. Isikuliste tõendite kogumis- ja kasutamisproblemaatika täismahus vajaks kindlasti analüüsimist, kuid see oleks oluliselt mahukam uurimisülesanne ja ei mahuks antud artikli raamidesse.

Käesolev artikkel käsitleb küll isikulise tõendi problemaatikat tänases kriminaalmenetluses, kuid autor ei seadnud eesmärgiks kõikide uurimistoimingute vahendusel saadavate isikuliste tõendite analüüsi AMP tähenduses.

Kriminaalmenetluses süüküsimuse kui karistamise aluse lahendamiseks isikulise tõendi vahendusel on seatud võistlevas kohtumenetluses rangemad nõuded. Isikuline tõend peab kõlama kohtus, vastasel juhul ei saa kohus seda võtta tõendamisel arvesse. Alternatiivina peetakse tõendit lubatavaks siis, kui see on kogutud kohtueelses menetluses kohtuniku ees või kahtlusalusele või vähemalt tema kaitsjale kohtueelses menetluses küsitlemisõiguse andmise võimaldamisega.

Riigikohtu vastavad lahendid EIÕK artikli 6 ja EIK seisukohtade sisustamisel tekitasid õiguspraktikute hulgas teatud arusaamatust. Mitmesugustel foorumitel³³ tõstatati eri laadi küsimusi, mille sisu oli tegelikult leppimatus kohtueelses menetluses antud ütluste rolli vähenemisega. Mõned RK otsused, eeskätt KrMS §§-

³³ Näiteks 26. märtsil 2007. a Eesti Õiguskeskuses toimunud Riigikohtu ja justiitsministee-riumi esindajate, kohtunike, prokuröride ning advokaatide nn ümarlaud ja samuti Tartu Maa-kohtu kohtuniku Ruth Teeveeru poolt Eesti kohtunike 2007. a foorumil peetud ettekandes.

s 289 ja 291 sätestatu tõlgendamisel on praktikute hulgas tekitanud mitmeid küsitavusi ja vastuväiteid.

Usutavalt võttis 26. märtsil 2007. a asetleidnud nõupidamisel kohtupraktikas kujunenud olukorra kokku justiitsministeeriumi asekanstler Martin Hirvoja, märkides, et kahtlemata tuleneb kriminaalmenetluse seadustiku tekstist väga selgelt tõik, et kohtueelses menetluses antud ütluste osakaalu on senise kriminaalmenetlusega võrreldes oluliselt vähendatud ja et üldjuhul tulebki lähtuda vaid kohtus räägitavast, kuid praktikud ei uskunud, et selline kardinaalne muudatus saaks praktikas ka tegelikult realiseeruda. Kõnealustes diskussioonides on väidetud, et Riigikohus on enda lahenditega esitanud kohtueelses menetluses antud ütluste avaldamisele rangemaid nõudeid, kui see oleks hädapäraselt vajalik EIK praktikast tulenevalt.³⁴

Sellise väite puhul tuleks esmalt arvestada, et kriminaalmenetluse nn tervikkäsitluse fenomenist lähtuvalt ei ole EIK praktikast tulenevate kõnealuste nõuete täpse sisu tuvastamine väga lihtne ülesanne. Samas tuleks teadvustada, et „nii nagu enne“ (s.t eeluurimisel antud ütlusi ilma igasuguste probleemideta kohtus antutega võrdsustades) ei oleks mingil juhul EIK praktikaga kooskõlas. Selle seisukohaga on ka praktikud põhimõtteliselt nõustunud.

Seega on tõusetunud küsimus, kas konventsiooni osalisriikide kõrgeimad kohtud peaksid püüdma AMP tagamisel ületada nõudmiste poolest EIK poolt seatud piiri, või tuleks siseriiklikult kõnealust piiri minimaalstandardina aluseks võttes püüelda optimaalseima lahendi suunas AMP tagamisel. Siinkirjutaja on seda meelt, et Eestis on põhjendatult püütud liikuda viimati nimetatud variandi suunas.

Tagamaks meie tänases kriminaalmenetluses tervikuna ausa ja õiglase kohtumenetluse kulgemise, tuleb muuta isikuliste tõendite kogumiskorda. Sealjuures on Saksa kriminaalmenetluses kohtueelses menetluses lubatud ka riskküsitlemise meetodi kasutamine, mis annab aluse eeldada, et ka meie tänasesse kohtueelsesse menetlusse saaks sarnaselt Saksa eeskujule riskküsitluse meetodile sarnaneva ülekuulamiskorra kehtestada. Alles pärast seda, kui seadusandlikult ja konkreetsetel juhtudel ka praktikas on kohtueelses menetluses kõnealune küsitlusõigus taga-

³⁴ Sellise küsimuse esitas ja sellele vastas jaatavalt ka Ruth Teeveer eelnimetatud ettekan-
des.

Arvestada tuleks siinjuures ka seda, et näiteks Saksamaal loetakse üldjuhul (koos mõn-
ingate eranditega) võimalikuks kohtus avaldada kohtueelses menetluses antud ütlusi vaid
siis, kui neid on antud eeluurimiskohtuniku juures asetleidnud ülekuulamisel. Meie õigus-
traditsioonis ja ka kehtivas menetlusseaduses puudub kohtueelses menetluses sellise üle-
kuulamise võimalus.

tud,³⁵ võiks kaaluda ka KrMS §-s 289-s sätestatu muutmist.

Seega on jätkuvalt huvipakkuv küsimus, milliste muutuste impulsiks võiksid olla kõnealused kohtumenetluse võistlevust rõhutavad arengud. Kõigepealt on kahtlemata asjakohane kaaluda, kas kohtueelses menetluses räägitu osakaalu vähendamine võiks tingida kohtueelses menetluses tehtava kahandamise ja selleks kulutatava ressursi vähendamise. Kohtumenetluse võistlevust rõhutavad arengud peaksid ka käesoleval ajal E-toimiku juurutamisel olema otstarbekamad.

Kogu eelneva valguses ei saa märkimata jätta, et kohtupraktikas on ilmnunud mitmedki kohtumenetluse võistlevusega seotud õigusliku regulatsiooni lüngad, mis vajaksid sisustamist.

Kui 2007. aasta märtsis oli koos justiitsministeeriumi esindajate, kohtunike, prokuröride ja advokaatide ümarlaud, mille käigus arutati Riigikohtu praktikat, ütles justiitsminister välja, et „võistlevast kriminaalmenetlusest ei loobuta, kuid kavas on teha täpsustavaid seadusemuudatusi”. Tõdeti aga selgelt, et tagasipöördumine aega, kus kohtueelses menetluses räägitu oli kohtus räägituga täpselt samaväärne, ei ole võimalik juba EIÕK-st tulenevalt. Üheks negatiivsemaks argumendiks oli aga väide, milleks viia läbi mahukaid ülekuulamisi kohtueelses menetluses, kui kohtumenetluses saab neid kasutada äärmiselt piiratult. Sellest eeldusest lähtuvalt saab aga vastuargumendina väita, et milleks on siis kehtivas seaduses sätestatud tõendite vahetu kohtulik uurimine, kui võidakse kanda kohtueelses menetluses kogutu üle kohtumenetlusesse, piirdudes üksnes ütluste avaldamisega. Kriminaalmenetluse seadustikku jõustades andis seadusandja selge suunise Eesti kriminaalmenetlusesse vähemalt kohtumenetlusesse võistlevuse toomise.

1.4. ISIKULISE TÕENDI PROBLEMAATIKA KOKKUVÕTE

Tuginedes sissejuhatuses ja mujal artiklis öeldule, siis peamisteks põhimõteteks, millest on tekkinud ka isikulise tõendi kogumis-ja kasutamisprobleem, on kaks aspekti. Eesti tänase kriminaalmenetluse eripäraks, et mitte öelda vastuoluks või probleemiks on aga tõik, et erinevalt kohtumenetluse võistlevusest on kohtueelne menetlus kestvalt nn inkvisitsiooniline. Meie tänast õigusmaastikku arvestades pole kriminaalmenetluse puhul mõistetavalt põhiküsimuseks mitte see, kas ja kui-võrd on meie kohtumenetlus võistlev või mitte. Eeskätt tuleb meie õigusruumis kohtumenetluste, sealhulgas ka kriminaalmenetluse kujundamisel arvestada nõuetega, mis kasvavad välja EIK praktikast EIÕK artiklist 6 tuleneva (õiglase) kohtumenetluse põhimõtte sisustamisel.

³⁵Arvestada tuleks siinjuures ka seda, et näiteks Saksamaal loetakse üldjuhul (koos mõningate eranditega) võimalikuks kohtus avaldada kohtueelses menetluses antud ütlusi vaid siis, kui neid on antud eeluurimiskohtuniku juures asetleidnud ülekuulamisel. Meie õigus-traditsioonis ja ka kehtivas menetlusseaduses puudub kohtueelses menetluses sellise ülekuulamise võimalus.

Riigiprokuratuuri eestvedamisel on samuti toimunud mitmeid ümarlaudu, kus praktikute hulgas on arutletud võistleva kohtumenetluse probleeme. Praktikud tõlgendavad erinevalt KrMS § 289 lg 1, lähtutud on arusaamast, et eeluurimisel antud ütlused muutuvad läbi avaldamise tõendiks, millele saab otsuse tegemisel tugineda. Selline arusaam on aga risti vastupidine RK korduvatele seisukohtadele, et eeluurimisel öeldu ei saa mingil tingimusel muutuda läbi kohtus avaldamise tõendiks. Tõendi avaldamisel on teine eesmärk — kontrollida tõendiallika usaldusväärsust ja vastuolusid ütlustes.

Prokuratuuri seisukohalt on probleem tõsine, kuna pärsib oluliselt prokuratuuri võimalusi organiseeritud kuritegevusega seotud rasketes kriminaalasjades süüdimõistva lahendini jõudmist. Muuhulgas soodustab selline olukord ka tunnistajate mõjutamist, kuna tõenäosus on suur, et olulise tunnistaja äralangemisel kukub ka süüdistus kokku.

Soovitav oleks muuta KrMS § 289 selliselt, et kohus võib olulise vastuolu tuvastamise korral arvestada tõendina nii kohtus kui ka kohtueelses menetluses antud ütlusi.

Teiseks isikulise tõendiga seonduvaks probleemiks on peale ülekuulamisel saadavate ütluste ka vastastamisel, ütluste seostamisel olustikuga toimingute käigus koostatud protokollide avaldamine kohtumenetluses. Prokuratuur on seisukohal, et ütluste olustikuga seostamisel on oluliselt rohkem informatsiooni protokollis kui pelgalt isiku ütlustes. Seega on prokuratuur seisukohal, et kohtus peaksid vastavate toimingute protokollid avaldatuna olema tõendiks ka siis, kui isik ütleb kohtuistungil ütlustest lahti.

Diskussiooni aineks on jätkuvalt ka ütluste mittemäletamine ja kas mittemäletamise puhul saab kohtus avaldada kohtueelseid ütlusi. Esimese astme kohtunike hulgas on neid, kes nõuavad avaldamiseks selgesõnalist vastuolu, arvestamata, et ka see on vastuolu, kui isik eeluurimisel mäletab ja kohtus enam mitte. Probleemi tõsidus seisneb ka selles, et taoline olukord soodustab tunnistajate mõjutamist hoopis teisest aspektist. Isik ei pea enam kartma vastutusele võtmist, vaid ta lihtsalt väidab kohtuistungil, et ei mäleta enam eeluurimisel antud ütlusi, ning puudub vajadus välja mõelda valet. Üldjuhul ollakse seisukohal, et ka mittemäletamine on vastuoluna käsitlemine KrMS § 289 lg 1 mõttes ning antud säte on pahauskse tunnistaja distsiplineerimine. Mis tähendab seda, et kui tekib soov kohtuistungil valetada, saavad vähemalt kohtunik ja publik saalis teada, et ta on ebasaldusväärne inimene.

Kui aga isik tõepoolest ei mäleta, siis tema eeluurimisel antud ütluste avaldamine abistab teda ütluste meenutamisel. Diskussioonides on avaldatud, et KrMS § 289 sätet tuleks täpsustada, et oleks ühemõtteliselt selge ja eeluurimisel antud

ütluse avaldamine oleks võimalik ka siis, kui tunnistaja ei mäleta kohtuistungil varasemaid ütlusi. Probleem on ka selles, et tunnistajate mitteilmumine on ka üks olulisemaid kohtuistungil venimise põhjuseid. KrMS § 291 sätestatud alused ütluste avaldamiseks on kehtivas seaduses piiratud, mis põhjustab olulisel määral kohtuistungile edasilükkamist.

Praktikud soovivad kaaluda KrMS § 291 täiendamist, et lubada ütlusi avaldada ka juhul, kui pooled nõustuvad sellega ja tunnistaja on eelnevalt kirjutanud avalduse, et jääb eeluurimisel antud ütluste juurde.

Praktikas on tõusetunud diskussioon ka seonduvalt isikulise tõendiga ka tunnistajate ettevalmistamises riskisütluseks kohtus. See on tekitanud lahkarmumusi ning väidetavalt on ka kohtunike hulgas erinev arusaam, kas prokuröri ja kaitsjal on õigus enne kohtuistungit tunnistajatega kohtuda ja kohtuistungiks ette valmistada. Sealjuures, kas on õigus anda tunnistajatele eeluurimisel antud ütluse protokollil tutvumiseks. Osa kohtunikke nägevat sellises tegevuses tunnistajate ebaseaduslikku mõjutamist, teine osa kohtunikest peab taolist tunnistajate ettevalmistamist õiguspäraseks ja vajalikuks. Kõlama jäi seisukoht, et tunnistajate, kannatanute ja ekspertide ettevalmistamine, sh eeluurimisel läbiviidud ülekuulamise protokollil koopia andmine on lubatav ja soovitatav.³⁶

1.5. JUSTIITSMINISTEERIUMI ETTEPANEKUD PROBLEEMI LAHENDAMISSE DE LEGE FERENDA

Võistlev protsess jõuab haripunkti tõendite esitamisel kohtunikule. Riik peab tõendama süüaluse süüd väljaspool mõistlikku kahtlust, mis on kõrgeim tõendivorm õiguses. Kaitsjal ei ole vaja esitada ühtegi tõendit või üldse mitte rääkida. Süü tõendamise koormis lasub ainult riigil, seda väljaspool mõistlikku kahtlust.³⁷

EIOK garanteerib õiguse ausale õigusemõistmisele, kuid konventsioon ei sätesta tõendite lubatavuse tingimusi, see kuulub siseriikliku õiguse pädevusse.

Erialakirjanduses on väidetud, et kui prokuratuur astub kohtumenetlusse „kriminaaltoimiku-kujulise veendumusega“, et mosaiik on koos (aga sellist veendumust eeldavad süüdistusaktile esitatavad nõuded), siis on ilmselt raske kuulata üleskutset selle kohta, et alles nüüd ja kohtus hakkame me seda mosaiiki monteerima.

Praktikas tähendab see seda, kui palju ja millises kvaliteedis on kummalgi poolel

³⁶ Võistleva kohtumenetluse probleemid. Prokuratuuri vaatenurk. Avaldamata materjalid artikli autori käsutuses paberandjal.

³⁷ Joel Samaha, *Criminal procedure* (2nd edn, Minneapolis/St. Paul, New York, Los Angeles, San Francisco: West Publishing Company, 1993), P 558.

tõendusvahendeid võistlemiseks kaasa võtta. Isikulise tõendi kontekstis on määravaks, kas ja kuidas on pool suutnud ütluse vahetult kohtus kõlama panna. Mitte vähem tähtis ei ole isikulise tõendi usaldusväärsuse säilimine kuni kohtumenetluse otsustusstaadiumini. Pooled peavad suutma kohtus veenvalt ja argumenteeritult esitada kõik nende valduses olevad tõendid. Kohtu veendumus tõendamiseseme asjaolude olemasolus või puudumises tekib üksnes poolte tegevusest ja edukusest kohtusaalis.

Käesoleval ajal pole veel antud valdkonnas reaalseid muudatusi toimunud, kuid selles suunas liigutakse. On asutud ette valmistama muudatusi isikulise tõendi kogumise regulatsioonis selliselt, mis tagaks võistleva kohtumenetluse nõuetele vastava isikulise tõendi kogumiskorra. Justiitsministeeriumis on valminud vastav pakett, millega püütakse kõrvaldada probleeme ja kitsaskohti 2004. aastal jõustunud KrMS-is ning tugevdada võistlevuse põhimõtteid kriminaalmenetluses. Kaalumist väärivaks on kohtuliku ülekuulamise instituudi juurutamine kohtueelsesesse menetlusse, s.o ütluste deponeerimine eeluurimiskohtuniku juures.

Justiitsministeeriumi esitatud muudatusettepaneku ütluste deponeerimiseks tingisid järgmised avaldatud aspektid:

„Praegu on olukord selline, kui tunnistaja kohtuistungil antavad ütlused erinevad tema kohtueelses menetluses antud ütlustest, siis ei saa kohus tihti varasemaid ütlusi arvestada. Selle tulemusel võib juhtuda, et varem põhjaliku tunnistuse andnud isik „unustab“ äkki istungi ajal kõik sündmusega seonduva ning kohtul pole mingit võimalust tema varasemaid tunnistusi arvesse võtta. Eelnõuga tehtav muudatus muudab selle olukorra ja prokuratuur, kahtlustatav või kaitsja võivad taotleda, et eeluurimiskohtuniku juures kuulatakse üle võimalik tunnistaja kriminaalmenetluses, kui see puudutab:

- tahtlikku kuritegu
- ja mille eest on ette nähtud karistusena vähemalt kuni kolm aastat vangistust.

Muudatusettepaneku kohaselt otsustab kohus taotluse rahuldamise eeldusel, kui tunnistaja hilisem ülekuulamine kriminaalasja kohtulikul arutamisel võib osutuda võimatuks või tunnistajat võidakse mõjutada valeütlusi andma. See tähendab, et kui tunnistaja kohtusse ei ilmu (mida paraku juhtub vägagi tihti) või on teda järsku tabanud „amneesia“ (näiteks on temaga manipuleeritud), lähevad tõendina arvesse kohtueelses menetluses antud ütlused”.³⁸

Artikli autor toetab justiitsministeeriumi poolt astutud samme ja on seda meelt,

³⁸ Justiitsministeerium, <www.just.ee> (29.08.2009).

et ütluste deponeerimine eeluurimiskohtuniku juures on oluline samm liikumaks probleemide lahenduste suunas. Esiteks on ütluste deponeerimine tõepoolest tõhus vahend siis, kui on oht, et tunnistajad võivad ära kaduda, või kui on oht, et unustavad kohtueelses menetluses antud ütlused või kui sündmuse toimumise ja ütluste andmise ajaline vahemik on suur. Teiseks, antud meetodi kasutuselevõtuga oleks tagatud ka EIK lahendites väljenduv seisukoht kui ütlus on antud kohtuniku ees, on see kasutatav tõend võistlevas kohtumenetluses. Lisaks vähendab antud meetodi kasutuselevõtmine oluliselt ka kohtuistungite edasilükkamisi põhjusel, et ilmumata on jäänud oluline tunnistaja ja siis kui sündmuse toimumise ja ütluse andmise ajaline piir on olnud pikk.

1.6. ARTIKLI AUTORI ETTEPANEKUD PROBLEEMI LAHENDAMISSE DE LEGE FERENDA

Artikli autori ettepanek lisaks justiitsministeeriumis valminud ettepanekutele on teha obligatoorseks ülekuulamise videosalvestamised, vähemalt keeruliste ja raskete tõendamisprobleemidega kriminaalasjades.

Meetodit võiks rakendada kahtlusaluste, kannatanute ja tunnistajate ülekuulamisel ka kuritegudes, mida ei ole nimetatud ütluste deponeerimise muudatusettepanekutes. Meetodi rakendamine ei ole keeruline ja ei vaja oluliselt suuremaid ressursse kui isikute korduvast kohtuistungile ilmumata jäämisest tekkiv kulu. Antud meetod aitab oluliselt kaasa toimingu kvaliteetsemale sisule, tõendiallika usaldusväärsuse tagamisele ja seeläbi ka kohtumenetluses tõendi hindamisele. Taoliseks ülekuulamiseks peab menetleja põhjalikumalt ette valmistuma, mis omakorda tagab oluliselt suurema sisulise kvaliteedi. Ülekuulamisele allutatud isik, teades videosalvestamisest, püüab enam läbimõeldult anda ütlusi ja vältida tahtlikke ebatäpsusi. Hilisemad pretensioonid menetleja poolt mistahes viisil mõjutamise tulemusel valeütluste andmise põhjendamiseks oleksid sellisel juhul vähetulemuslikud. Olulisel määral väheneksid seega kaebused menetlejate mittekohaste taktikavõtete või meelepärase suunavate küsimuste esitamiste kohta vajalike ütluste saamise eesmärgil.

Kohtumenetluse pooled ja kohus saavad adekvaatse ülevaate toimingu kulgemise taktikast, sh ülevaate isiku kehakeelest, esitatud küsimuste sisust ja vastustest küsimustele. Meetod võimaldab lisaks eelpool nimetatule vajadusel kaasata protsessi ka kehakeele spetsialiste, kes saavad aidata kaasa tõendiallika usaldusväärsuse hindamisel läbi kehakeele.

Videosalvestatava ülekuulamise toimingu juurde lubada kaasata kahtlusalune või vähemalt tema kaitsja koos küsitlemisõigusega. Kaasaegsete tehniliste võimaluste rakendamine on teostatav ka siis, kui on vajadus tagada tunnistaja anonüümsus. Isikulise tõendi sisu, s.o ütlus tõendamiseseme asjaolude kohta, ei saa

olla kunagi anonüümne, vaid anonüümne võib ja peab ka teatud olukordades olema ütlusi andev isik. Juuresviibivale kahtlusalusele või tema kaitsjale on sellega tagatud küsitlemisõigus juba kohtueelses menetluses.

Kohtueelsesse menetlusse riskküsitlusele sarnaneva meetodi sisseviimine tagaks omakorda EIÕK art 6. 3. p. "d" tuleneva ning EIK ja RK nõude täitmise, s.t ka kohtueelses menetluses tuleb tagada kahtlusalusele või vähemalt tema kaitsjale küsitlemisõigus. Selliselt toimides pole rikutud AMP-d ja tõend on lubatav süüküsimuse lahendamisel ka siis, kui tunnistaja riskküsitlemine osutub kohtumenetluses võimatuks.

Vastavalt eelpool nimetatud ettepanekutele nii justiitsministeeriumi kui ka artikli autori poolt, saaks seadusandlikul tasandil teha muudatusi vastavatesse sätetesse, s.t täiendada KrMS § 289 ja 291 sätteid järgmiselt:

- ▶ kohtuniku juures deponeeritud ütlused on kasutatavad tõendina võistlevas kohtumenetluses ka siis, kui kohtumenetluses on võimatu isiku riskküsitlemine;
- ▶ kohtueelses menetluses videosalvestatud ütlused, kus kahtlusalusele või tema kaitsjale on tagatud küsitlemisõigus, on kasutatavad tõendina võistlevas kohtumenetluses ka siis, kui kohtumenetluses on võimatu isiku riskküsitlemine.

Seadusandlikult saab sätestada ütluste saamise viisid, mis ei riku ühtegi tõendite kogumise ja kasutamise üldkehtivat printsiipi. Metoodiliste ja taktikaliste soovitude pinnalt võiks seadustada uurimistoimingu läbiviimise regulatsiooni selliselt, mis teatud olukordade esinemisel võimaldaks lõpptulemust hinnata kohtumenetluses.

Veel soovitab autor kindlasti ülekuulamise protokollit tutvustamist enne kohtumenetluse algust, abistamaks tunnistajal või kannatanul meenutada kuriteosündmusega seotud asjaolusid. See on tarvilik eriti neil juhtumitel, kui sündmuse toimumise ja kohtuistungil vaheline aeg on ületanud mõistliku aja piiri. Autorile teadaolevalt seda meetodit praktikas mõningal määral ka juba rakendatakse, mistõttu ei ole vajadust antud meetodi olulisust pikemalt käsitleda. Kui, siis üksnes seda, et selle meetodi puhul tuleb tunnetada piiri, kus lõpeb abi tunnistajale kuriteosündmuse asjaolude meenutamisel ja kus algab tunnistaja nn mõjutamine andmaks kohtuistungil vajalikke ütlusi.

Seega, seadusega sätestatud ütluste kogumise viis peaks tagama tõendite kasutamise ja hindamise kohtumenetluses. Tõendite hindamine võistlevas kohtumenetluses, nn tõendite vaba hindamise põhimõtteid ei saaks eelnimetatud

ettepanekuid arvestades kuidagi riivatud. Tulenevalt seadusest ja tõenditeooriast on kohus seotud üksnes talle argumenteeritult ja teaduslikult põhjendatud ja seaduslikult kogutud tõenditega, kus ühelgi neist ei ole ette kindlaks määratud jõudu.

KOKKUVÕTE

Võistlev kohtumenetlus seab isikulisele tõendile rangemad nõuded ning ei rahuldu enam kohtueelses menetluses kogutavate tõendite üks-ühese ja vahetu ülekandmisega kohtumenetlusesse. Isikuline tõend peab kõlama kohtus koos kohtumenetluse poolte õigusega risküsitlusele või siis võimalusega kahtlusalusel või vähemalt tema kaitsjal küsitleda süüdistuse tunnistajat kohtueelses menetluses. EIÕK, EIK ja RK on korduvalt sisustanud neid kriteeriume, millele peab vastama isikuline tõend, mida saab kasutada kohtus süüküsimuse lahendamisel.

Sealjuures on RK olnud neis küsimustes oluliselt karmim ja öelnud selgesõnaliselt välja, et olukord ei rahulda võistlevat kohtumenetlust ja on vaja mõelda muutuste peale. RK otsuste kohaselt tuleb selgepiirilisel eristada ühelt poolt neid kohtueelses menetluses saadud ütlusi, mida avaldatakse risküsitlusel KrMS § 289 alusel ja teiselt poolt neid ütlusi, mille avaldamine tugineb KrMS §-le 291.

Risküsitlusel avaldatakse varem antud ütlused vaid siis, kui ilmneb vastuolu kohtus antud ütlustega, ja sellise avaldamise eesmärk saab olla vaid risküsitlusel antud ütluste usaldusväärsuse kontrollimine. Kohus ei saa jätta risküsitlusel antud ütlusi kõrvale ja tugineda kohtuotsuse tegemisel kohtueelses menetluses antud ütlustele põhjendusega, et ta usub neid ütlusi rohkem.

Kehtiva KrMS § 291 kohaselt võib juhtumitel, kus ütluste andmine on takistatud, nt seoses surmaga või kui tunnistaja asukoht pole teada või tunnistaja keeldub ütlusi andmast, avaldada poolte taotlusel tunnistaja kohtueelses menetluses antud ütlusi, teistel asjaoludel seda teha ei saa.

Kui aga kohtueelses menetluses on tagatud küsitlemisõigus kahtlusalusele või vähemalt tema kaitsjale, või ütlused on deponeeritud või need on videosalvestatud, siis on tõend kohtus süüküsimuse lahendamisel kasutatav.

Kohtumenetluses isikulise tõendi kasutamise deponeeritud ütlusena või videosalvestatuna või koos küsitlemisõiguse tagamisega kahtlustatavale või vähemalt tema kaitsjale seadustamine oleks oluline samm muutmaks ka kohtueelset menetlust võistlevamaks. Sealjuures oleks tagatud ka kohtueelses menetluses EIÕK, EIK ja RK tõlgendustest tulenevad AMP-d, mis on kogu kriminaalmenetluse aususe ja õigluse garantii.

RIINA KROONBERG

Adversarial court proceedings set strict requirements on statements and are no longer satisfied with identical and direct transfer of the statements gathered in pre-trial proceedings advanced to the court proceeding. Statements must be heard in court with the right of the parties of the court proceeding to cross examine the witness or with the opportunity of the suspect or his/her attorney to examine the witness in the pre-trial proceeding. The criteria of the statements to resolve the question of guilt have been specified repeatedly by the European Convention on Human Rights, the European Court of Human Rights and the Supreme Court of Estonia.

Thereby the position of the Supreme Court of Estonia has been more strict and explicit in the question; the situation is unsatisfactory for court proceedings and the current situation has emerged as an urgent need for change. According to the decision of the Supreme Court of Estonia, clear distinction between the statements gathered in pre-trial proceedings and disclosed as provided in Article 289 in the Code of Criminal Procedure and the statements disclosed as provided in Article 291 and 294 in the Code of Criminal Procedure must be made. The statements given in pre-trial procedures can only be disclosed during the cross-examination if the statements are in conflict with the testimony given in the cross-examination. The purpose of the disclosure is only to verify the credibility of the testimony of the witness. The court can not ignore the testimony given in the cross-examination and relies on the statements given in pre-trial proceedings when considering the verdict, using the credibility of the statements given in pre-trial proceedings as an excuse.

Article 289 in the Code of Criminal Procedure enables the court to disclose statements given in pre-trial proceedings to verify the credibility of the testimony of the witness if the parties of the court proceeding request so. The statements can not be disclosed as a whole but only in the conflicted parts between the statements given in the pre-trial proceeding and the cross examination.

Article 291 in the Code of Criminal Procedure allows the court to disclose statements given in pre-trial proceedings as a whole, when the witness is dead, the location of the witness is unknown, the witness denies giving testimony in the court or other good reasons provided in the above mentioned article. In any other circumstances the disclosure of the statement given in pre-trial proceedings is excluded with the following exception - the right to examine the witness in a pre-trial proceeding is granted.

The use of the statement in court proceedings should be in the form of a written declared statement or as a video recorded declared statement with the granted right of the suspect or his/her attorney to examine the witness in a pre-trial proceeding. According to the interpretation of the European Convention on Human Rights and the decisions of the European Court of Human Rights and the Supreme Court of Estonia, the principle of honest and fair criminal procedures is not broken, when the right of the suspect or his/her attorney to examine the witness is granted in every stage of the proceeding or the statement is given in the court in front of the judge.

„TSIVIILKAITSE“ RAHVUSVAHELISES HUMANITAARÕIGUSES NING SELLE RIIGISISENE RAKENDAMINE

Annika Talmar

* Autor on Tartu Ülikooli õigusteaduskonna doktorant ja Sisekaitseakadeemia sisejulgeoleku instituudi teadur

SISSEJUHATUS

Rahvusvaheline humanitaarõigus on kõige üldisemalt kirjeldades õigusnormide kogum, mis määratleb relvakonfliktis osalevate ning relvakonfliktist puudutatud riikide ja üksikisikute õigused ja kohustused. Humanitaarõiguse kesksed reeglid sisalduvad 1949. aasta Genfi konventsioonides ja nende 1977. aasta lisaprotokollides.¹ Et selliste reeglite täitmine ka reaalselt tagada, on tarvis, et kõik konventsioonidega liitunud riigid neid austaksid ja endale võetud kohustusi täidaksid. Tihti peale ei piisa rahvusvahelise õiguse puhul selle riigisiseseks kehtimahakkamiseks ainuüksi instrumendi ratifitseerimisest. Nimelt panevad nimetatud instrumendid, nagu ka paljud teised rahvusvahelised lepingud, liitunud riikidele kohustuse astuda konkreetseid samme riigisisese õiguse kooskõlastamiseks vastavalt iga riigi äranägemisele. Niisugust protsessi võiks nimetada rahvusvahelise õiguse (k.a humanitaarõiguse) riigisiseseks rakendamiseks

¹ Genfi (I) konventsioon haavatud ja haigete sõjaväelaste olukorra parandamise kohta maailmal [Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field], 12.08.1949, jõustunud 21.10.1950, 75 UNTS 31 (Eesti suhtes jõustunud 18.07.1993 — RT II 1999, 17, 107); Genfi (II) konventsioon haavatud, haigete ja merehädas sõjaväelaste olukorra parandamise kohta merel [Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea], 12.08.1949, jõustunud 21.10.1950, 75 UNTS 85 (Eesti suhtes jõustunud 18.07.1993 — RT II 1999, 18, 116); Sõjavangide kohtlemise Genfi (III) konventsioon [Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War], 12.08.1949, jõustunud 21.10.1950, 75 UNTS 135 (Eesti suhtes jõustunud 18.07.1993 — RT II 1999, 19, 117); Tsiviilisikute sõjaaegse kaitse Genfi (IV) konventsioon [Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War], 12.08.1949, jõustunud 21.10.1950, 75 UNTS 287 (Eesti suhtes jõustunud 18.07.1993 — RT II 1999, 20, 120); Genfi konventsioonide (I) lisaprotokoll rahvusvaheliste relvakonfliktide ohvrite kaitse kohta [Protocol Additional (I) to the Geneva Conventions, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts], 08.06.1977, jõustunud 07.12.1978, 1125 UNTS 3 (Eesti suhtes jõustunud 18.07.1993 — RT II 1999, 21, 121); Genfi konventsioonide (II) lisaprotokoll siseriiklike relvakonfliktide ohvrite kaitse kohta [Protocol Additional (II) to the Geneva Conventions, relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts], 08.06.1977, jõustunud 07.12.1978, 1125 UNTS 609 (Eesti suhtes jõustunud 18.07.1993 — RT II 1999, 21, 122).

(implementing)² ning see hõlmab kõiki abinõusid, mis tuleb tarvitusele võtta rahvusvaheliste kohustuste täitmiseks — õigusaktide vastuvõtmist, erinevate institutsioonide moodustamist ja ka puhtpraktilisi meetmeid. Ka Eesti on nimetatud rahvusvaheliste lepingutega liitunud ning peab asuma humanitaarõigust riigisisese õigusega siduma.

Kui rahvusvahelist õigust vaadeldakse riigisisese õiguse osana, nagu seda rahvusvahelise- ja riigisisese õiguse vahekorra määratlemise monistliku käsitluse puhul tehakse (sealhulgas Eestis), on väga tõenäoline, et seda ka tõlgendatakse ja rakendatakse sarnaselt riigisisesele õigusele. Sellisel juhul on rahvusvahelisel õigusel samapalju tõlgendusi, kui on tõlgendajaid, kohalike olude varieerumisel varieerub ka rahvusvahelise õiguse tõlgendamine ja rakendamine.³ Seetõttu on normide riigisisessesse õigusesse toomisest oluline ka võrdlus teiste riikide praktikaga. Käesolevas töös analüüsitakse vaid ühe kirjeldatud kohustuse — tsiiviilkaitse — olemust, tehes seda kahes järgus. Esiteks tuleb selgitada, mida tsiiviilkaitse rahvusvahelise humanitaarõiguse järgi tähendab ja missugused kohustused on siin riikidele jäetud. Teiseks aga vaadelda Eesti ja Soome tsiiviilkaitse siseriiklikku regulatsiooni, püüdes neid võrrelda nii omavahel kui ka humanitaarõiguse-järgse regulatsiooniga.

Soome on võrdluseks valitud esiteks seetõttu, et ta paistab kogu Euroopas silma väga hea tsiiviilkaitseüsteemiga. See on ühelt poolt korrektselt õiguslikult reguleeritud, teisalt aga töötab ka praktikas. Teiseks sarnanevad Soome kultuur ja riiklik korraldus Eestile Euroopa riikidest ilmselt kõige enam, mistõttu meie õiguskultuuri teineteisele läheneb. Kolmandaks kuuluvad kaks riiki ühte geograafilisse regiooni ja omavad sarnast vaadet välispoliitikale, jagades ühtlasi ka võrdlemisi sarnast ajalugu. Puhtpraktilise argumendina võib tuua ka soomekeelse materjali kerge kättesaadavuse ja arusaadavuse.

Tsiiviilelanikkonna organiseeritud kaitse vaenutegevusest tulenevate ohtude eest ehk tsiiviilkaitse tõestas oma tähtsust Teise maailmasõja ajal linnade ja teiste tsiiviilisikutega asustatud kohtade massilise pommitamise kontekstis.⁴ Rahvusvahelises humanitaarõiguses on tsiiviilkaitse defineeritud eelkõige läbi tegevuste, mida ellu viiakse, mitte läbi konkreetsete organisatsioonide. Tsiiviilkaitselistel tegevustel on humanitaarõiguse järgi kolm üldist eesmärki: 1) kaitsta tsiiviilelanik-

² Raul Narits, *Õiguse entsüklopeedia* (2. tr, Tallinn: Juura, 2002), lk 140. Õiguse rakendamine riigisiseses õiguses on pisut erineva tähendusega!

³ Veijo Heiskanen, "The relation of international and municipal law", 1 *The Finnish Yearbook of International Law* (1990) 154–265, p 179.

⁴ Frits Kalshoven & Liesbeth Zegveld, *Sõjapidamise piirangud* (tõlkija Alar Helstein, Tartu Ülikooli kirjastus, 2007), lk 132.

konda vaenutegevusest ja muudest õnnetustest tulenevate ohtude eest; 2) aidata tsiviilelanikkonnal taastuda selliste sündmuste mõjudest; 3) tagada vajalikud tingimused tsiviilelanikkonna ellujäämiseks. Genfi konventsioonide esimeses lisaprotokollis rahvusvaheliste relvakonfliktide ohvrite kaitse kohta (edaspidi esimene protokoll) tuuakse välja nimekirjategevustest, mis nende eesmärkide saavutamiseks vajalikud on.⁵

Nii näiteks peavad riigid rahuajal võtma tarvitusele meetmed tsiviilkaitse reeglite riigisiseseks rakendamiseks. Rahuajal ei ole riigid kohustatud oma tsiviilkaitseorganisatsioonide struktuuri rahvusvahelise õiguse kohaseks muutma, küll aga peab konfliktitingimustes olema võimalik vastavate organisatsioonide tegevus koheselt rahvusvahelise humanitaarõigusega kooskõlla viia. Riigid peaksid tagama, et need isikud, kes on tsiviilkaitsega hõivatud, tunneksid rahvusvahelise humanitaarõiguse reegleid — eriti selliseid, mis puudutavad nende isikute endi kohustusi.⁶ Tsiviilkaitse ülesandeid viivad ellu selleks riiklikult moodustatud asutused (muu hulgas tuletõrje, politsei, meditsiinitöötajad) ja tsiviilisikud, kelle riik on alaliselt või ajutiselt määranud neid ülesandeid täitma. Seega oleks mõistlik rahuajal tagada kohane väljaõpe tsiviilkaitseliste tegevuste osas kõigile, kellele võib konfliktitingimustes langeda kohustus mõnd vajalikku ülesannet täita.

Sõnasõnaliselt tõlgendades ei ole kohustust niisuguseid organisatsioone luua rahvusvahelises õiguses ette nähtud. Sätestatud on vaid juhtnöörid puhuks, kui riik on vastavad struktuurid vabatahtlikult loonud. Teisalt on raske ette kujutada, et tsiviilkaitset üldse ei moodustataks — tõepoolest, nimetatud ülesanded on nii rahuajal kui sõjaolukorras tsiviilelanikkonna jaoks absoluutse tähtsusega, humanitaarõiguse kogu olemus on kantud tsiviilelanikkonna kaitsmise põhimõttest.⁷ Järjest rohkem levib seisukoht, et tsiviilkaitse on iga riigi ja ka üksikisiku kohustus. Kodanikud peavad ise kaasa aitama oma turvalisuse tagamisele, riik aga looma omamoodi riskiks valmisoleku kultuuri (mis muu hulgas tähendab ka seda, et esmaabi andmine, riskiks valmisolek ja teadlikkus päästeteenistuse tööst on näiteks kohustusliku õppeainena kooliprogrammides).⁸

⁵ See Yvez Sandoz, Claude Swinarski & Bruno Zimmermann (eds), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, (Geneva: ICRC, 1987), para 2319; Genfi konventsioonide (I) lisaprotokoll rahvusvaheliste relvakonfliktide ohvrite kaitse kohta, *supra* nota 1.

⁶ ICRC, Advisory service on international humanitarian law, Civil defence in international humanitarian law, 2001, fact sheet available at <www.icdo.org/pdf/org/act-coop-human-ihl-en.pdf> (04.06.2009).

⁷ Boško Jakovljević, *New International Status of Civil Defence* (The Hague; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 1982), p 68.

⁸ Gilles Barsacq, „Citizens at the Core of Civil Defence“, *2 Crisis Response* (2005), p 43.

Mõistagi kasutatakse mõisteid „tsiiviilkaitse“, „kodanikukaitse“, „kriisireguleerimine“ ja muid taoliseid ka mujal rahvusvahelises õiguses peale Genfi konventsioonide. Ka Euroopa Liidu õiguses (*civil protection*) ja NATO kontekstis (*civil emergency planning*) on neil mõistetel oma koht. Käesolevas artiklis jäädakse aga tõepoolest vaid rahvusvahelise humanitaarõiguse ja Genfi konventsioonide keskseks, kuivõrd Eesti liitus nendega tunduvalt varem kui NATO või Euroopa Liidu. Samuti aitab selline valik natukenegi teemat kitsendada.

1. TSIVIILKAITSE REGULATSIOON RAHVUSVAHELISES HUMANITAARÕIGUSES

Tsiiviilkaitse, nagu öeldud, on tänaseks rahvusvaheliselt reguleeritud Genfi konventsioonide ja nende esimese lisaprotokolliga. 1949. aasta tsiiviilisikute sõjaaegse kaitse Genfi neljas konventsioon näeb tsiiviilkaitse tegevusi elluviivatele organisatsioonidele ette õiguse täita oma tööülesandeid ka okupeeritud territooriumitel ja olla sealjuures kaitstud.⁹ Veelgi laiemalt on nimetatud ametnikud igal juhul kaitstud tsiiviilisikutena. Põhilised sätted konkreetselt tsiiviilkaitseorganisatsioonide kohta sisalduvad siiski alles konventsioonide esimeses lisaprotokollis aastast 1977. Maailmasõdades hästitöötanud vabatahtlike organiseeritud abi reguleeriti nüüd põhjalikult.

Esimese lisaprotokolli artikkel 61 annab humanitaarõigusejärgse tsiiviilkaitse tähenduse: „tsiiviilkaitse“ tähendab mõnede või kõigi allpool nimetatud ülesannete täitmist, mis on mõeldud tsiiviilelanikkonna kaitsmiseks sõjategevusest või õnnetustest tulenevate ohtude eest, ning tsiiviilelanikkonna abistamiseks nende vahe-tute tagajärgedega toimetulemisel, samuti tsiiviilelanikkonna ellujäämiseks vajalike tingimuste loomiseks.

⁹ Tsiiviilisikute sõjaaegse kaitse Genfi (IV) konventsioon, *supra nota* 1, art 61 jj.

Need ülesanded on:

- 1) hoiatamine;
- 2) evakueerimine;
- 3) varjendite haldamine;
- 4) pimendamise korraldamine;
- 5) päästmine;
- 6) meditsiiniteenused, sealhulgas esmaabi, samuti usuline abistamine;
- 7) tuletõrje;
- 8) ohupiirkondade otsimine ja tähistamine;
- 9) saastetõrje ning muud sarnased kaitseabinõud;
- 10) hädamajutuse ja -varustuse võimaldamine;
- 11) hädaabi osutamine korra taastamisel ja hoidmisel ohupiirkonnas;
- 12) hädaparandustööd vältimatute avalike teenuste taastamiseks;
- 13) esmane hoolitsus surnukehade eest;
- 14) abi eluks hädavajalike objektide säilitamisel;
- 15) ülalnimetatud ülesannete täitmisega kaasnev tegevus, sealhulgas planeerimine ja organiseerimine, kuid mitte ainult need.

„Tsiiviilkaitse organisatsioon“ tähendab aga ühendusi ja muid üksusi, mille konfliktiosalise asjaomane võimuorgan on loonud või volitanud täitma nimetatud ülesandeid ning mis on määratud ainult neid ülesandeid täitma.¹⁰ Tsiiviilkaitseorganisatsioone ja nende personali tuleb austada ja kaitsta, neil on õigus täita oma tsiiviilkaitseülesandeid, välja arvatud vältimatu sõjalise vajaduse korral. Tsiiviilkaitse eesmärgil kasutatavaid objekte ei või hävitada ega nende kasutusotstarvet muuta keegi muu kui konfliktiosaline, kellele need kuuluvad. Kusjuures need reeglid jäävad kehtima ka okupeeritud territooriumitel, kus tsiiviilkaitseorganisatsioon peab võimalolijailt saama vajalikud tingimused oma töö jätkamiseks! Okupeeriv jõud ei tohi rekvireerida ehitisi ja varustust, mis kuulub tsiiviilkaitseorganisatsioonidele.¹¹

Tsiiviilkaitseorganisatsioonide, nende personali, hoonete, varjendite ja vahendite kaitse lõpeb ainult juhul, kui neid väljaspool nende sihtotstarvet kasutatakse vaenlasele kahjulike aktide toimepanemiseks (enne seda tuleb anda ka hoiatus, alles hoiatusele vastamata jätmise korral lõpeb nimetatud kaitse). Kusjuures kahjulikuks aktiks ei või lugeda näiteks seda, et tsiiviilkaitseülesandeid täidetakse sõjaväevõimude juhtimisel või kontrolli all, samuti seda, et personal kannab korra

¹⁰ *Ibid*; Kalshoven & Zegveld, *Sõjapidamise piirangud*, *supra nota* 4, lk 133.

¹¹ *Ibid*, lk 132.

tagamise ja enesekaitse eesmärgil relvi. Vangilangemisel on tsiiviilkaitseorganisatsioonide personal õigustatud sõjavangi staatusele! Need on mitmed vägagi ahvatlevad õigused, mis räägivad kindlasti tsiiviilkaitseorganisatsioonide rajamise kasuks. Põhimõtteliselt on võimalik, et politsei ja päästemetnikud saavad end tsiiviilkaitseorganisatsioonina identifitseerides humanitaarõiguse järgi laiema kaitse ja tegutsemisvabaduse kui tsiiviilisikutena.¹²

Tsiiviilkaitsele on sarnaselt Rahvusvahelisele Punasele Ristile oma kaitsev embleem, mis on paraku paljudele tundmatuks jäänud. Rahvusvaheline tunnusmärk tsiiviilkaitseorganisatsioonide ja nende personali kaitseks on sinine võrdkülgne kolmnurk oranžil taustal. Iga konfliktiosaline peab püüdma tagada, et tema tsiiviilkaitseorganisatsioonid, nende personal, hooned ja vahendid oleksid identifitseeritavad ajal, mil nad tegelevad ainuüksi oma tsiiviilkaitseülesannete täitmisega. Lepingupooled ja konfliktiosalised peavad võtma meetmeid, mis on vajalikud tsiiviilkaitse rahvusvahelise tunnusmärgi kasutamise kontrollimiseks ning selle valesi kasutamise vältimiseks ja lõpetamiseks. Seega peavad viimast tingimust täitma kõik protokolliga liitunud riigid, sõjaaja identifitseerimise nõuet aga vaid konfliktiosalised. Tunnusmärgi kasutamise kontrollimine ning selle väärkasutamise sanktsioneerimine on võimalik ainult läbi riigisisese õiguse – protokoll sätestab kohustuse üldsõnaliselt ega anna ette järelevalve teostajat, karistuse määrasid või neid määravat organit.

Rahvusvaheline Tsiiviilkaitse Organisatsioon (ICDO) ja Rahvusvaheline Punase Risti komitee (ICRC) koguvad protokolliga liitunud riikidelt andmeid tsiiviilkaitse siseriiklikust rakendamisest. Riikidel on kohustus edastada perioodilisi raporteid kõikide humanitaarõigusealaste kohustuste täitmise kohta, samuti on neil kohustus edastada asjakohaste õigusaktide ingliskeelsed tõlked depositaarile. Seega peaks igal teisel osapoolel olema võimalus jälgida, kuidas teistes riikides humanitaarõigusealaseid kohustusi täidetakse. Praktikas riigid selliseid informatsioonilisi kohustusi kuigi hästi ei täida. Nimetatud organisatsioonidel on perioodilise ülevaate koostamiseks siiski ka teisi võimalusi, mille põhjal tuuaksegi välja mitmeid probleeme, mis on tsiiviilkaitse kolmekümneaastases praktikas esinenud.¹³

¹² Tsiiviilisikuid võib humanitaarõiguse järgi interneerida või neile kohustusliku elupaiga määrata, tsiiviilkaitse organisatsioonidel aga tuleb lubada segamatult oma tööd teha, kaasa arvatud okupatsioonitingimuses.

¹³ Meeting of experts on the implementation of international humanitarian law relating to civil defence, The International Civil Defence Organization (ICDO) and the International Committee of the Red Cross (ICRC) in 1997 in Gollion, Switzerland, available at: <www.icrc.org/web/eng/siteeng0.nsf/html/civil-defence-report-020797> (03.06.2009).

Esiteks on selge, et tsiviilkaitseorganisatsioonidel on relvakonfliktides olnud oluline roll. Ometi ei ole see roll, eriti seesugusena, nagu ta on sätestatud humanitaarõiguses, piisavalt tuntud. ¹⁴ Rahuajal võivad organisatsioonid olla nimetatud kuidas tahes ja tegeleda ükskõik milliste ülesannetega, konfliktis peab aga olema üheselt selge, et tegemist on konventsioonijärgsete organisatsioonidega. Tsiviilkaitse annab riikidele väga palju võimalusi, neid tasuks paremini ära kasutada.

Teiseks on protokoll järgi küll ette nähtud, et tsiviilkaitse võib teha koostööd või isegi alluda sõjaväele, praktikas on see aga kaasa toonud mitmeid probleeme ning tänapäeval ei soovitata seda võimalust enam kasutada. Tsiviilkaitse ühendamise sõjaliste struktuuridega tekitab samasuguseid probleeme, nagu see võiks tekitada Punase Risti sõjaväeliseks muutmise puhul. Nimelt on tihti tekkinud olukordi, kus relvajõudude liikmed kasutavad vääriti ära organisatsioonide kaitsvaid embleeme, mistõttu vaenupool ei austa enam vastavate embleemidega märgistatud isikute puutumatust. Nii kaotavad selleks tegelikult õigustatud isikud kaitse. Ka tsiviilkaitse relvastumise kohta märgitakse, et üldjuhul soovitatakse seda tungivalt vältida.

Mis puudutab riigisisest rakendamist, on olulisim kahtlemata see, et õiguses oleks selgelt sätestatud tsiviilkaitseorganisatsioonide kaitsmise ja austamise nõue ning vastupidine käitumine oleks karistatav. Samuti tuleb nii relvajõudude kui tsiviilisikute hulgas tutvustada tsiviilkaitse embleemi ning kindlasti reguleerida riigisisest embleemi väärkasutus. ¹⁵

Selle osa lõpetuseks on vajalik välja tuua veel asjaolu, et sõna-sõnaliselt on tsiviilkaitse kohta öeldu kehtiv ainult rahvusvahelistes relvakonfliktides. Genfi konventsioonide teine lisaprotokoll, mis reguleerib mitte-rahvusvahelisi relvakonflikte, ei maini tsiviilkaitset. Seda on aga loetud protokollis tõsiselt puudujäägiks ning rahvusvaheline tavaõigus lubab tsiviilkaitse kohta sätestatud järjest enam kohaldada ka riigisisese konflikti puhul. ¹⁶ Erinevalt rahvusvahelisest relvakonfliktist võib riigisisene relvakonflikt puhkeda ka n-ö üleöö, mistõttu igasugusteks ettevalmistusteks on juba liiga hilja. Kuid, nagu allpool näha, tegutsevad mõnedes riikides alalised tsiviilkaitseorganisatsioonid ning tsiviilkaitse mõistet kasutatakse ühtviisi nii sõja- kui rahutingimustes.

¹⁴ Stéphane Jeannet, „Civil defence 1977-1997: from law to practice“, *International Review of the Red Cross* (1998), No 325, 715–723, available at: <www.icrc.org/web/eng/siteeng0.nsf/html/57JPJP> (04.06.2009).

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid*; Jakovljević, *New International Status of Civil Defence*, *supra* nota 7, pp 64–65.

2. TSIVIILKAITSE ARENG JA ÕIGUSLIK REGULATSIOON EESTIS

2.1. AJALOOLINE ARENG

Tsiivilkaitsest rääkides peame Eesti puhul analüüsima kogu päästetegevuse korraldust, sest mõistet „tsiivilkaitse“ on kasutatud ebaregulaarselt. Lisaks sellele pole täpselt aru saada, kas see, mida Eestis tsiivilkaitsena määratletud on, tähendab sedasama humanitaarõiguse mõttes. Kogu Eesti päästetegevus sai ilmselt alguse just tuletõrjest. Enne Esimest maailmasõda olevat tegutsenud juba 142 tuletõrjeorganisatsiooni. Kusjuures kõigi nende ühenduste ülesanne oli vabaduse ja vabatahtlikkuse idee levitamine ja säilitamine ligimese teenimisel, need olid omamoodi humanitaarse abistamise mõtte kandjad.¹⁷ Kõikidele 18 kuni 55 aasta vanustele kogukonna elanikele oli kehtestatud koguni tuletõrjeteenistuskohustus. Aasta-aastalt tuletõrje tegevusvaldkond laienes. Nende kohustuste hulka kuulus ka abistamine igasuguste õnnetusjuhtumite, hädaohtude ja katastroofide korral. Enne okupatsiooni jõuti moodustada veel kodanlik õhukaitse, korraldati kursusi tulekaitsest, esmaabist, gaasikaitsest ja õhukaitsevarjenditest, tehti koostööd Eesti Punase Ristiga.¹⁸

1980. aastate lõpus eksisteeris nõukogude Eestis kaks iseseisvat tegevusvaldkonda — tuletõrje ja tsiivilkaitse koos oma keskasutustega. Tuletõrjet juhtivaks struktuuriks Eestis oli Eesti NSV siseministeeriumi tuletõrjevalitsus, mis 1990. aastal nimetati ümber siseministeeriumi tuletõrjeametiks, säilitades siiski eelneva organisatsiooni ülesehituse ning tööpõhimõtted. Tsiivilkaitsevaldkonnas tegutses Eesti NSV ministrite nõukogu esimehele alluv tsiivilkaitsesüsteem, mille juhtivaks struktuuriks oli ENSV tsiivilkaitse staap, millele omakorda allusid rajoonide- ning vabariikliku alluvusega linnade rahvasaadikute nõukogude täitevkomiteede juures tegutsevad vastavad staabid.¹⁹

Tsiivilkaitse on Eestis alates taasiseseisvumisest läbi teinud huvitava arengu. Nõukogudeaegne tsiivilkaitsesüsteem oli valdavalt sõjalise ohu vastu suunatud süsteem, kus elanikkonnale õpetati käitumist näiteks tuumarünnaku korral.²⁰ Taasiseseisvumisel likvideeriti kõigepealt Vabariigi Valitsuse korraldusega 13. novembril 1991 Eesti Vabariigi Tsiivilkaitse Staap. Seejärel Vabariigi Valitsuse määrusega 26. novembrist 1991 nimetati Eesti tsiivilkaitsesüsteem ümber Eesti

¹⁷ Priit Jaan Parmask, *Eesti Tuletõrje ja tsiivilkaitse* (Kupar, 1995), lk 42 ja 48.

¹⁸ *Ibid*, lk 53 ja 76.

¹⁹ Päästeamet, Päästeameti tekkelugu <www.rescue.ee/661> (01.06.2009).

²⁰ Margo Klaos, „Kaitse end ja aita teist“, projekt, Kodanikukaitse, <<http://koolielu.edu.ee/112/112/11.htm>> (04.06.2009).

Vabariigi kodanikukaitsesüsteemiks. Samas kinnitati „Eesti Vabariigi Riikliku Päästeameti põhimäärus“, mis suuresti erines tänasest põhimäärusest. Selle §5 sätestas päästeameti põhiülesande: „Eesti Päästeamet töötab välja ja rakendab sellist riiklikku kodanikukaitsesepoliitikat ja -strateegiat, mis tagab inimeste ja materiaalse väärtuste operatiivse päästmise erakorraliste olukordade puhul ja nende tagajärgede likvideerimise ning looduskahjustuste tõkestamise.“ Seejuures tähendas erakorraline olukord tehnogeensetest protsessidest, loodusnähtustest või relvakonfliktidest põhjustatud olukorda, mis ohustab inimeste elu ja tervist.

Peagi oli selge ka see, et kodanikukaitse ja tuletorje struktuurid peavad ühinema ning Vabariigi Valitsuse määrusega 25. maist 1992. „Eesti Vabariigi Riikliku Tuletorjeameti likvideerimise ja tema funktsioonide üleandmise kohta Eesti Vabariigi Riiklikule Päästeametile“ tunnistati eelnev süsteem kehtetuks.²¹ Eesti Vabariigi kodanikukaitseseadus jõustus 3. juunil 1992. aastal (seega isegi enne Eesti Vabariigi põhiseadust, mis jõustus alles 29. juulil 1992!). Hiljem sai kodanikukaitseseadusest läbi mitmete muudatuste ja paranduste hädaolukorraks valmisoleku seadus ning tuletorje- ja päästeseadusest päästeseadus.²²

Hetkel kehtivas päästeameti põhimääruses (jõustunud 01.02.2008) enam relvakonflikti mainitud ei ole, lisaks puudub sealt ka mõiste erakorraline. 1991. aasta põhimääruses esines veel üks huvitav erisus — nimelt olid Eesti Päästeameti haldusalas olevad päästeväeosad Eesti Vabariigi Kaitsejõudude Peastaabi operatiivalluvuses. Päästeamet oli seega osaliselt sõjaväelise tooniga asutus. Praeguseks enam sõjaolukorras alluvuse muutmist ei toimu. Päästeteenistus peaks jätkama tööd ka okupeeritud aladel — kaitsejõududele allumise puhul ja nende juhtimisel oleks see ilmselt problemaatiline. Päästeameti põhimääruse esimeses paragrahvis on ka punkt „Eesti Päästeamet juhindub oma tegevuses Eesti Vabariigi seadustest, Eesti Vabariigi Valitsuse otsustest, muudest normatiivaktidest ja käesolevast põhimäärusest.“ Siin tekib küsimus, kas Päästeamet, kes tegeleb tõenäoliselt ka tsiviilkaitsega humanitaarõiguse mõttes, juhindub oma tegevuses üldse rahvusvahelistest konventsioonidest. Kas nii võiks tõlgendada väljendit muud normatiivaktid? Antud juhul raskendab tõlgendamisest ka asjaolu, et esimene

²¹ Päästeamet, Päästeameti tekkelugu, <www.rescue.ee/661> (01.06.2009).

²² Hädaolukorraks valmisoleku seadus, 22.11.2000, jõustunud 01.01.2001 — RT I 2000, 95, 613 ... RT I 2005, 64, 482; Erakorralise seisukorra seadus, 10.01.1996, jõustunud 16.02.1996 — RT I 1996, 8, 165 ... RT I 2005, 64, 482; Päästeseadus, 23.03.1994, jõustunud 24.04.1994 — RT I 1994, 28, 424 ... RT I 2008, 35, 213; Eesti Vabariigi Valitsuse Määrus, „Eesti Vabariigi Riikliku Päästeameti põhimääruse“ kinnitamise ning Eesti Vabariigi tsiviilkaitse süsteemi reorganiseerimise esmaste abinõude kohta, RT, 24.12.1991, 44, 540; Päästeameti Põhimäärus, vastu võetud siseministri 11. aprilli 2006. a määrusega nr. 14, jõustunud 01.05.2006 — RTL 2006, 33, 595 ... RTL 2008, 10, 124.

protokoll jõustus Eesti suhtes alles pärast Päästeameti põhikirja vastuvõtmist. Hetkel kehtivas põhikirjas niisugust punkti enam ei leidu, Päästeamet peab vaid tegutsema seaduse alusel ja sellega kooskõlas. Kui ei ole aga seaduslikku alust näiteks tsiviilkaitse embleemi kaitsmiseks või väärkasutamise karistamiseks, mille alusel siis toimida?

1992. aastal vastu võetud kodanikukaitseseadus ning 1993. aasta veebruaris moodustatud Vabariigi Valitsuse kodanikukaitse komisjon tunnistati 2001. aastal kehtetuks hädaolukorraks valmisoleku seadusega, kuna need ei reguleerinud piisavalt kõiki hädaolukordi. Viimane toob sisse erakorralise olukorraga pea samatähendusliku mõiste hädaolukord, mis on „sündmus või sündmuste ahel, mis ohustab riigi julgeolekut, inimeste elu ja tervist, kahjustab oluliselt keskkonda või tekitab ulatuslikku majanduslikku kahju...”²³ Sellises olukorras ühiskonna turvalisuse tagamist nimetatakse kriisireguleerimiseks. Edasises paragrahvis 5 on antud kriisireguleerimise ülesanded, mis suuresti vastavad Genfi konventsioonide tsiviilkaitse tegevusaladele. Osaliselt saaks tsiviilkaitse töö korraldamiseks kasutada ka erakorralise seisukorra seadust, kuigi sellel suures osas puuduvad alamalseisvad aktid, plaanidest ja ressursidest rääkimata. Tsiviilkaitset, kodanikukaitset ja kriisireguleerimissüsteemi on seega ilmselt kasutatud samatähenduslike terminitena ning ka humanitaarõigusejärgse tsiviilkaitse vastandina. Lisaks sellele on mõisteid pidevalt kasutatud nii sõja- kui rahuaja puhul, nagu seda tehakse ka Soomes.

2.2. TSIVIILKAITSE HETKEOLUKORRAST

Veel hiljuti kirjeldati Eesti tsiviilkaitse süsteemi kui osa riigi totaalkaitse süsteemist, mida kirjeldatakse muu hulgas kui „kriisi- ja sõjaolukorras täidetavate riigikaitseliste mittesõjaliste ülesannete kompleksi, mille eesmärgiks on riiklike ja valitsemisfunktsioonide säilitamine, elanikkonna ja tema ning riigi vara kaitsmine, elanike varustamine ja tagamine elutähtsate teenustega ja tarbekaupadega, vaenlase rünnakute mõju minimeerimine ühiskonnale ja nende tulemusena tekkinud hädaolukordade lahendamine”.²⁴

²³ Hädaolukorraks valmisoleku seaduse § 2 lg 1.

²⁴ Vabariigi Valitsuse 18. jaanuari 2005. a määruse nr 10 Sõjalise kaitse strateegilise kava kehtestamine lisa, kättesaadav internetis <mod.gov.ee/static/sisu/files/2005-01-25_strateegia180105.rtf> (04.06.2009); Kindralmajor Ants Laaneots, Akadeemiline Vene ja Balti uuringute keskus, „Totaalkaitse riigikaitse süsteemina“ (2000), <www.ut.ee/ABVKeskus/eesti/totaalkaitse.html> (04.06.2009). Totaalkaitse sõnastus on ajas mõnevõrra muutunud, põhialused aga jäänud samaks.

Tsiviilkaitset (kodanikukaitset, kriisireguleerimist) koordineerivaks riiklikuks institutsiooniks on siseministeerium, mis rakendab selleks oma ametid, maavalitsused ja kohalikud omavalitsused. Keskseks tsiviilkaitset teostavaks struktuuriks on siseministeeriumi valitsemisalas olev Päästeamet. Päästeameti embleemil on ka sinine kolmnurk oranžil taustal (mis aga ei ole piisav märgistamiskohustuse täitmiseks) ning ameti esindajad käivad tsiviilkaitseorganisatsioonide rahvusvahelistel kokkutulekutel.²⁵ Veel võtavad tsiviilkaitse tööst vajadusel osa justiitsministeerium, sotsiaalministeerium, teede- ja sideministeerium, majandus- ja kommunikatsiooniministeerium, põllumajandusministeerium ja isegi Eesti Pank, igaüks oma tegevusvaldkonna piires. Kriisireguleerimine on kolmetasandiline — riiklik tasand, regionaalne tasand ja omavalitsuste tasand. Kõikidel tasanditel on oma ülesanded, mille lahendamiseks moodustatakse kriisikomisjonid.

Murelikuks teeb siinkohal asjaolu, et süsteem ja selle areng on äärmiselt segadusttekitav. Humanitaarõigusejärgse tsiviilkaitse vasted Eesti õiguses tuleb huvilisel ise tuletada erinevate seaduste vastakatest sõnastustest. Iseenesest ei ole riikidel rahuajal kohustust tsiviilkaitseorganisatsioone ümber organiseerida, praegune olukord võib aga tekitada kahtlust, kas üldse on aru saadud rahvusvahelise õiguse järgsest tsiviilkaitse tähendusest. Kirjanduses võis hiljuti leida näiteks seisukoha, mis seab tsiviilkaitse eesmärgiks hoopis riiklike ja valitsemisfunktsioonide säilitamise (riigikogu, valitsuse ja omavalitsusasutuste ning õigussüsteemi teovõime alalhoid, avaliku korra kindlustamine).²⁶ Toodud eesmärk on segi aetud kaitsevæ eesmärkidega konfliktitingimustes. Tsiviilkaitse eesmärk ei ole kindlasti riiklike funktsioonide säilitamine või riigikorra hoidmine, vaid tsiviilelanike kaitsmine ja abistamine ükskõik millise riigikorra tingimustes. Tsiviilkaitse mõistele nõukogude ajal omistatud tähendus aitab ilmselt segaduse tekkimisele kaasa.

Ehkki Päästeamet tegeleb ja on seadnud eesmärgiks kriisiajal tegeleda väga paljude erinevate elanikkonda abistavate ülesannetega (paljud neist on ka Genfi konventsioonides määratletud), on paljud protokollijärgsed kohustused täitmata.²⁷

²⁵ Autori kirjavahetus Päästeameti kriisireguleerimise spetsialistiga, aprill 2008.

²⁶ „Seega võib öelda, et tsiviilkaitse kujutab endast sõjaolukorras täidetavat riigi- ja elanikkonna riigikaitseliste mittesõjaliste ülesannete kompleksi, mille eesmärgiks on ... riiklike ja valitsemisfunktsioonide säilitamine (riigikogu, valitsuse ja omavalitsusasutuste ning õigussüsteemi teovõime alalhoid, avaliku korra kindlustamine)“; Vaata <www.ut.ee/ABV-Keskus/eesti/totaalkaitse.html#_ftn15>, Ants Laaneots viitab Harry Heina ettekandele II kõrgematel riigikaitsekursustel 06.04.2000 Tartus, „Päästeameti roll riigikaitstes. Kriisireguleerimine ja tsiviilkaitse ülesannetest NATO lävepakul“.

²⁷ Avaliku korra kindlustamine, elanikkonna kaitse ja päästeteenistus, telekommunikatsioonide ja postiteenistuse toimimise kindlustamine, transpordisüsteemi toimimine, energeetikasüsteemi toimimine, varustamine toiduainetega, põgenike ja evakueeritute teenistus jne.

Nii ei ole näiteks tsiviilkaitse embleemi Eesti seadustes käsitletud. Punase Risti nimetuse ja embleemi seaduses ei ole tsiviilkaitse embleemi kahetsusväärselt märgitud.²⁸ Seoses sellega ei ole ka embleemi väärkasutamist reguleeritud. Riigisisese järelevalve ja sanktsioonisüsteemi loomine on Genfi süsteemi üks esmaseid kohustusi, ilma selleta ei ole võimalik tagada humanitaarõiguse universaalset kehtimist. Tsiviilkaitse põhimõtete õpetamise ja levitamise kohustust või selleks määratud asutust üheski avalikkusele kättesaadavas materjalis samuti märgitud ei ole.

Kogu eeltoodud arutlus tsiviilkaitsest ja selle põhimõttelisest kehtivusest konfliktitingimustes on aga kahtluse alla seatud seoses hädaolukorraks valmisoleku seaduse ning eriolukorra seaduse kehtetuks tunnistamisega. 15. juunil 2009. a võeti vastu hädaolukorra seadus, mis viimatinimetatud instrumendid kehtetuks tunnistas. Hädaolukorra seadus sätestab kriisireguleerimise, sealhulgas hädaolukorraks valmistumise ja hädaolukorra lahendamise ning elutähtsate teenuste toimepidevuse tagamise õiguslikud alused.²⁹ Hädaolukorra mõistet on mõnevõrra muudetud — kui varem kehtinud seaduses tähendas see „sündmust või sündmuste ahelat, mis ohustab riigi julgeolekut, inimeste elu ja tervist, kahjustab oluliselt keskkonda või tekitab ulatuslikku majanduslikku kahju, siis hetkel kehtivas seaduses tähendab hädaolukord „sündmust või sündmuste ahelat, mis ohustab paljude inimeste elu või tervist või põhjustab suure varalise kahju või suure keskkonnakahju või tõsiseid ja ulatuslikke häireid elutähtsa teenuse toimepidevuses ning mille lahendamiseks on vajalik mitme asutuse või nende kaasatud isikute kiire kooskõlastatud tegevus“. Pangem tähele, et riigi julgeolekut enam mainitud ei ole. Seaduse esimese paragrahvi kolmas lõige sätestab lisaks, et „seadus ei reguleeri sõjalisest ohust tingitud hädaolukorraks valmistumist ja hädaolukorra lahendamist“. Erakorralise seisukorra ja sõjaseisukorra ajal saab seadust kasutada niivõrd, kui võrd erakorralise seisukorra seadus ja sõjaaja riigikaitse seadus ei sätesta teisiti. Nüüd on siis tegemist erakorralise seisukorra, eriolukorra, sõjaseisukorra ja eraldi sõjalisest ohust tingitud hädaolukorraga. Erakorralist seisukorda reguleerib erakorralise seisukorra seadus, eriolukorda reguleerib hädaolukorra seadus, sõjaseisukorda sõjaaja riigikaitse seadus, aga mis on sõjalisest ohust tingitud hädaolukord? Erakorralise seisukorra seadus reguleerib tegelikult veel neljandat liiki seisukorda — Eesti põhiseaduslikku korda ähvardav oht. Viimast võiks põhimõtteliselt lugeda sõjalisest ohust tingitud hädaolukorraks. Kuid, nagu eelnevalt mainitud ei ole erakorralise seisukorra seadus eriti üksikasjalik — see ei näe ette kindlaid ülesandeid, vaid paneb Vabariigi Valitsuse kriisikomisjo-

²⁸ Punase risti nimetuse ja embleemi seadus, 05.04.2006, jõustunud 01.06.2006 — RT I 2008, 54, 305.

²⁹ Hädaolukorra seadus, 15.06.2009, jõustunud 24.07.2009 — RT I 2009, 39, 262.

nile õigused ja kohustused erakorralise seisukorra puhul toimimiseks.

Humanitaarõigusejärgseid tsiviilkaitse ülesandeid võib seega leida mitmetest seadustest. Küsimus on selles, kui palju tõlgendusruumi need lubavad. Näiteks hädaolukorra seaduse järgseid eriolukorra töid võiks lugeda tsiviilkaitsetöödeks, kuid eriolukord kuulutatakse välja ainult loodusõnnetusest, katastroofist või nakkushaiguse levikust tuleneva hädaolukorra lahendamiseks. Eriolukorra tööde hulka kuuluvad päästetööd, mis päästeseaduse mõttes on „inimeste ja vara päästmiseks ning keskkonna kaitseks tehtavad tööd tulekahjude, loodusõnnetuste, katastroofide, avariide, plahvatuste, liiklusõnnetuste ja muude õnnetuste korral, samuti õnnetustega kaasnevate ohtude likvideerimiseks tehtavad tööd.“ Hädaolukorra seadus näeb ette veel elutähtsate teenuste loetelu, mis samuti vastab sõjaaja tsiviilkaitseülesannetele. Seni, kuni need ei ole vastuolus sõjaaja riigikaitse seadusega, ei ole alust arvata, et sama loetelu ei saaks kasutada sõjaajal. Küll aga ei kehti need sõjalisest ohust tingitud hädaolukorraks valmistumisel. Ilmselt mõistab lugeja, et olukord on küllaltki segadusttekitav.

3. TSIVIILKAITSE ARENG JA ÕIGUSLIK REGULATSIOON SOOMES

3.1. AJALOOLINE ARENG

Soome saavutas iseseisvuse 1917. aastal. Rahvasteliidu liikmena asus ta kohe aktiivselt rahvusvaheliselt suhtlema ja liitus mitmete rahvusvaheliste instrumentidega (näiteks 1907. aasta Haagi teisel rahukonverentsil vastu võetud sõjaõiguse konventsioonidega). Soome osales 1929. aasta Genfi diplomaatilisel konverentsil, kus võeti vastu tänaste Genfi konventsioonide eelkäijad. Soome delegatsioon osales ka sõjajärgsel 1949. aasta konverentsil, kus võeti vastu neli Genfi konventsiooni, mille Soome ratifitseeris reservatsioonideta 1955. aastal. Needki konventsioonid vajasisid aga sõjategevuse pideval muutumisel täiendamist, lisaprotokollide vastuvõtmist. Kui järgmine konverents lisaprotokollide tarvis mõned aastakümned hiljem toimus, osales Soome seal juba suure delegatsiooni ja väga aktiivse rolliga. Võttes südameasjaks rahvusvahelise humanitaarõiguse tugevdamise ja arendamise, esitas Soome mitu parandus- ja täiendustepanekut erinevatel teemadel, muu hulgas keskkonnakaitse ning tsiviilkaitse normide kohta. Soome ratifitseeris protokoll 1980. aastal (Eesti suhtes jõustus protokoll 18.07.1993).³⁰

Soomes võeti esimene tsiviilkaitse seadus vastu juba aastal 1958. Algne seadus

³⁰ Lauri Hannikainen, Raija Hanski & Allan Rosas, *Implementing Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts: The Case of Finland* (Martinus Nijhoff Publishers, 1992), pp 3–6.

pani siseministeeriumile vastutuse varjendite rajamise, evakuaatsiooni ja looduskatastroofide tagajärgede likvideerimise eest. Ministeerium delegeeris kohustuse elluviimise kohalikele omavalitsustele, kus tööd korraldasid kohalikud tsiiviilkaitse juhtorganid. Tsiiviilkaitset koordineerivaid keskuseid oli sel ajal üle saja, hõivatud personali (koos vabatahtlikega) aga üle saja tuhande inimese. Töösse planeeriti vajadusel kaasata ka Punane Rist, Päästeamet ja politsei. Tsiiviilkaitset teostasid siiski vaid relvastamata tsiiviilisikud. Võimaliku konfliktiolukorra puhul sai vastane seega lähtuda eeldusest, et tsiiviilkaitse ja relvajõud on täielikult lahutatud ning tsiiviilkaitse personal on õigustatud kaitsele ja lugupidamisele.³¹

Kahekümnenda sajandi esimese poole Soome tsiiviilkaitse tegevus sarnanes iseisva Eesti omale. 1920. aastatel tegeldi gaasirünnakust tuleneva ohu vastu valmistumisega, 1930. aastatel tekkis vajadus õhtutõrjeks, oluline oli sealjuures vabatahtlik töö. Teises maailmasõjas toimis tsiiviilkaitse väga efektiivselt, pärast sõda toimus arengus mõningane seisak. Ajavahemikul 1950–1980 kardeti tuumasõda ning valmistati hoogsalt ette varjendeid elanikkonna kaitseks. Seda perioodi iseloomustas sõja- ja rahuaja tsiiviilkaitsekorralduse täielik erinevus ja eraldatus. Ühtlustamine hakkas toimuma seitsmekümnendatel aastatel ning tänaseks põhineb valmisolek täielikult rahuaja süsteemidel, tsiiviilkaitse ettevalmistused peaksid olema tehtud tavapärase administratiivkorralduse järgi. Tsiiviilkaitse eesmärgiks on läbivalt olnud kohustuste jagamine paljude ühiskonnasektorite vahel, kiire reageerimine, koostöö ja vabatahtlik tegevus.³²

3.2. HETKEOLUKORD

Ohud turvalisusele tänapäeva Soomes on taas kord sarnased Eestiga. Liiklusõnnetustes ja tules hukkunute arv on väga kõrge. Looduslikke katastroofe üldiselt ei esine, mõnikord tuleb tegemist teha tormide ja üleujutuste tagajärgede likvideerimisega. Uusi väljakutseid turvalisusele kujutab rahvastiku koondumine linnadesse ja üldine vananemine. Terrorismioht ei ole küll suur, kuid sellesse suhtutakse ettevaatlikkusega. Samas mäletatakse Soomes hästi aegu, mil iga kümnes Soome mees sõjas elu kaotas või kogu rahvas nälga kannatas. Kuna need sündmused leidsid aset alles eelmisel sajandil, ei ole alust arvata, et pikemas perspektiivis on turvalisus ja isegi inimeste põhivajadused väljaspool ohtu.³³ Soome on tulevikku vaadates pragmaatiline ja realistlik — muu hulgas turvalisuspoliitika alal. Nüüdseks on riigi hea ohutuskultuur ning kõrgetasemeline päästeteenistus

³¹ *Ibid*, pp 142–144.

³² Markku Haranne, „Future development on emergency response and disaster management of Finland“, International Workshop on Emergency Response and Rescue, (2005), available at: <www.ncdr.nat.gov.tw/iwerr/doc/pdf/S3%20PDF/s3-1%20Markku%20Haranne.pdf> (01.06.2009).

³³ *Ibid*.

tunnustatud ka mujal Euroopas.

Tsiviilkaitse kuulub Soomes sarnaselt Eestiga päästeala tegevuste alla. Soome päästeteenistuse ülesanded jaotuvad kolmeks: 1) tulekahjude ja õnnetuste ennetamine; 2) õnnetusjuhtumitel päästeoperatsioonide teostamine; 3) hädaolukordades tsiviilkaitsetööde teostamine ning ettevalmistused nendeks. Kuni 1980. aastateni olid tuletõrje ja päästetööd ning tsiviilkaitse eraldi süsteemid, kus tsiviilkaitsel oli pigem sõjaline toon. Tänapäeval koosneb tsiviilkaitse professionaalsetest ja vabatahtlikest tuletõrjajatest, teiste organisatsioonide üksustest ja inimestest, kes täidavad ametikohast või elukohast tulenevaid tsiviilkaitselisi kohustusi. Tsiviilkaitsel on ühiskonnas väga hea maine, seda nähakse kui tavapärase päästetöö ühte loomulikku osa.³⁴ Lisaks sellele ei „karda“ Soome kasutada mõistet tsiviilkaitse, mis Eestis on nõukogudeaegsetest mõjutustest kantuna halva tooni omandanud.

Päästeala juhtimine toimub läbi siseministeriumi päästeteenistuste osakonna, millel on palju volitusi. Keskadministratsiooni funktsioonideks on seadusloome, üldkoordineerimine, häirekeskused, välissuhtlus, koolitused. Päästeala on jaotatud 22 päästepiirkonnaks, mis on moodustatud mitme kohaliku omavalitsuse ühendusena ning mille rahastamine toimub põhiliselt kohaliku omavalitsuse sihtotstarbeliste eraldiste kaudu. Selline reform toimus alles 2004. aastal, varem oli päästeüksusi üle neljasaja. Päästepiirkonnas on esindatud nii elukutselised, poolprofessionaalsed kui ka vabatahtlikud päästeteenistused, mis tegelevad paljude erinevate aladega. Vajadusel on koosseise võimalik täiendada tsiviilkaitseeksperptidega.³⁵

Soome 1958. aasta tsiviilkaitseseadust muudeti oluliselt aastal 1990, tunnistati aga sootuks kehtetuks 1999. aasta päästetegevuse seadusega (pelastustoimilaki), viimane kaotas kehtivuse 2003. aasta päästeseadusega (pelastuslaki).

Praeguse päästeseaduse esimene paragrahv annab tsiviilkaitse määratluse: seadust kohaldatakse /.../ tsiviilkaitsel, mille all käesoleva seaduse tähenduses mõeldakse isikute ja vara kaitset ja punktis 2 mainitud tegevusi (isikute, vara ja keskkonna kaitse, kahjustuste leevendamine ja vältimine) valmisolekuseaduses

³⁴ Ibid.

³⁵ International Civil Defence Directory, Finland, Department for Rescue Services, country data, pp 2–4; Kadi Luht, Päästeala organisatsioon ja juhtimine, e-õpiobjekt, Sisekaitseakadeemia Päästekolledž, kättesaadav ka
<www.sisekaitse.ee/luht/R_org_juhtimine/index.php?2._P%E4%E4steala_L%E4%E4nemereriikides:Soome> (01.06.2009).

ja kaitseolukorra seadustes sätestatud erakorralistes olukordades ja nendeks valmistumisel.³⁶ Valmistumine tähendab seega kõiki rahuaja (ka suurõnnetustevaba aja) tsiivilkaitse tegevusi: varjendite ehitamine ja hooldamine, hoiatussüsteemide loomine, erivarustuse hankimine, väljaõppe andmine ja planeerimine. Edasi sätestab seadus ministeeriumi ning teiste osalejate õigused ja kohustused päästealal.

Seaduse kogu kümnes peatükk on pühendatud tsiivilkaitsele! §50 sätestabki näiteks, et normaalolukorras tehtavate tsiivilkaitse ettevalmistustööde hulka kuulub hädaolukorda puudutav planeerimine ja koolitus, varjendite ehitamine ja muu. Edasi tuleb peatükis juttu järelevalve teostamisest, võimalusest kutsuda isikuid kohustuslikus korras tsiivilkaitse väljaõppesse ning riigi abist sel puhul kui kohustatud isikud ei ole võimelised varjendeid ehitama. Nimelt peab teatud suurusga ehitistel (pindalaga üle 600m²) olema oma tsiivilkaitsevarjend. Planeerimise ja ehitamise kohustus lasub harilikult kinnisvaraarendajal. Selline võrdlemisi karm regulatsioon on toonud ka edu — erinevatel andmetel on ligi 70% Soome elanikest võimalik paigutada varjenditesse, suurlinnades jätkub ruumi koguni tervele rahvastikule!³⁷ Rahuajal võib varjendeid kasutada ka muudel eesmärkidel (ujulad, metrood, spordisaalid jms), tingimusel, et neid on 24 tunni jooksul võimalik taas varjenditena kasutada.

Kolm kõige olulisemat humanitaarõigusealast kohustus on Soomes seega seadusega reguleeritud. Nendeks loetakse tsiivilkaitse embleemi kaitse sätestamist, tsiivilkaitse põhimõtete õpetamist nii kaitseväelaste kui ka tsiivilelanike seas ning eksimuste karistamist. Nimetatud päästeseaduses leidub mitmes kohas viiteid tsiivilkaitse väljaõppele ja tsiivilkaitseliste kohustuste täitmatajätmise karistatavusele. Soome karistusseadustikku on sõjakuritegude peatükki toodud ulatuslik loetelu sõjaaja raskemate rikkumiste kohta, mis hõlmab ka tsiivilkaitselisi tegevusi.

Tsiivilkaitse embleemi kaitse on aga reguleeritud koguni eraldi seadusega. See seadus teatud rahvusvaheliselt kaitstud sümbolite kasutamise kohta võeti vastu juba aastal 1979 ning seda on praeguseks muudetud ainult ühel korral. Seaduse esimene paragrahv annab vägagi konkreetse sissejuhatuse: Punase Risti embleemi, nimetust „Punane Rist“ ja „Genfi Rist“ ning rahvusvahelist tsiivilkaitse

³⁶ Pelastuslaki, 468/2003, vastuvõetud 13.6.2003, <www.finlex.fi>, § 1 lg 1 p 3. (... väestönsuojeluun, jolla tarkoitetaan tässä laissa ihmisten ja omaisuuden suojaamista ja 2 kohdassa mainittujen tehtävien hoitamista valmiuslain (1080/1991) 2 §:ssä ja puolustustilalain (1083/1991) 1 §:ssä tarkoitetuissa poikkeusoloissa sekä niihin varautumista).

³⁷ International Civil Defence Directory, *supra* nota 32, p 3; Sisäasiainministeriön pelastusosasto, Rescue Services in Finland, brochure, p 15; vaata ka <www.pelastustoimi.fi>.

embleemi ei tohi kasutada muudel kui käesolevas seaduses sätestatud juhtudel.³⁸ Siin on kirjeldatud, millised nimetatud märgid täpselt välja näevad ja viidatud Genfi konventsioonidele. Keelatud on ka embleemidele arusaadavalt sarnaste märkide kasutamine ehk matkimine. Nii näiteks ei ole lubatud tsiviilkaitse embleemile sarnaste sümbolite kasutamine reklaamides, kaubamärkidena vms.

Paragrahvid viis ja kuus täpsustavad embleemide kasutamise korda ja sätestavad karistused: tsiviilkaitse embleemi kasutatakse relvastatud konfliktis tsiviilkaitseliste tegevuste kaitseks nii nagu see on ette nähtud Genfi konventsioonide esimeses protokollis. Siseministeeriumi loal võib neid kasutada ka rahuajal. Embleemide ja mõistete kasutamine kaubanduslikul või mõnel muul lubamatul eesmärgil toob kaasa trahvi või kuni kuue kuu pikkuse vangistuse, välja arvatud juhul kui mõne muu seadusega on sätestatud veelgi karmim karistus. Nimelt laieneb sõjaajal väärkasutusele karistusseadustik, mille järgi on embleemi väärkasutuse näol tegemist sõjakuriteoga ning karistus on tunduvalt karmim.³⁹

Soome praegune pääste- ja tsiviilkaitsesüsteem põhineb stabiilsusel, reaalsel olukorra hindamisel, ajaloo tundmisel ja pideval riskianalüüsil. Selle olulisemad komponendid ja eelised on sujuv üleminek normaaltingimustest kriisiaega, minimaalsed muudatused organisatoorses pooles, koostöö olulisus ja erinevate organisatsioonide vahel jagatud kohustused. Suurimaid raskusi tekitab aga niigi väheste ressursside kasutamine vähetõenäoliste õnnetuste ärahoidmiseks.

Soome on seadnud eesmärgiks olla aastaks 2015 Euroopa edukaim päästeteenistuse pakkuja. Selle saavutamiseks on üks kriitiline edutegur muuseas ka tsiviilkaitse efektiivne toimimine, mis saavutatakse läbi suutlikkuse võimalike ohtudega vastavusse viimise, hea planeerimise ja kiire reageerimise.⁴⁰

³⁸ Laki eräiden kansainvälisesti suojattujen tunnusten käytöstä, 21.12.1979/947, <www.finlex.fi>.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ Rescue Services Strategy 2015. March 2007, Internal Security, (Ministry of the interior publications, 2008), available at <[www.intermin.fi/intermin/biblio.nsf/53829F0DDEE17CFBC22574340044FABC/\\$file/142008.pdf](http://www.intermin.fi/intermin/biblio.nsf/53829F0DDEE17CFBC22574340044FABC/$file/142008.pdf)> (01.06.2009).

KOKKUVÕTE

Genfi konventsioonide ja teiste rahvusvaheliste lepingutega liitumisel saavad riigid kaasa kohustuse tagada humanitaarõiguse järgimine, mis hõlmab endas nii humanitaarõigusest endast tulenevaid kohustusi kui ka nõuet riigisisene õigus konventsioonides sätestatuga kooskõlla viia. Viimase kohustuse täitmiseks võimaluste leidmine on suures osas jäetud iga osalisriigi enda kätte. Kooskõla riigisisese õiguse ja humanitaarõiguse vahel ei tähenda siinkohal aga mitte lihtsalt seda, et puuduvad vastuolud õigusnormide vahel, vaid ka seda, et ettenähtud kohustuste täitmine oleks realselt võimalik ja tagatud. Seetõttu tuleb tarvitusele võtta täiendavaid riigisiseseid meetmeid, moodustada komisjone, töögrupe, võtta vastu õigusakte, avaldada publikatsioone, luua õppeprogramme.

Tsiiviilkaitse regulatsioon humanitaarõiguses sisaldub suures osas Genfi konventsioonide esimeses lisaprotokollis, sellele laieneb aga ka üldine tsiiviilisikute kaitse regulatsioon. Tegemist on tsiiviilisikute poolt ja nende jaoks loodud häda- vajaliku süsteemiga, mitte riigi sõjalise tegevuse toetamisega.

Kultuurilised ja ühiskondlikud erisused riikides peegelduvad paratamatult ka nende õiguskorras, isegi tingivad selle konkreetse õiguskorra. Tsiiviilkaitse regulatsiooni erisused Soome ja Eesti vahel illustreerivad seda väidet hästi. Eestis kehtis pikki aastaid nõukogude okupatsioon, mis vabariigiaegset õiguskorda tundmatuseni moonutas. Soome sellist perioodi kahekümnendal sajandil üle ei elanud ja on omanäolise õiguskultuuri arendamisel seetõttu saanud suure eelise. Tundub, et Soome mäletab oma ajalugu ja lähtub sellest ka tulevikku vaadates, Eesti aga ei soovi ajaloolisi traagilisi sündmusi meenutada ja peab võimatuks nende kordumist. Soome lähtub tegevuses järjepidevusest ja on tasakaalukas traditsioone väärtustav riik. Ka Eesti võiks rohkem tähelepanu pöörata just oma traditsioonidele — okupatsioonieelsel perioodil jõudis ju välja kujuneda (näiteks tuletõrje alal) vägagi pädev regulatsioon. Eestit ja Soomet võrreldes hakkab silma ka asjaolu, et kuigi seadusetäht võib olla suhteliselt sarnane, esinevad selle rakendamisel suured erisused. Soome paneb rõhku sellele, et riiklikud prioriteedid ja strateegiaid ka ellu viidaks, et tsiiviilkaitse poleks mitte ainult reguleeritud, vaid ka tegelikkuses hästi töötav süsteem.

Lisaks sellele on selge, et Soome püüab probleeme võimalikult suurel määral ennetada, tehes rahuajal kõik võimalikud ettevalmistused. Eestis tegeldakse aga tagajärgede likvideerimisega, levinud on suhtumine, et õige aeg tegutsemiseks jõuab kätte alles kriisiolukorra kujunemisel, mitte mõne hüpoteetilise ohu korral. Siiski hiljuti kehtima hakanud hädaolukorra seaduses on näiteks kriisireguleerimist juba kirjeldatud kui meetmete süsteemi, mis hõlmab hädaolukorra ennetamist, hädaolukorraks valmistumist, hädaolukorra lahendamist ning

hädaolukorrast põhjustatud tagajärgede leevendamist. Samas kontekstis on räägitud juba ka päästeseaduse muutmisest. „Uues päästeseaduses tuleks päästeteenistuse tegevused jagada kaheks — ennetamiseks ja kõrvaldamiseks. Kui päästeasutus peab õnnetusele reageerima, siis peaks tal olema ka õigus sellist õnnetust ennetada“ (Nii on see tänases Soomes ja oli enne Teist maailmasõda ka Eestis tuletõrje puhul!).⁴¹ Uude päästeseadusesse võiks ühekorraga kirjutada ka tsiviilkaitse regulatsiooni, Punase Risti seadust aga täiendada tsiviilkaitse embleemiga.

Mõlema riigi puhul tuleks tähele panna seda, et tsiviilkaitse sarnaste tegevustega hõivatud organisatsioonid tegeleksid konfliktitingimustes, nagu nõutud, ainult tsiviilkaitse ülesannetega ja kannaksid ka vastavat märgistust. Samuti tuleks mõelda tsiviilkaitse personali sisukama humanitaarõigusealase väljaõppe peale.⁴² Midagi päris uut konfliktitingimuste puhuks luua oleks ebavajalik, pigem tuleks olemasolevaid struktuure vastavalt vajadusele ümber organiseerida. Tsiviilkaitse reeglid rahvusvahelises humanitaarõiguses on küllaltki keerukad ja ulatuslikud. Nende riigisisene rakendamine ei ole kahtlemata kerge ülesanne. Kui aga pidada meeles eesmärgi, mille saavutamiseks tsiviilkaitse loodi (tsiviilisikute kaitse vae-nutegevuse eest), on väikesed kõrvalekalded selle siseriiklikul heas usus raken-damisel lubatud.

⁴¹ Ain Karafin, „Kuidas edasi? Päästeala areng naaberriikide näitel“, 2 *Häire* 112 (2007), lk 7.

⁴² Eesti Päästeametis märgiti veel, et varem on päästeametnikud käinud humanitaarõiguse erinevatel kursustel, mida on korraldanud ameeriklased, šveitslased, skandinaavlased, Eesti Punane Rist ja Eesti kaitsejõud. Praegu selline distsipliin päästeala õppeasutustes puudub. Humanitaarõiguse õpetamise nõue on aga lausa tavaõiguslikuks reegliks kujunenud, vaata: Jean-Marie Henckaerts, „Tavaõigus“, 87 *International Review of the Red Cross* (2005), No 857, artikkel avaldatud eraldi bukletina, eestikeelne tõlge Epp Leete ja Rain Liivoja, reeglid nr 142 ja 143.

Annika Talmar

This article examines the notion of civil defense in international humanitarian law and how it has been implemented in Estonia and Finland. It gives a brief overview of the historical development of civil defense in these countries, compares the current situation and offers suggestions for the future.

International humanitarian law is a set of rules designed to protect persons who are not or are no longer participating in the hostilities and restrict the means and methods of warfare. The rules of humanitarian law need to be nationally implemented in order to have any effect. Even if a State party is a monist country and sees international law as part of its national law, there are some provisions that need to be enforced and implemented by that State through its domestic legislation.

Civil defense is a concept in international humanitarian law that is widely misunderstood. The Geneva Conventions and their additional protocols foresee the formation of national civil defense organizations. The organization of their work, usage of their protective emblem and their dissemination have to be established by the participating States in their national legislation. Estonia and Finland are both parties to the Geneva Conventions and their additional protocols. In Estonia the civil defense system is misunderstood and poorly regulated due to the influence of the former Soviet Union. In Finland on the other hand, it is quite satisfactorily organized, and the system has to be seen as a good example for many other states.

ENESETEADUSTUS-UURING KRIMINOLOOGILISE MEETODINA

Uno Traat

* Autor on Sisekaitseakadeemia kriminoloogia ja
kriminalistika õppetooli lektor

SISSEJUHATUS

Kriminoloogiliste uuringute ajaloo suurimaid innovatsioone on *self-report study* (eestikeelne vaste senini puudub) kui meetodi kasutuselevõtmine 20. sajandi keskel. Käesoleva ülevaateartikli eesmärgiks ongi tutvustada nimetatud meetodit, konkreetsemate ülesannetena aga esitada vaadeldavale meetodile eestikeelne vaste, avada meetodi olemust, hinnata selle valiidsust ja reliaablust, kirjeldada meetodi kujunemist ning tutvustada Sisekaitseakadeemias sel meetodil läbi viidud kahte uurimust.

Kriminoloogid on tundnud kaua huvi nii erinevate riikide kui ka riigisiseste piirkondade kuritegevuse tasemete võrdlemise vastu. Küsimused kuritegevuse põhjustest, levikust ja iseloomust köidavad ka kriminaalpoliitika väljatöötajaid ja elluvijaid ning paljusid teisi asjahuvilisi. Sellise huvi rahuldamist on aga raskendanud sobiva uurimisinstrumentaariumi puudumine kuritegevuse mõõtmiseks, sest riikide ja regioonide võrdlemine vaid politseistatistika põhjal ei ole olnud põhjendatud. Politseistatistika rakendamise sellise võrdlemise alusena muudab küsitavaks asjaolu, et riikide kriminaalkodeksid erinevad väga suurel määral, samuti erinevad kuritegevust käsitlevate andmete kogumise ja registreerimise viisid riigiti, mõneti ka riigisiselt. Ka rahulolematuse kuritegevuse ametliku statistika kvaliteediga, mis tuleneb sellest, et suur osa kuritegevusest, s.t latentne kuritegevus, jääb ametlikust statistikast välja, on sundinud otsima alternatiivseid kuritegevuse uurimise meetodeid. Need asjaolud ongi viinud kriminoloogide intellektuaalsed otsingud uue kriminoloogilise meetodi „leiutamiseni“.

Eestis on *self-report study* meetodit veel väga harva kasutatud, võib isegi väita, et vaadeldav meetod on Eestis laiemale teadusüldsusele suhteliselt tundmatu. Nii näiteks tuntud kriminoloogi professor Eduard Raska koostatud raamatutes „Kriminoloogia üldkursus II“ (1994) ja „Kriminoloogia“ (2002), mis tutvustavad kriminoloogiliste uuringute läbiviimist, sh kriminoloogilisi meetodeid, puudub vastav mõiste. Isegi meetodi nimetust tähistav eestikeelne termin puudub. Õigusinstituudi teadlased on läinud lihtsamat teed ja kasutanud oma töödes, sh eesti

keelsetes tekstides, ingliskeelset terminit *self-report study*, jättes selle tõlkimata.¹ Inglise keeles on lisaks sellele terminile vaadeldava nähtuse tähistamiseks kasutusel *self-report survey* ja *self-report methodology*. Käesoleva artikli autor pakub ingliskeelse termini *self-report study* eestikeelse vaste loomiseks lihtsa arutluskäigu: enese (*self*) + teadustus (*report*) + uuring (*study*) = eneseteadustus-uuring, teistele vastavat nähtust käsitlevatele ingliskeelsetele terminitele (*self-report survey*, *self-report methodology*) aga järgmised eestikeelsed vasted: eneseteadustus-küsitlus ja eneseteadustus-metodoloogia. Vaadeldava meetodi olemus seisnebki selles, et respondent teadustab mingil ajalõigul toime pandud normirikkumisi nii endale kui ka uurijatele suuliselt või kirjalikult. Autor ootab huviga keeleteadlaste hinnangut antud sõnaloomele.

1. ENESETEADUSTUS-UURINGU KUI KRIMINOLOOGILISE MEETODI KUJUNEMINE

Eneseteadustus-uuringud said alguse 20. sajandi keskpaigas, 1940ndatel. Eneseteadustus-uuringute kui kriminoloogia meetodi pioneeriks peetakse Ameerika Ühendriikide kriminoloogi Austin L. Porterfieldi, kes esimesena publitseeris uurimistulemusi, mis baseerusid eneseteadustus-uuringutele.² 1943. a avaldas ta artikli, milles tutvustas Texase osariigis Fort Worthis läbi viidud uuringu tulemusi. Porterfield uuris eneseteadustus-küsitluse meetodiga 337 üliõpilase õigusrikkumisi ja võrdles neid tulemusi analüüsides 2049 „väidetava delinkvendi“ noortekohtu toimikuid. Uurimusest selgus, et üliõpilaste ja delinkventide õigusrikkumiste iseloomus ei olnud olulisi erinevusi, küll aga õigusrikkumiste sageduses, kuid õiguskaitseorganite vaatevälja sattusid üliõpilased väga harva.³

Innustatuna Porterfieldi tööst organiseerisid Wallerstein ja Wylie 1947. a samal meetodil uuringu. Nende valimi moodustasid 1698 New Yorgi elanikku, kelle õigusrikkumisi uuriti eneseteadustus-küsitlusena. 99% vastanuist märkis küsitlusele vastates, et nad on vähemalt ühe õigusrikkumise toime pannud, 64% meessoost isikutest ja 29% naissoost isikutest osutasid isegi tõsiste kuritegude sooritamisele.⁴

¹ Anna Markina ja Beata Sahverdov-Zarkovski, *Eesti alaealiste hälbiv käitumine* (Tallinn: Tartu Ülikooli Õigusinstituut, 2007), lk 5.

² Clive Coleman & Jenny Moynihan, *Understanding crime data* (England: Open University Press, 1999), p 46; Clemens Bartollas, *Juvenile Delinquency* (5th edn, Boston: Allyn & Bacon, 2000), p 41; Terence Thornberry & Marvin Krohn, „The Self-Report Method for Measuring Delinquency and Crime“, *Criminal Justice* (2000), vol 4, 1–83, p 36; Clayton Mosher, Terance Miethe & Dretha Phillips, *The Mismeasure of Crime* (Thousand Oakes: Sage Publications, 2002), p 43.

³ Thornberry & Krohn, „The Self-Report Method“, *supra* nota 2, p 36.

⁴ Mark Lanier & Stuart Henry, *Essential Criminology* (2nd edn, Boulder: Westview Press, 2004), p 62; Coleman & Moynihan, *Understanding crime data*, *supra* nota 2, p 48.

Eneseteadustus-uuringute metodoloogiat arendasid 1950ndatel märkimisväärselt edasi Ameerika Ühendriikide uurijad James Short ja Francis Ivan Nye, kes pöörasid suurt tähelepanu skaalade konstrueerimisele, samuti uuringute üldmetodoloogilistele küsimustele.⁵ Shortile ja Nye'le kuulub ka esmauurija au delinkventide populatsiooni uurimises. Nad kogusid informatsiooni Washingtoni osariigi noorte kinnipidamiskohtades, küsitledes sadu delinkvente eneseteadustus-meetodil, selgitades nende hälbivat käitumist. Saadud andmeid võrdlesid nad sadade sama osariigi üliõpilaste eneseteadustus-küsitluste andmetega. Nad järeldasid oma andmetest, et õigusrikkumised on noorte seas väga laialdaselt levinud ja seda nähtust ei saa kanda vaid mingi ühe sotsiaalse klassi või kihi arvele.⁶

1960ndatel laienes eneseteadustus-uuringute „front“ Skandinaaviamaadesse ja Ühendkuningriiki. Sel dekaadil paelusid kriminoloogide erilist tähelepanu delinkventse käitumise ja sotsiaalse staatuse seosed, mida analüüsiti eriti intensiivselt, kasutades eneseteadustus-uuringu meetodit.⁷

1970ndatel olid teadlased jätkuvalt huvitatud seoste uurimisest sotsiaalse staatuse ja delinkventse käitumise vahel, kuid palju viidi läbi ka uuringuid, mis hõlmasid rassi ja delinkventse käitumise seoseid.⁸

1980ndatel kerkisid eneseteadustus-uuringutes keskseks teemaks küsitluste metodoloogilised küsimused, eriti just uuringute reliaablus ja valiidsus. Hindelangi jt käsitlused eneseteadustus-uuringute valiidsusest viitasid sellele, et selliste uuringute valiidsus on üldiselt rahuldav, kuid mõnevõrra probleeme tekib valiidsusega vähemusgruppide uurimisel. Kui võrreldi erinevaid uurimismetoodikaid, siis mitmed teadlased andsid eelistuse intervjuule kui intiimsemale lähenemisele.⁹

Viimased dekaadid. On alust arvata, et eneseteadustus-uuringud kui kriminoloogiline meetod jõudis Ida-Euroopasse alles sajandivahetusel. Nõukogude Liidu teadusele jäi see meetod tundmatuks, autoril ei ole mingeid andmeid Nõukogude Liidus selle meetodi kasutamise kohta. Eestisse jõudis vaadeldav meetod alles 21. sajandil ning on senini väga harva kasutusel olnud. Käesoleva töö autorile on teada vaid Õigusinstituudis ja Sisekaitseakadeemias tehtud eneseteadustus-uuringud. Kuna puudub igasugune statistika uuritava nähtuse, s.t vaatlusaluse mee-

⁵ Thornberry & Krohn, „The Self-Report Method“, *supra nota* 2, p 37.

⁶ Dean J. Champion, „Self-Report Surveys (of Crime and Delinquency)“ — Clifton D. Bryant (ed), *Encyclopedia of Criminology and Deviant Behavior* (Philadelphia: Routledge, 2000, vol 2) 465–468, p 465.

⁷ Coleman & Moynihan, *Understanding crime data*, *supra nota* 2, pp 51–52.

⁸ *Ibid*, pp 53–55.

⁹ *Ibid*, p 56.

todi kasutuse kohta, sest neid ei registreerita kusagil, siis autor ei saa selle meetodi levimuse kohta väga kategoorilisi järeldusi teha.

Ka rahvusvaheliste kriminoloogiliste uuringute läbiviimine sai võimalikuks alles eneseteadustus-uuringute metodoloogia käibeletulekuga. Esimene katse rahvusvaheliste uuringute teostamiseks tehti projektiga, mis kandis nimetust *International Crime Victim Survey* (Rahvusvaheline kuriteoohvrite küsitlus). Selles uuringus osales neliteist tööstusriiki ja küsitlus viidi läbi 1989. a. Teine oluline algatus rahvusvaheliste uuringute läbiviimiseks oli *International Self-report Delinquency Study* (Rahvusvaheline delinkventsuse eneseteadustus-uuring, edaspidi — ISRD-1). ISRD-1 viidi läbi 1990. a. Uuringu eestvedajaks kujunes Hollandi justiitsministeeriumi uuringute ja dokumentatsiooni keskus, mis võttis enda peale koosolekute ja koordineerimise organiseerimise. Selles rahvusvahelises ühisuuringus osales mitu riiki: Holland, Portugal, Hispaania, Inglismaa ja Wales, Šveits, Belgia, Soome, Saksamaa, Põhja-Iirimaa, Kreeka, Itaalia, Nebraska (USA) ja Uus-Meremaa. ISRD-1 seadis kaks põhilist eesmärki: esiteks, saavutada erinevate delinkventse käitumise vormide leviku ja sageduse võrreldavus vaadeldavates riikides, teiseks, anda panus delinkventse käitumise seletamisse üldiselt ja erinevustesse riikide vahel¹⁰.

Uurimuse huvitavamaid tulemusi oli delinkventsuse levimuse hämmastav sarnasus uuritud riikides. Selline sarnasus ilmnis nii viie riigi uurimistulemustes (Inglismaa, Holland, Portugal, Hispaania ja Šveits), milles kasutati üleriigilisi valimeid, kui ka ülejäänud seitsme riigi uurimistulemustes, milles rakendati linnalisi valimeid. Kõigis vaatluse-all olevates riikides teadustasid poisid vägivallakuritegusid kaks kuni neli korda rohkem kui tüdrukud ja varavastaseid kuritegusid 1,5 kuni kaks korda rohkem. Mõningates delinkventse käitumise liikides puudusid erinevused sugude vahel kas täiesti või suurel määral. Sellisteks delinkventsuse liikideks olid poevargused, ühistranspordivahendis piletiostust kõrvalehoidmine ja probleemne käitumine. Samuti osutusid sarnasteks õigusrikkumiste toimepanemise kõrgeima tasemega vanuserühmad: vandalismi osas 14–15-, varavastaste kuritegude osas 16–17-, vägivaldsete rünnete osas 18–20-aastaste vanuserühm. Uurimus näitas riikide vahelises võrdluses tulemuste märkimisväärtset kokkulangevust ka mitmetes olulistes seaduspärasustes: mida madalam oli respondendi haridustase (samas vaadeldavas vanuserühmas), seda rohkem registreeriti uurimuses vägivaldset käitumist; narkootikumide pruukimine seostus varase koolist väljalangevusega ja töötusega.¹¹

¹⁰ Rosemary Barberet, et al, *Self-reported Juvenile Delinquency in England and Wales, the Netherlands and Spain* (Helsinki: Heuni, 2004), p 2.

¹¹ *Ibid*, p 3.

Teises ISRD uuringus osalesid „uued“ Euroopa Liidu riigid: Küpros, Leedu, Eesti, Sloveenia, Tšehhi ja Poola. ISRD-2 läbiviijad seadsid järgmised eesmärgid: esiteks, uurida delinkventsuse levimust ja sagedust; teiseks, hinnata delinkventsuse seoseid olulisemate taustmuutujatega, nagu vanus, sugu, etnilisus ja sotsiaalne klass; kolmandaks, kirjeldada erinevaid delinkventse karjääri trajektoore, lähtudes sellistest dimensioonidest, nagu vanus karjääri tekke alguses, kuritegude tõsidus, delinkventsuse mitmekesisus ja krooniline loomus. Vaadeldav eneseteadustus-uuringu valim moodustati 12–15-aastastest koolinoortest.¹²

Nii nagu ISRD-1 nii ka ISRD-2 tulemused näitasid delinkventsuse levimuse ja iseloomu sarnasust Euroopa Liidu erinevates riikides. ISRD-2 olulisemaid tulemusi oli tõdemus, et enamik (63%) respondente ei olnud kunagi kuritegusid toime pannud. Üks neljandik respondentidest teatas uurimuses siiski oma delinkventsusest käitumisest viimase aasta jooksul ja kolmandik – elu jooksul. Kõige levinumateks õigusrikkumisteks kuues vaadeldud riigis olid kaklused, poevargused, vandalismi-aktid ja relva omamine. Samalaadseid kuritegevuse mustreid leiti ka uurimuses, mis viidi läbi Põhjamaade linnades. Vaadeldud Euroopa Liidu „uutest“ riikidest seostas end sagedasema õigusrikkumise, grupiviisilise kaklusega viimase kaheteistkümne kuu jooksul iga kümnes respondent. Rasketest kuritegudest töid uurijad levinumatena esile röövimisi ja kallaletunge, mille olid toime pannud 2% 13–15-aastastest respondentidest. Tallinna noored paistsid teiste „uute“ Euroopa Liidu riikide noorte seas silma kõrgeimate näitajatega relva omanimes. Vastused küsimustele, mis käsitlesid alkoholi tarbimist, näitasid, et alkoholi tarbimise levimus on 13–15-aastaste noorte seas suur. Kolm neljandikku koolinoortest oli pruukinud alkoholi oma elu jooksul ja iga kolmas viimase kuu jooksul. Joomasööstude (*binge drinking*) osas paistsid kuue vaadeldud riigi pealinna noorte seas silma Tallinna ja Varssavi noored. Narkootikumide tarbimist analüüsides selgus, et levinuim narkootikum oli kanep, iga kaheksas oli seda oma elu jooksul proovinud. Ka kanepi pruukimises, võrreldes teiste vaadeldud riikide pealinnade noortega, paistsid silma Tallinna koolinoored.¹³

Analüüsid näitavad, et eneseteadustus-uuringud levivad viimase 30 aasta jooksul maailmas, eriti anglosaksi maades, üha rohkem. Nii kinnitab ajakirja Criminal Justice Abstract analüüs, et ajavahemikus 1968–1998 avaldati 202 artiklit, milles osundati eneseteadustus-uuringu meetodi kasutamisele. Rõhuv enamused neist käsitlesid alaealiste hälbivat ja delinkventset käitumist. Ameerika Ühendriikides on nimetatud meetod omandanud eriti auväärse koha kriminoloogiliste meetodite

¹² Majone Steketee, Marit Moll & Andreas Kapardis (eds), *Juvenile delinquency in six new EU member states* (Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2008), p 16.

¹³ *Ibid*, pp 154–157.

arsenalis, mida tõestab ka asjaolu, et on loodud eneseteadustus-uuringute üleriigiline süsteem, mis kannab nime National Youth Survey. Perioodil 1977–1993 korraldati kooliõpilaste seas seitse ühtse metoodikaga küsitlust. Esimese uuringu ajal olid respondendid vanuses 11–17 aastat. Küsimusi esitati 47 tegevuse kohta. Uuring on korduvalt küsitletud keskmiselt 1725 noort.¹⁴

Eneseteadustus-uuringute poolesajandilise arengu jooksul on välja töötatud kindlad uurimismetoodikad ja valimite moodustamise võtted.

2. ENESETEADUSTUS-UURINGUTE OLEMUSEST JA USALDUSVÄÄRSUSEST

Eneseteadustus-uuringute kasutamisega taotlevad kriminoloogid mitmeid erinevaid eesmärke. Üheks eesmärgiks on olnud kuritegevuse ja delinkventsuse levimuse määramine, sealjuures latentse kuritegevuse „kompamine“. Teiseks eneseteadustus-uuringute eesmärgiks on olnud kriminaalse käitumise põhjuste selgitamine. Kolmandaks eneseteadustus-uuringute eesmärgiks on seatud kriminoloogiliste teooriate testimist.¹⁵

Eneseteadustus-uuringu olemust võib selgitada järgmiselt. Kui meil on vaja inimkäitumise, sh kriminaalse käitumise ja selle motivatsiooni kohta teadmisi saada, siis tasub lähtuda lihtsast põhimõttest: „Kui tahad midagi teada saada, siis küsi.“ Eneseteadustus-uuringus esitatakse respondendile erinevaid õigusrikkumisi/hälbivusi ja palutakse märkida/öelda, kas ta on vaadeldaval perioodil midagi sellist toime pannud. Õigusrikkumiste ja hälbiva käitumise erinevate vormide leviku ning põhjuste kohta teadmiste hankimiseks ilmselt ei olegi paremat meetodit, kui küsida seda inimeste käest, luues neile vastamiseks soodsad tingimused, nii et inimesed ei peaks kartma oma vastustest tulenevaid võimalikke negatiivseid tagajärgi.

Eneseteadustus-meetodi kasutamise eksistentsiaalsemaid küsimusi on vaadeldava meetodi valiidsus ja reliaablus. Valiidsust kui teadusuuringu kvaliteedi näitajat võib määratleda kui astet, mil määral mõõtmine, indikaator või andmete kogumise meetod omab võimet olla tõene, niivõrd kui seda üldse saab hinnata.¹⁶ Üheks võimaluseks eneseteadustus-uuringute valiidsust hinnata on võrdlemine, kuivõrd vaadeldaval meetodil tehtud uuringute tulemused on kooskõlas muude kuritegevuse mõõtmiste tulemustega. Ilmneb, et paljud eneseteadustus-uuringu aspektid on heas kooskõlas nii politseistatistiliste kui ka viktimoloogiliste uurin-

¹⁴ Jacqueline Helfgott, *Criminal Behavior Theories, Typologies, and Criminal Justice* (Seattle University, 2008), p 23; Champion, „Self-Report Surveys“, *supra* nota 6, pp 466–467.

¹⁵ Barberet, *et al*, *Self-reported Juvenile Delinquency*, *supra* nota 10, p 5

¹⁶ David Jary & Julia Jary, *Collins Dictionary of Sociology* (Glasgow, 2005), p 665.

gute andmetega. Ilmselge kooskõla nähtub eneseteadustus-uuringute tulemustes, mis puudutavad õigusrikkumiste toimepanijate sotsiaal-demograafilisi andmeid ja politseistatistilisi samalaadseid andmeid arreteeritute ning viktimoloogiliste uuringute demograafilisi andmeid, eriti just tõsisemate rikkumiste toimepanijate osas.¹⁷ Kõige veenvamaid eneseteadustus-uuringute valiidsuse soliidse näitajaid võib täheldada, kui võrrelda eneseteadustus-uuringute andmetest tuletatud kuritegevuse trende politseistatistilistest ja viktimoloogilistest andmetest tuletatud kuritegevuse trendidega.¹⁸ Kuid loomulikult ei ole kuritegevuse üldtaseme politseistatistilised näitajad võrreldavad eneseteadustus-uuringute vastavate näitajatega, sest politseistatistika ei kajasta kuritegevuse latentset osa. Sellest asjaolust tulenevalt eranditult kõigi eneseteadustus-uuringute tulemused näitavad kuritegevust tunduvalt ulatuslikumana, kui osutavad seda politseistatistilised andmed.

Üheks eneseteadustus-uuringu valiidsuse hindamise tehnikaks on selle meetodiga saadud tulemuste võrdlemine reaalse käitumisega. Tuntuimaks juhtumiks on Ameerika Ühendriikide kolmekümne viies linnas ADAM (Arrestee Drug Abuse Monitoring) programmi raames vahialuste seas läbi viidud eneseteadustus-uuringu valiidsuse kontroll. Vahistatutel paluti vastata küsimustele narkootikumide tarbimise kohta ning seejärel võeti neilt uriiniproeve, mille abil kontrolliti tegelikku narkootikumide pruukimist.¹⁹

Uuringute meta-analüüsid võimaldavad väita, et alaealiste seas läbiviidud eneseteadustus-uuringute valiidsus on kõrgem kui täiskasvanute seas teostatud eneseteadustus-uuringute valiidsus.²⁰

Üldiselt eneseteadustus-uuringud vastavad seatud valiidsuse kriteeriumitele, see tähendab, et rõhuv enamus respondente märgib oma rikkumisi.²¹

Teine oluline teadusuuringute kvaliteeti iseloomustav mõiste on reliaablus. Reliaabel mõõtmine on selline, kui saadakse samad tulemused ka samade indiviidide korduval mõõtmisel; reliaablus osutab järjekindlusele ja püsivusele.²² Reliaablus näitab, kui võrd stabiilsed on uurimistulemused, kas ei esine süstemaatilisi vigu. Üheks võimaluseks eneseteadustus-uuringute reliaabluse hindamiseks

¹⁷ Josine Junger-Tas & Ineke Haen Marshall, „The Self-Report Methodology in Crime Research“, *Crime and Justice: A Review of Research* (1999), vol 25, 291–367, p 295.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Barry Spunt, „Self-Report Surveys“ — David Levinson (ed), *Encyclopedia of Crime and Punishment* (Thousand Oaks: Sage Publications, 2002, vol 4) 1465–1467, p 1467.

²⁰ Junger-Tas & Marshall, „The Self-Report Methodology“, *supra* nota 17, p 351.

²¹ Thornberry & Krohn, „The Self-Report Method“, *supra* nota 2, p 58.

²² Jary, Collins *Dictionary of Sociology*, *supra* nota 16, p 517.

on test-retest meetodi kasutamine. Sellistes uuringutes kasutatakse sama metoodikat (samu küsimusi) ja sama valimit, mida varemgi. Seejärel viiakse läbi vastuste korrelatsioonanalüüs. Paljude eneseteadustus-uuringute test-retest reliaablus on osutunud küllalt kõrgeks — korrelatsioonikordajaga 0,85–0,99.²³

Mitme uuringu tulemusi analüüsides on jõutud järeldusele, et selliste uuringute andmete reliaablus on kõrge, valiidsus on osutunud rahuldavaks, välja arvatud väga spetsiifiliste valimite puhul.²⁴

Rõhuv enamus kriminolooge usub, et eneseteadustus-uuringud on ausad ja korrektsed, kuid nende usaldusväarsus sõltub küsimuste iseloomust (on kaheldav, et eneseteadustus-uuring tapmiste või raskete seksuaalkuritegude kohta annaks eriti usaldusväärseid tulemusi).²⁵

3. Sisekaitseakadeemias läbi viidud eneseteadustus-uuring I

Eneseteadustus-küsitluse kui kriminoloogilise meetodi võimaluste ja iseärasuste selgitamiseks on Sisekaitseakadeemias teostatud kaks vastava metodoloogiaga uuringut käesoleva artikli autori ideede põhjal ja juhendamisel. Küsitluse tehnilisel ja organisatsioonilisel teostamisel oli palju abi Politseikolledži üliõpilastest.

Esimene uuring viidi läbi 2003. a Valga maakonna kaheteistkümnendate klasside õpilaste seas.²⁶ Valimi suuruseks kujunes N=204. Küsitlus korraldati kuues Valgamaa koolis. Valimi moodustasid 130 (63,7%) naissoost õpilast ja 74 (36,3%) meessoost õpilast. Tüdrukute suurt osatähtsust respondentide seas võib põhjendada asjaoluga, et vaatluse alla võeti kaheteistkümnenda klassi õpilased; poiste suur väljalangevus varasemates kooliastmetes põhjustaski kaheteistkümnendates klassides tüdrukute arvulise ülekaalu. Uurimuse aineks võeti nii koolinoorte õigusrikkumised, sh karistamata jäänud rikkumised, kui ka muud hälbiva käitumise vormid. Vaatluse alla võetud õigusrikkumiste/hälbivuste levimust selgitati eneseteadustus-küsitluse abil.

²³ Thornberry & Krohn, „The Self-Report Method“, *supra nota* 2, p 47.

²⁴ *Ibid*, p 72; Junger-Tas & Marshall, „The Self-Report Methodology“, *supra nota* 17.

²⁵ Stephen Cox, „Crime Reports and Statistics: Surveys“ — David Levinson (ed), *Encyclopedia of Crime and Punishment* (Thousand Oaks: Sage Publications, 2002, vol 1) 384–389, p 387

²⁶ Pille Pällin, „Alaealiste kriminaalse käitumise mikrosotsiaalsed põhjused Valgamaa koolinoorte näitel“, diplomitöö, Sisekaitseakadeemia (2003).

Metoodika tutvustamiseks olgu järgnevalt toodud mõned tüüpilisemad küsimused koos vastusevariantidega:

- ▶ Kas oled omaniku loata võtnud võõrast asja, mille väärtus on 100–250 krooni?
 - ei ole
 - jah, ühel korral
 - jah, korduvalt
- ▶ Kas oled toime pannud sõiduki ärandamise?
 - ei ole
 - jah, ühel korral
 - jah, korduvalt
- ▶ Kas oled toime pannud õigusrikkumise, millega sa pole mitte kellelegi vahele jäänud?
 - ei ole üldse toime pannud
 - jah, ühel korral
 - jah, korduvalt
 - jään kõikidel kordadel vahele

Uurimismetoodikas hõivasid olulise koha küsimused, mis puudutasid uimastite tarbimist.

Tabel 1. Alkoholi tarbimine Valga maakonna koolinoorte seas

	Alkohol tarbimise sagedus	%
1.	Ei ole kunagi tarbinud	3,0
2.	Ühel korral	15,7
3.	Korduvalt tarbinud	81,3
4.	Kokku	100

Nagu nähtub tabelist 1, on rõhuv enamus (97%) vaadeldava maakonna koolinoortest alkoholi tarbinud korduvalt või vähemalt korra. Levinumaks alkoholiks on keskmise kangusega alkohol. Mõtlemapanevaks võib pidada andmeid karskuse kohta — vaid 3% noortest harrastab karsket eluviisi.

Tabel 2. Narkootikumide tarbimine Valga maakonna koolinoorte seas

	Narkootikumide tarbimise sagedus	%
1.	Ei ole kunagi tarbinud narkootikume	77,0
2.	Ühel korral	15,2
3.	Korduvalt tarbinud	7,8
4.	Kokku	100

Tabel 2 näitab, et narkootikume on tarbinud 23% küsitletuist. Kordagi ei ole narkootikume pruukinud 77% küsitletuist. Levinuimaks tarbitavaks narkootiliseks aineks on kanep.

Tabel 3. Suitsetamine Valga maakonna koolinoorte seas

	Suitsetamise sagedus	%
1.	Ei ole kunagi suitsetanud	71,6
2.	Harva	20,6
3.	Sageli	7,8
4.	Kokku	100

Andmed tabelis 3 näitavad, et 28,4% vaadeldud koolinoortest suitsetab (harva või sageli). 71,6% küsitletud noortest ei ole kunagi suitsetanud.

Eriti oluliseks pidasime õigusrikkumiste leviku, sh varguste, röövimiste ja kalaleitungide, selgitamist. Järgnevas tabelis 4 ongi vaadeldud peremehe loata võõra asja/raha omandamise sagedust.

Tabel 4. Peremehe loata võõra asja/raha omandamine/võtmine

	Asja/raha väärtus	100–250 krooni	250–500 krooni	Üle 500 krooni
1.	Ei ole kunagi võtnud	91,7	96,5	95,6
2.	Ühel korral võtnud	4,9	2,0	2,9
3.	Korduvalt võtnud	3,4	1,5	1,5
4.	Kokku	100	100	100

Tabelis 4 toodud andmed võimaldasid selgitada varguste levikut koolinoorte seas, sest peremehe loata omandamine (võtmine) ei olegi midagi muud kui varastamine. Selgus, et alla 100 krooni väärtuses esemeid/raha oli võtnud ilma loata 28,9% küsitletuist, 100–250 krooni väärtuses esemeid/raha oli omandanud illegaalselt vähemalt korra 8,3%, esemeid/raha väärtuses 250–500 krooni oli omandanud illegaalselt 3,5% ja üle 500 krooni väärtuses esemeid/raha oli ebaseaduslikult omandanud 4,4% koolinoortest. Meenutuseks tuleb märkida, et küsitlus viidi läbi 2002./2003. a talvel, mil Eesti elanike, eriti Lõuna-Eesti elanike sissetulekute tase oli tunduvalt madalam, kui see on praegu.

Eelpool toodud andmed näitavad varguste levikut võõraste või tuttavate suhtes. Eraldi küsiti esemete/raha loata omandamist oma pere liikmete/sugulaste tagant. Uurimistulemused näitavad, et pere liikmete või sugulaste tagant varastamine on

tunduvalt rohkem levinud kui võõraste või tuttavate tagant varastamine. Nii on ühel korral pereliikmete/sugulaste tagant varastanud 24,1% ja korduvalt 15,3% koolinoortest.

Uurimistulemused osutavad, et 39,4% (sh 15,3 % korduvalt) küsitletuist oli varastanud oma pereliikmete/sugulaste tagant, 4,5% — sõpradelt või tuttavatelt, 4,4% — võõrastelt, 19,3% — kauplustest ja 9,9% — mujalt. Kokkuvõttes võib väita, et 45,1% küsitletud koolinoortest oli vähemalt korra varastanud. Kui võrrelda neid andmeid Rootsis koolinoorte seas läbi viidud eneseteadustus-uuringus saadud andmetega varastamise kohta, siis ilmneb, et 2003. a olid poistest varguse toime pannud 61,6% ja tüdrukutest 48,6%.²⁷ Seega, Rootsi noorte näitajad olid mõnevõrra suuremad kui Valga maakonna koolinoorte omad.

Sõiduki ärandamise oli toime pannud 2,5% küsitletuist, röövimisi 1,5% küsitletuist.

Kodust oli vähemalt ühel korral ära jooksnud 11,8% küsitletuist, kusjuures levinuimaks ärajooksmise põhjuseks nimetati tüli vanematega. Raha või esemeid oli välja pressinud 3,5% küsitletuist. Huligaanitsemit märkis 47,8% küsitletuist. Kehavigastuse on tahtmatult põhjustanud 41% ja tahtlikult 13,2% küsitletuist, enamikel juhtudel siiski vaid ühel korral.

Oluline oli teada saada, kui palju vaadeldud koolinoortest oli politsei/kohtu poolt karistatud. Küsitlusest selgus, et 8,9% oli karistatud väärteo eest. 91,9% ei olnud karistatud. Levinuim rikkumine, mille eest oli saadud karistusi, oli liikluseeskirja rikkumine (4,8%) rikkumine, sellele järgnesid alkoholi tarbimine (4,3%), huligaanitsemine ja kehavigastuse tekitamine (kumbki 1%), vargus, suitsetamine ja väljapressimine (igaüks 0,5%) ning muud õigusrikkumised (1 %). Enamasti karistati vaadeldud rikkumiste eest rahatrahviga (7,3%), järgnesid hoiatus (6,8%), arest (0,5%) ja muu karistus (0,5%).

11,4% küsitletuist vastas, et pani oma esimese õigusrikkumise toime 14–16-aastaselt, 7% väitis, et 11–13-aastaselt, 6% alla 10-aastaselt ja 3% 17–18-aastaselt.

Keskmiselt 37,1% küsitletuist vastas, et oli vähemalt ühel korral küsitluse ajaks toime pannud õigusrikkumise, millega ei olnud kellelegi vahele jäänud. Ühes vaadeldud koolis kerkis nimetatud näitaja isegi 66,7%-ni. 19,8% küsitletuist oli kü-

²⁷ Robert Svensson, *Youth and crime 1995–2005: Results from six self-report studies among Swedish year nine pupils* (Stockholm: BRA, 2007), p 11.

sitluse ajaks sooritanud korduvalt õigusrikkumisi, kuid ei olnud kordagi kellelegi vahele jäänud. Neist, kes iga toimepandud õigusrikkumisega olid vahele jäänud, oli kõikidest vastanuist vaid 1,5%. Seega, vaadeldava uurimuse andmed kinnitavad tõsiasja, et eneseteadustus-uuringuga on võimalik välja tuua ka latentset kuritegevust.

4. SISEKAITSEAKADEEMIAS LÄBI VIIDUD ENESETEADUSTUS-UURING II

Teine Sisekaitseakadeemias teostatud uuring, mis baseerus eneseteadustus-küsitluse metodoloogial, viidi läbi 2006. a Tartu koolinoorte seas.²⁸ Uurimuse aineks olid koolinoorte õigusrikkumised ja muud hälbiva käitumise vormid. Selle uuringu metoodika oli täielikum, võrreldes eelpool kirjeldatuga, sest arvesse oli võetud varem saadud kogemusi. Ankeet koosnes kaheksast küsimuste blokist. Esimene blokk hõlmas küsimusi isiku sotsiaal-demograafiliste andmete kohta. Teine blokk sisaldas küsimusi koolist ja kodust. Kolmas ja neljas blokk koondas küsimusi alaealise illegaalsetest harjumustest, sh suitsetamisest, alkoholi ja narkootikumide tarbimisest. Sooviti teada saada, millal respondent alustas suitsetamise ja alkoholi tarbimisega, kui palju suitsetab, tarbib alkoholi ja narkootikume, mis liiki narkootikume tarbib, missugused on populaarsemad narkootikumid Tartu noorte seas, kas on alkoholi ja narkootikumide pruukimisega tekkinud minigeid probleeme, jms. Viies blokk hõlmas küsimusi õigusrikkumiste kohta üldisemalt, milles püüti selgitada, kui sageli on respondentil tulnud ette, et ta on õigusrikkumisi toime pannud, kui vanalt see esimest korda juhtus, jms. Kuuendas blokis esitati küsimusi peremehe loata erinevas väärtuses asjade omandamise kohta, sh jõuga äravõtmise kohta. Selliste küsimustega soovisime teada saada, kui palju on respondentid toime pannud vargusi ja röövimisi ning missuguses väärtuses esemeid oli omandatud. Seitsmendas blokis esitati küsimusi isikuvastaste süütegude ja koolivägivalla kohta. Küsiti kakluste, ahistamiste ja koolivägivalla kohta, sh nii ohvriks sattumise kui ka toimepanemise kohta. Kaheksandas blokis uuriti respondentide suhtumist politseisse, kuivõrd seda usaldatakse ja kuivõrd austatakse. Kokku hõlmas ankeet 42 küsimust.

Valimi koostamisel jagati välja 150 ankeeti, millest saadi tagasi korrektselt täidetuna, sellistena, mis võimaldasid edasist algandmete töötlemist, 143 ankeeti. Seega kujunes valimi suuruseks $N = 143$. Alljärgnevalt vaadeldakse valimi rahvuslikku ja soolist struktuuri.

²⁸ Robert Avaste, „Eneseraporti-uuringud alaealiste kuritegevuse uurimise meetodina (Tartu koolinoorte uurimise näitel)“, diplomitöö, Sisekaitseakadeemia (2006).

Tabel 5. Valimi rahvuslik struktuur.

	Rahvus	Arv	%
1.	Eestlane	71	49,6
2.	Venelane	68	47,6
3.	Ukrainlane	2	1,4
4.	Valgevenelane	2	1,4
	Kokku	143	100

Seega, valimi rahvuslik struktuur sisaldas eestlasi (49,6%), venelasi (47,6%), ukrainlasi (1,4%) ja valgevenelasi (1,4%). Kui liigitada kõik respondendid eestlasteks ja mitte-eestlasteks, siis oli valimis eestlasi 49,6% ja mitte-eestlasi 50,4%.

Tabel 6. Valimi sooline struktuur

	Sugu	Arv	%
1.	Naised	74	51,7
2.	Mehed	69	48,3
	Kokku	143	100

Valimis oli nais- ja meessoost respondentide arv enam-vähem võrdne, naissoost oli 51,7% ja meessoost 48,3% respondente.

Vanuseliselt kuulusid kõik respondendid 16–18-aastaste hulka. Keskmiseks vanuseks oli 16,9 aastat. Eestlaste keskmine vanus oli 17,2 aastat ja mitte-eestlastel 16,6 aastat.

Esimese küsimuste bloki olulisemaid ülesandeid oli selgitada seoseid õppeedukuse ja vaba aja vahel. Ilmnes väga reljeefne seos — mida kõrgem õppeedukus, seda vähem vaba aega. Väga hea õppeedukuse tasemega respondendid hindasid, et neil ei ole vaba aega üldse või siis 1–2 tundi päevas (nii väitis 75%), üle keskmise õppeedukusega respondentidel oli nii vähe vaba aega pooltel respondentidel (48%) ja alla keskmise õppeedukusega vaid väga väikesel osal (10%). Küllalt palju vaba aega (4–6 tundi) oli 8% väga hea õppeedukusega respondentil, 15% üle keskmise õppeedukusega respondentil ja 48% alla keskmise õppeedukusega respondentil. Suure jõudeaja olemasolu loob aga alaealisele suurepärased võimalused hälbivalt käituda.

Järgmisena vaadeldi alkoholi tarbimist. Uuring kinnitas taas seisukohta, et alkoholi tarbimine on noorte seas väga levinud, paljude jaoks lausa rutiinseks har-

jumuseks kujunenud. Alkoholi tarbimine noorte seas põhjustab vägivaldset käitumist ja avaliku korra rikkumisi, rääkimata tervisekahjustustest noorele endale. Regulaarseid alkoholi tarbijaid oli respondentide seas 68%, sh kord või kaks nädalas 24%, kord või kaks kuus 44%, mõni kord aastas 11%. Üldse ei tarbi alkoholi 11% noortest. Üle-eestiline koolinoorte hälbiva käitumise sotsioloogiline uuring näitas, et elu jooksul oli alkoholi tarvitanud 87% vastanutest, seega 13% koolinoortest ei tarbi alkoholi.²⁹ Eesti olukorra teeb eriti murettekitavaks asjaolu, et Eesti noored tarbivad alkoholi suurtes kogustes ja joovad kangeid jooke. Tervise Arengu Instituudi andmetel Eestis on suurtes kogustes joomine tõusnud tüdruku seas koguni 51%-ni, poistest on Eestis 5 või enam drinki ühel joomiskorral joonud 57% küsitletud noortest; ka tarbivad Eesti noored kangemat alkoholi kui Euroopa noored keskmiselt.³⁰ Huvitav on märkida, et nii üle-eestilise, Tallinna kui ka Tartu koolinoorte uuringute tulemused langevad suures osas kokku.³¹

Need vägagi kooskõlalised uurimistulemused seavad kahtluse alla autoriteetsete rahvusvaheliste organisatsioonide, näiteks WHO, eesmärkide saavutamise Eestis. Teatavasti on ülemaailmne terviseorganisatsioon WHO seadnud riikidele eesmärgiks saavutada 2015.a-ks maailmas selline olukord, et alla 15-aastaste seas ei oleks üldse alkoholitarbijaid (Health21). Praegust Eesti noorte alkoholitarbimise väga kõrget taset arvestades näib sellise eesmärgi saavutamine Eestis ülimalt raske, kui mitte võimatu.

Nii nagu Valga maakonnas tehtud uuringus, nii ka Tartu uuringus vaadeldi olulise uurimisteedmana narkootikumide tarbimist alaealiste seas.

Järgneval diagrammil 1 on toodud narkootikumide tarbimise jaotumine küsitletud Tartu koolinoorte seas soolises lõikes.

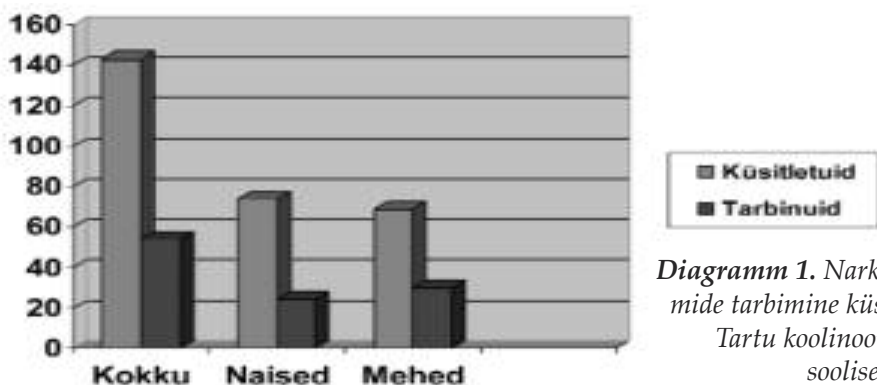

Diagramm 1. Narkootikumide tarbimine küsitletud Tartu koolinoorte seas soolises lõikes

²⁹ Markina ja Sahverdov-Zarkovski, *Eesti alaealiste hälbiv käitumine*, supra nota 1, lk 4.

³⁰ Tervise Arengu Instituut, „Eesti õpilaste seas on euroopa keskmisega võrreldes rohkem keelatud uimastitega katsetajaid“ (2009), <www.tai.ee/?id=5924> (11.12.2009).

³¹ Markina ja Sahverdov-Zarkovski, *Eesti alaealiste hälbiv käitumine*, supra nota 1.

Uurimisandmed näitavad, et küsitletud meessoost isikutest 43,5% ja naissoost isikutest 32,4% oli tarbinud narkootikume. Uuringust selgus, et küsitletud eestlastest oli narkootikume tarbinud 40,8% ja mitte-eestlastest 34,7%. Analüüsides tarbimist narkootikumiliikide järgi, ilmneb, et nii eestlaste kui ka mitte-eestlaste seas pruugitakse ülekaalukalt kõige sagedamini ja on kõige populaarsemad kanepitooted. Ka rahvusvaheline uuring ESPAD näitab, et levinuim narkootikum nii Euroopas kui ka Eestis on kanep, selle tarbijate protsent koolinoorte seas on 19%, samas kui Eestis on kanepiga katsetanud 26% õpilastest.³² Tartu koolinoorte uuring osutas, et nii eestlaste kui ka mitte-eestlaste jaoks paiknesid järgmistel kohtadel ecstasy ja amfetamiin. Tarbimise pingereas viimastel kohtadel asuvad kokaiin, LSD ja GHB. Tulemused kinnitasid veel kord seisukohta, et suitsetamine on „lävepakuks“ narkootikumide tarbimisele, seega need, kes suitsetavad, lähevad hõlpsamini üle ka narkootikumide tarbimisele. 39-st suitsetajast oli narkootikume tarbinud 26, s.t 66,6%; 104-st mitesuitsetajast oli narkootikume pruukinud vaid 28 isikut, s.t 26,9%. Kuigi vastavalt karistusseadustikule (§ 183 ja § 184) on narkootiliste ainete edasiandmine rangelt karistatav ja kuulub kriminaalkuritegude hulka, panevad noored neid kuritegusid toime ja 16 küsitletut tunnistasid, et nad olid narkootikume edasi andnud teistele isikutele, kuid neist vaid 1 oli selle teoga politseile vahele jäänud.

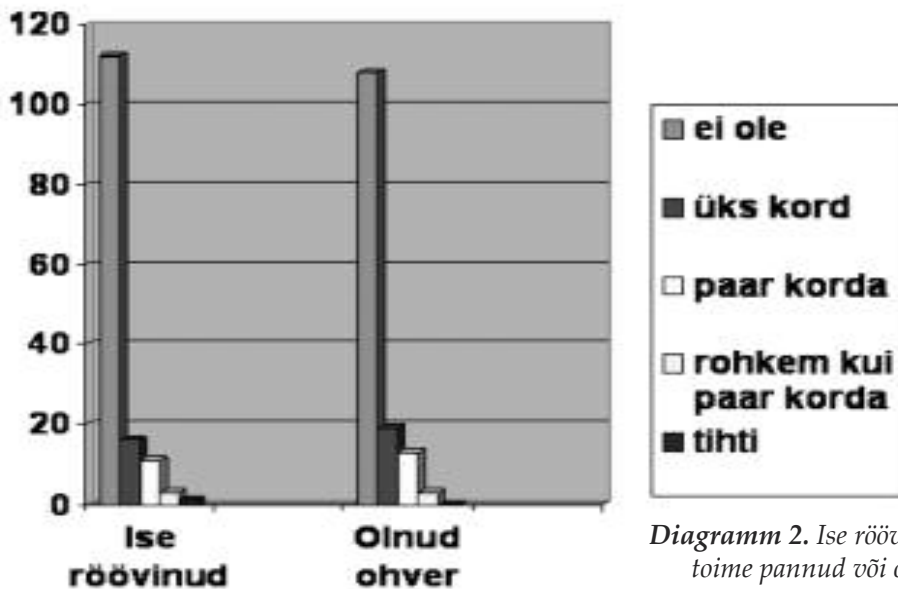

Diagramm 2. Ise röövimisi toime pannud või olnud röövimiste ohver. Küsitletud Tartu koolinoorte seas

³² Tervise Arengu Instituut, *supra nota* 30.

Sarnaselt Valga maakonna uurimistulemustele esineb ka Tartu koolinoorte seas küllalt palju varavastaseid süütegusid. Ilmneb selgelt kindel seaduspärasus – väheväärtuslikumaid esemeid / väiksemaid rahakoguseid varastatakse sagedamini ja julgemalt kui väärtuslikumaid esemeid / suuremaid rahakoguseid. Alla 100-kroonise eseme võtmist tunnistas 20% küsitletuist, üle 2000-kroonise väärtusega eseme varastamist tunnistas vaid 4% küsitletuist.

Noorte seas esineb ka vägivalлага eseme/raha äravõtmist, mis karistusõiguslikus mõttes tähendab röövimist. Diagrammilt 2 nähtub, et 22% küsitletuist osutasid uuringus, et nad oli esemeid/raha jõuga ära võtnud, 24% tunnistas, et nad olid röövimise ohvriks langenud. Uuringust selgus, et 3% küsitletuist oli röövimisi toime pannud korduvalt ning 2% tunnistas, et oli langenud korduvalt röövimise ohvriks.

Uuriti ka vastassugupoole ahistamist. 7% respondentidest tunnistas vastassugupoole esindaja ahistamist. Samas 33% respondentidest väitis, et nad olid langenud seksuaalse ahistamise ohvriks. Võib oletada, et ise sellise teo toimepanemist ei taheta tunnistada või ei peeta oma käitumist ahistamiseks, kuid ohvriks sattumist tunnistatakse kergemini.

Kui uurimuses võrreldi alaealiste õigusrikkumisi politseistatistika ja eneseteadustus-uuringu põhjal, siis ilmnes, et eneseteadustus-uuring fikseeris rohkem alaealiste õigusrikkumisi kui politseistatistika. Eriti suur erinevus ilmneb narkosüütegude puhul – vaadeldaval aastal jõudis politseisse informatsioon vaid 3 alaealise kohta, kes olid narkootilisi või psühhotroopseid aineid tarbinud. Samas eneseteadustus-uuring näitas, et samal aastal 36,0% (52 isikut) koolinoortest oli sellise teoga hakkama saanud. Tegelikud narkootiliste/psühhotroopsete ainete tarbimise näitajad on veelgi suuremad, sest uuringu valim hõlmas vaid väikest osa Tartu koolinoortest. Vähemalt paaril korral oli narkootikume tarbinud 17,5% (25 isikut) koolinoortest. On alust väita, et narkosüüteod on alaealiste seas tunduvalt rohkem levinud kui ametlik statistika seda kujutab.

Olulisim järeldus, mida võib kahest Sisekaitseakadeemias teostatud eneseteadustus-uuringust teha, on järgmine. Selliste uuringute abil on võimalik paremini „valgustada“ alaealiste kuritegevust, sh latentset kuritegevust, mida muude meetoditega ei ole võimalik teha. Nii nagu teiste riikide eneseteadustus-uuringud, tõestavad ka Eestis teostatud uuringud, et alaealiste kuritegevus on tunduvalt rohkem levinud, kui seda ametlik statistika näitab.

4. MÕNINGAID JÄRELDUSI ENESETEADUSTUS-UURINGUTE TULEMUSTEST

Arvukate eneseteadustus-uuringute tulemuste meta-analüüsid võimaldavad teha mitmeid olulisi järeldusi: ³³

1. Seaduserikkumised on tunduvalt rohkem levinud kui avalikus arvamuses on usutud ja ametlik statistika näitab.
2. Peaaegu kõik alaealised on rikkunud seadust, paljud neist korduvalt.
3. Latentse kuritegevuse ulatus on väga suur.
4. Enamik seaduserikkumisi kuulub siiski vähemtõsiste hulka.
5. Eneseteadustus-uuring on eriti sobiv alaealiste kuritegevuse uurimiseks.

Eneseteadustus-uuringute kvaliteeti hinnatakse eelkõige nende valiidsuse ja reliaabluse järgi. Paljude uuringute meta-analüüsid kinnitavad, et eneseteadustus-uuringute reliaabluse näitajad vastavad kõrgematele standarditele, ka valiidsuse näitajad on paljudel juhtudel rahuldavad. Võrreldes muude kuritegevuse mõõtmise viisidega on eneseteadustus-uuringu valiidsus ja reliaablus igati vastuvõetavad. ³⁴

Eneseteadustus-uuringute andmete analüüsides on leitud, et õigusrikkujate vahel on vähem erinevusi, kui seda näitavad ametlikud andmed, eriti sotsiaalse klassi osas. ³⁵

Sisekaitseakadeemias läbi viidud eneseteadustus-uuringud võimaldavad väita, et vaadeldav meetod on kasulik ja sobiv ka Eesti oludes, eriti alaealiste kuritegevuse mõõtmiseks.

³³Coleman & Moynihan, *Understanding crime data*, supra nota 2, p 67; Bartollas, *Juvenile Delinquency*, supra nota 2, p 43; Helfgott, *Criminal Behavior Theories*, supra nota 14, p 23.

³⁴Junger-Tas & Marshall, „The Self-Report Methodology“, supra nota 17, p 354.

³⁵Spunt, „Self-Report Surveys“, supra nota 19, p 1465.

Uno Traat

The essay Self-Report Study as a Criminological Method has two ambitions. The first is to introduce the essence of self-report study as criminological method to the Estonian readers. The second aim is to describe results of two criminological studies carried out in the Police College using a self-report study for measuring juvenile delinquency and crime.

The development and widespread use of the self-report method of collecting data on delinquent and criminal behavior is one of the most important innovations in criminological research in the 20th century. The essence of self-report study is data-gathering procedures that involve asking subjects to recall or admit to various types of deviant, delinquent or criminal behavior. Self-report studies of delinquency and crime were developed in the 1940s and 1950s largely in response to concerns among criminologists that the official data of crimes was systematically biased. The first of such kind of study was carried out in the United States by Austin L. Porterfield, after that it has spread to Western Europe. In the Soviet Union the self-report study as criminological method was unknown. At the beginning of 21st century this method has spread to the Eastern Europe, including Estonia.

At the Police College of the Estonian Public Service Academy the self-report studies have been carried out twice. The first such kind of study was performed in Valga County, where the sample was 204 last grade (senior) school students. In this study the students were asked to recall various types of deviant, delinquent and criminal behavior, including consumption of legal and illegal drugs, thefts and burglaries, assaults and robberies, etc. The survey was carried out anonymously. The survey shows that: 97% of respondents have consumed alcohol and 23% of them have utilized illegal drugs. 8.3% of respondents have committed stealing in amount of 100...250 Estonian kroons and 4.4% of them have lifted the amount of over 500 Estonian kroons.

The second self-report study was carried out in 2006 in the second largest town of Estonia — Tartu. The sample was 143 school pupils, 16...18 years old. In this study the students were questioned in a similar way, but the classification of deviant, delinquent and criminal behaviors was larger than in the previous study. 89% of respondents have consumed alcohol, besides this, 24% of the respondents drink alcohol every week. 43.5% of male respondents have utilized illegal drugs and 32.4% of female respondents have also consumed illegal drugs. The most popular of the illegal drugs among Tartu students was cannabis. In the next positions were ecstasy and amphetamines. The data of this research showed that smoking among students is a threshold for the consumption of illegal drugs. Thefts are also spread among Tartu students. 20% of respondents have committed thefts in the amount under 100 Estonian kroons, 4% of respondents have committed thefts in the amount over 2000 Estonian kroons. 24% of respondents had suffered from robberies. 24% of the respondents confessed to having committed a robbery, 3% of the respondents have repeatedly committed robberies. 7% of the respondents have confessed sexual harassment. Comparing the self-report study data with police data on delinquency and crime it showed that delinquent and criminal behavior is much more spread among juveniles in Tartu than the official data shows. Especially great was the discrepancy on consumption of illegal drugs.

THEORETICAL MODELS FOR OBTAINING NOBEL PRIZES IN THE AREA OF CRIMINALISTICS

Csaba Fenyvesi

* Associate Professor, University of Pecs, Law Faculty,
Criminal Procedure and Criminalistics Department

INTRODUCTION

¹ The definition of the concept of smell itself can be approached from a chemical aspect on the one hand, and from a criminalistic aspect on the other. In a chemical sense, smell, on the one hand, is usually volatile particles getting into the air from some material, by means of evaporation or precipitation, affecting the olfactory nerves, and a feeling brought about by gaseous materials; on the other hand, it is a stimulation of the nerve endings in the olfactory organ that brings out different — pleasant or unpleasant — sensations. These nerve stimuli are caused by those material particles that reach the nerve endings and have an effect on them. According to the criminalistic approach, smell is the material factor that provides an opportunity for the execution of tracking down and identifying traces. See this in more detail: Flórián Tremmel, Csaba Fenyvesi & Csongor Herke, *Kriminalisztika* (Budapest-Pécs: Dialóg-Campus Kiadó, 2005), o 239. As well as Zoltán Hautzinger, "Az emberi szagok kriminalisztikai azonosítása" — Csaba Fenyvesi, Csongor Herke (eds), *Emlékkönyv Vargha László egyetemi tanár születésének 90. évfordulójára* (Pécs: PTE ÁJK, 2003) 79–89.

The title might appear unlikely, however, in 1962, James Watson and Francis Krick, two individuals performing basic research, received the Nobel Prize for the discovery of DNA. Alec Jeffreys, the person who developed its criminalistic application, "only" received an English Lordship ("Sir").

Thus, it is not surprising that there is no separate Nobel Prize in criminalistics — the prestigious Nobel title has never been awarded for this science. Usually, in the field of criminalistics, that award has only been for those doing basic research and making the basic discovery. The two "Nobel Prize-potential" theoretical topics discussed in this article authored by me, a practicing lawyer who deals with criminalistics, but does not perform any research, are in the field of research. Clearly, the person(s) making the discoveries discussed in this article are not criminalists but biologists, bio-chemists, physicists, etc., in short — persons dealing with basic science. However, with the development of further techniques of application, the results of their research will also, in a very effective way, be used by criminalists; for instance — the method of DNA identification.

1. MODELLING HUMAN SCENT

One of the basic questions in solving crimes (in addition to what, where, when, how, with whom and why) is WHO? That is, who committed the criminal act? Finding the perpetrator who left the scene of the crime is possible on the basis of tracking of the scent; however, it is even more likely by means of the identification of the person-related, registered ¹ odour left

at the scene, or connected to the criminal act or the perpetrator. At present, odourology, the special branch of criminal technology dealing with the sensation, recognition and identification of scent, knows only one tool or “device”. This is the so-called “bio-detective”, the dog.² The origin of the problem is also the dog itself which is without legal or moral responsibilities. Neither can the dog report on its identification methodology, thus its indication or “opinion” cannot be checked or examined using the contest theory. From professional experience we also know that dogs sometimes might be wrong; I need not elaborate on the danger and possible distorting consequences of this.³

To make a step forward in the method of scent identification, a transparent, clear, checkable examination method performed by accountable individuals who are also responsible for the results is necessary. This basic research tool is not at our disposal at present, but it could be the basis of prestigious international acclaim (even the Nobel Prize): and this is the description of human scent. As a layman, I might even say the modelling of the molecular structure of scent would be worthy of the Nobel Prize. As scientists try to complete the map of the human genome, the preparation of the map of the interior elements of human scent, their interior map (a scent-map), would also be desired).

What advantages would the exact description of the interior structure of human scent have?

- Scientist could state that scent was so unique that it could be traceable to only one person (“scent fingerprint”).
- The components of scent-characterization for human individuals could be described in a way that is easily understandable and clear to everyone (“scent-map”).
- Over the years, it would become clear whether, in case of the human scent, we are talking about permanence or (age-dependent) changeability.
- The person performing scent-identification may work with standards having world-wide acceptance.
- The examinations and their results could be checked on the basis of certified standards.

² For the identification of materials, the application of other animals is also possible, e.g. at certain border crossings in Germany, drug-searching pigs are used, while in the USA, wasps are used for the same purposes, as well as to locate explosives.

³ I would like to indicate here that Hungarian court practice does not consider the result of scent identification alone creditworthy evidence for the establishment of the guilt of the

accused. Similarly, unsuccessful scent-identification does not automatically lead to the termination of the procedure launched against the accused. Therefore, the scent identification of the police dog directs the investigation only at a particular person, as a result of which the investigative authority can — at disposal of concrete information — perform the further investigation and demonstration. Thus the establishment of the guilt beyond doubt of the accused takes place after scent identification, on the basis of evidence originating from the demonstration carried out appropriately. It may even happen that the acting authority — to avoid over-demonstration — does not even list the evidence documenting the result of scent-identification among the evidence of the prosecution. See this in more detail in: Tremmel, Fenyvesi & Herke, *Kriminalisztika*, supra nota 1, o 244. As well as Fenyvesi, Herke, Tremmel, *Új magyar büntetőeljárás* (Budapest-Pécs: Dialóg-Campus Kiadó, 2004) o 210–230, o 253–287.

⁴ One of the most sensitive artificial noses was designed in the Soviet Union in the 1970s. The aim was the protection of the state and party leaders by preventing possible attacks with explosives. The “super nose” was also used in the USA in the April 19, 1995 Oklahoma explosion (explosive) identification procedure.

⁵ An American company named Caltech, which is working on the development of artificial noses more sensitive than those of dogs, has constructed several artificial olfactory organs. These artificial noses sense the compound with the help of chain-like molecules — polymers. When the polymers react with the scent molecules, the electric resistance of the detector built into the device changes, and this signal is forwarded to a computer that imitates the recognition of the pattern of nerve cell networks. Based on the processing of the signs, the computer concludes what exactly the scent molecule might be. Quite new dimensions might be opened in the development of artificial noses by the technology that makes scents visible. The sensors of the so-called “optical nose” contain optical fibres coated with fluorescent paint. When the paint gets in contact with airborne molecules, it changes colour. Through the optical fibres, the changing shades are transferred into a computer, which processes the picture and analyses the scent. The pattern of the colours is characteristic to different gaseous compounds, thus their nature can be established. See this in more detail in: Tremmel, Fenyvesi & Herke, *Kriminalisztika*, supra nota 1, o 246.

► The scent-identifying person with expertise (just like the individual comparing fingerprints and the person performing DNA identification) has responsibility and can be examined with the use of the contest theory and can be questioned within the framework of serving justice.

► The level of likelihood of accurate results will be close to, or might even reach, a 100%.

► An expert opinion of high validity will be offered, the strong (trial) demonstrative force of which furthers one of the main objectives of serving justice: the avoidance of justizmord, and holding the real perpetrator accountable.

There are attempts at the construction of artificial noses, and their medical applications, however, these are only “dog replacements” and they do not solve the basic problem. The real breakthrough will be the mapping and demonstration of the interior construction and structure of scent as a residual material in the criminalistics sense (at it refers to the interior — unique — structure). We know what scent emerges from, what its sources are (the epidermal cells continuously peeling off from the surface of the skin, sweat and the secretion of sebaceous glands different in their sebaceous acid composition), however, we do not know the “cocktail” they make up, and the parts thereof, whether they exist at all and whether they are recognisable and describable. These questions are to be answered by those conducting basic research. If the answer is negative, then unfortunately we will have to count on irreplaceable animals (that can still be utilized in fact-finding) — dogs and pigs, or the artificial nose possibly replacing them in the long run.

2. MONO-SCANNER (BRAIN-READER) INSTEAD OF A POLYGRAPH

Similar to scent-identification by dogs, the polygraph is a useful device in elucidating and verifying the different investigative versions. Some people call polygraph a lie-detector, while others call it an “honesty-meter”. According to its principle of operation,

in case of untrue statements physiological changes⁶ take place in the human individual, thus the potential perpetrators can be identified. Furthermore, in certain cases, by putting questions in a suitable and tactical manner, we can also manage to answer some of the seven main criminalistic questions (mentioned above) that are of a major importance during the course of the investigation (e.g. where is the misappropriated object or the tool of commission located).

Basically and in general, with regards to certain questions we get an answer only to whether the person under examination did not give an honest answer.⁷ However, the method of examination does not provide an answer to or explanation of the reason of this conclusion. Consequently, the result may get distorted, as the person replying might not be honest for a thousand reasons independent of (or maybe even related to) the criminal act (e.g. earlier personal good or bad experiences, or to cover up for another person or another act).

Consequently, my theoretical model statement has two main aims:

1. To filter out and eliminate distortions of unknown causes;
2. To obtain data and information valuable from a criminalistic aspect.

Both goals are met if we examine not the physiological phenomena of the person undergoing the procedure, but the real thoughts and memories appearing in his brain. That is to say, it is not a body-polygraph we need, but a reader or scanner concentrating only (mono) on the brain. With the consent of the volunteer undergoing the procedure in an open procedure — and only then —, just like in the case of the polygraph so far, the investigative authority (by employing an expert) would have the chance to read the signs and pictures of the brain, while questions related to the general and particular criminal act are asked. The “only” thing needed for the success of this is that basic researchers (e.g. biologists, biophysicists and maybe physicians) discover the

Among the physiological changes are:

- changes in breathing, which can be measured with the diversion of the chest wall, as well as the flow characteristics of the air inhaled and exhaled;
- the changes of the electronic conduction or resistance of the skin, which can be registered by means of electrodes placed on the fingers or the palms;
- changes of blood pressure and pulse rate, which can be checked with the help of a blood pressure gauge placed on the upper arm;
- with the help of the electronic sensor placed on the arm, the extent of spontaneous muscle tension; as well as
- the quantity of blood flowing through the limbs, measured with the photo-sensor affixed on the fingers.

The mobile polygraphs used most generally nowadays are usually capable of the examination of four to six biological processes. From among the reactions of the vegetative nervous system taking place as a result of the stress situation caused by lying, the polygraph used in Hungary, by the simultaneous application of the pneumograph, cardiograph and galvanometer, measures the changes of blood pressure, pulse, abdominal and chest breathing, as well as the galvanic (or electro-resonance) reaction of the skin.

Valid lie-detection, according to the standards of the American Polygraph Society, can be performed with a device that is suitable for the simultaneous and continuous registration of changes taking place in chest and abdominal breathing, gal- VERTE

vanic skin reactions and the blood pressure — pulse wave. Under laboratory conditions, 8–10 channel devices are used, too. The problem that limits the extension of the channels is whether a device can be created that adapts to the requirements of the examination and makes the continuous and fast evaluation of the data obtained possible. Tremmel, Fenyvesi & Herke, *Kriminalisztika*, supra nota 1, o 354–361, as well as István Krispán, “A poligráfus hazugságvizsgálatok rendőrségi alkalmazásának magyarországi múltja, jelen és jövője”, *Belügyi Szemle* (2004) sz 6, 42–50.

⁷ The changes (reactions) that we can sense, as well as those that we can register in a polygraph examination situation, are not directly brought on by lies themselves but the fear of the consequences of possible detection. Therefore, we cannot talk about lie-reaction as such; indeed, experts recognise and analyse fear reactions. However, the procedure becomes “lie-detection” as the person involved has to lie to avoid the unpleasant consequences awaiting him.

⁸ One of the latest developments in the process of the construction of the brain-reader is the electrode cap that has been developed at the Graz Technical University, Guger Technologies, and University College London, and was presented at the Presence 2005 conference, London. With the help of electrodes the cap receives the brain waves and the movement orders emerging in the brain according to the intention of the person wearing the cap, and then forwards the information received to a computer that can interpret

technique of reading and imaging the thoughts in the brain. ⁸ This will or would surely be a Nobel Prize winning discovery.

In 2003, Paul C. Lauterbur, chemist, received a Nobel Prize for the development of the functional magnetic resonance imaging (or more simply: magnetic resonance tomograph), or MRI, which is able to achieve a 1.5mm * 1.5mm * 4mm resolution, that is to separate a rice (or pepper-corn) sized area within the brain, from the otherwise altogether 150 thousand rice grain sized cubic capacity. By recognising the oxygen consumption of the brain, and the amount of blood circulating (the magnetic resonance of the haemoglobin molecules of the brain or that of the hydrogen atomic kernels), the MRI may track down the human decision-making processes, thinking and emotions, thus the appearance of truth or lack of honesty. In addition to a rather high cost, its main problem is that the vision of the brain cannot yet be sensed, that is, the intellectual picture appearing in the brain, which contains data about the perpetrator which would greatly advance the criminal prosecution, and which can hardly, or not at all, be limited, or hidden in case of the individual under investigation. For the above purpose, creation of yet another device of high efficiency is required.

The possible advantages of the mono-scanner (or mono-reader, brain-scanner, brain-reader) are the following:

1. The brain (thoughts) of the person under examination — unlike, for instance, prints and material traces that are only of an insignificant amount or do not exist at all — is at disposal in every case.
2. The pictures appearing in the brain of the person under examination — taking into account the character of working of the brain — cannot be manipulated or can be manipulated only to a much smaller degree, that is, in case of the actual perpetrator, a real picture connected to the real criminal act appears in the brain in connection with the question.

3. Those who are not guilty can be screened out more easily as no pictures related to the incriminated criminal act appear in their brains (information absent). This can also take place subsequently, perhaps in the course of reopening of the case, if the reliability of the means and the (scientific) method has been generally established.⁹ (Just like nowadays, with the subsequent performance of DNA examinations.)
4. In connection with real pictures, regular investigative acts yielding further results are possible. E.g. house-search can be held at the site appearing in the brain-picture in the course of which the individuals (co-actors, further aggrieved parties) and objects related to the criminal act can be sought out.
5. The real (criminal) brain pictures (information present) — according to my scientific version — can be projected, thus they might even be printed out (mono-printer or mono-photo), which can be part of the evidence, the demonstration procedure.
6. The secret use of the mono-scanner (brain-reader) — that is, its use without the person knowing about it — might be performed with the permission of a judge, as in the case of other secret service devices.

CONCLUSION

The train of thought that might seem Orwellian, also posing neuro-, bio-ethical and legal problems appears shocking only by today's standards. However, let us not forget: today's utopia is tomorrow's reality. Researchers in basic sciences have been working on the decoding of the sign system of the brain, the registration of the signals and the "development" of pictures for decades. This discovery would have significance not only in criminalistics but also in another applied science, medicine; development of the device described here would be a significant invention. It is in our common interest to encourage those performing basic research all over the world to achieve this Nobel Prize winning result.

them. See in more detail in: Éva Jakabffy, "High-tech 'telepátia'", *Népszabadság* (2006), o 22.

⁹ *Daubert v Merrel Dow Pharmaceuticals Inc*, District Court of Pottawattamie, verdict, 05.03.2005, the Court declared the scientifically based conditions of the admissibility of the method and its acceptability as evidence in the criminal procedure. These are:

- a) whether the science has been tested
 - b) has the science been subject to peer review
 - c) what is the error rate of accuracy
 - d) whether the relevant scientific community accepted the evidence as "good science".
- (See this in more detail at: www.brainfingerprint.com/Ruled%20Admissable.php > (03.11.2009)).